ॐ

पुत्रधर्म.

THE DUTIES OF A SON.

રચનાર,
વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ સુત
જીવનલાલ.

માતૃદેવોભવ. पितृदेवोभव.

પ્રકટ કરનાર,
વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ.

તૃતીયાવૃત્તિ. પ્રત ૨૦૦૦

જે માતા પિતાને સવિનય નમન કરે છે તેને આખુ જગત્ નમન કરે છે.

સંવત ૧૯૭૦ સન ૧૯૧૪.

કિંમત દશ આના.

આ પુસ્તક મુબઈ ન. ૯૩, ચીંચપોકલી પરેલ રોડ પર લેડી નૉર્થકોટ હિંદુ ઑફનેજ કે એન સેલર પ્રેસમા ઘોંડીબા નારાયણ વનારસે છાપ્યું છે. અને વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવે ન. ૯૭, મીન્ટરોડ, કોટ મુબઇમા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

આ પુસ્તક નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળી શકશે.

વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ.

મિન્ટરોડ, કોટ; મુંબઇ.

આ શિવાય જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી પણ મળશે.

શ્રીયુત સુજ્ઞ શેઠ,

ખીમજી આસર વીરજી જે. પી.ને સાદર અર્પણ.

હરિગીત.

જેણે પિતાના નામનો યશ, ઇન્દુસમ ઉજ્જ્વલ કર્યો,
જેણે સમૂહ રસાળ ગુણનો, હૃદયકોશ વિષે ભર્યો,
વિદ્યા, કળા, કૌશલ્યવાળી, જે ચહે ચતુરાઇને,
સુતધર્મ આ અર્પણ કરૂં, તે શેઠ **ખીમજીભાઇને**

જે સભ્ય છે, પ્રેમાળ છે, જે દયાવંત ઉદાર છે;
સાક્ષર અને વિદ્વાન્ પ્રત્યે, જે તણો અતિ પ્યાર છે,
જે વસે આડંબર વિના, વિશ્વેશના ગુણ ગાઇને,
સુતધર્મ આ અર્પણ કરૂં, તે શેઠ **ખીમજીભાઇને**

ઇચ્છે ઉદય આ દેશનો, જે લોકમતને કેળવી,
સરકારથી જે. પી. તણી, જેણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી,
રાખે નહીં જે ગર્વ લવ, સૌને મળે હરખાઇને,
સુતધર્મ આ અર્પણ કરૂં, તે શેઠ **ખીમજીભાઇને.**

સન્માર્ગ ને શુભધર્મમા, છે જેમની શ્રદ્ધા ઘણી,
જે કૃપાની નજરે જુએ છે, દેશના ગુણિયલ ભણી,
કવિ, લેખકો, વક્તા તણી, જે વધારે સરસાઇને;
સુતધર્મ આ અર્પણ કરૂ, તે શેઠ **ખીમજીભાઇને**

જે યોગ્ય સમજે છે જરૂર, આ દેશમા ઉપદેશની,
જેને ન વાત ગમે જરા, ઉર કલેશ અથવા દ્વેષની,
જે સર્વ સ્થલમાં સર્વથા, ચાહે સદા સલુકાઇને;
સુતધર્મ આ અર્પણ કરૂં, તે શેઠ **ખીમજીભાઇને.**

પ્રકટકર્તા.

શ્રીયુત નુજ ન.,

ભીમજી આસર વીરજી

જસ્ટિસ ઑફ ધિ પીસ

આ પુસ્તકને માટે કેટલાક મળેલા અભિપ્રાયો.

" તમારો આ પ્રયાસ ઘણોજ સ્તુત્ય છે ગુર્જર ભાષામા જે પુસ્તકની ખરેખર ખોટ હતી તે આ 'પુત્રધર્મ' પુસ્તકે પૂરી પાડી છે સામ્પ્રત સમયમા કુળ, વર્ણ, આશ્રમ, પતિ, પત્ની, રાજા, પ્રજા, સેવ્ય, સેવક તથા પુત્રાદિના ધર્મોની પ્રણાલિકા કેવળ ત્રુટી ગઇ છે હાલકાળ અત્યુપકારક માતાપિતા પ્રત્યે પુત્રો અપકારી નીવડે છે એ કાઇ જેવો તેવો શોચ નથી જો સુજ્ઞ શ્રીમાનો આ પુસ્તકની વિશેષ પ્રતો ખરિદ કરી યુવકોમા લ્હાણી કરે તો કેટલીક લૌકિક તથા પારલૌકિક દુ સ્થિતિ થતી અટકે, એવો મારો સ્વતત્ર અભિપ્રાય છે.

પુસ્તક સારી શૈલીથી લખાયુ છે તથા તમારા અત કરણમાથી નીકળેલા ઉદ્ગારો દ્રષ્ટાત સિદ્ધાન્તથી પરિપૂરીત છે એક ઉછરતા યુવકને આવા સમયમા આવું ઉપયોગી પુસ્તક લખવાની સૂજ પડે એ પૂર્વના પરમ સસ્કારનુજ ફળ કહેવાય

છેવટે મારે જણાવવુ જોઇએ કે તમારા પિતાનો વારસો તમારામા ઉતરેલો જોઇ હુ વળી વધારે સતોષ પામ્યો છઉ અને ઇચ્છું છું કે તમે તમારા આવા યત્નમા સદા સફળતા મેળવો

મુબઇ, તા૦ ૭-૧-૧૯૦૮ શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઇ

(રાયકવાલ)

" એક માસિક પત્રમા કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ લેખ તેના ચચળ યુવાન ઉછળતા લેખક તરફથી જોવા મળ્યો હતો. લેખનો વિષય એવો વિશાળ છે કે તેના પર ઘણુએક લખી શકાય એના પર નજર કરતા જણાય છે કે આ લેખ તૈયાર કરવામા લેખકે ઘણી મ્હેનત લીધેલી હોવી જોઇએ. અગ્રેજી અને સસ્કૃત ગ્રથોમાથી જે અવતરણ ટાકેલાં છે તે કાળજીથી પસદ કરેલા છે માબાપ અને સતતિ વચ્ચે જુદા જુદા સયોગોમા કેવુ વર્તન થવુ જોઇએ તે વિષે સારો બોધ આપેલો છે. હિદુ કુટુંબમેલાની મોટી ખામી એ છે કે કુટુબના પ્રત્યેક અંગના જુદા સ્વાર્થ હોઇ તેઓ વચ્ચે કલહ પેદા થાય છે અને

માબાપ અને પુત્રોના મન ઘણીવાર એકબીજાથી ઉંચા થાય છે આ પ્રમાણે બનવાથી તેમનો સંસાર દુ:ખરૂપ નીવડે છે. આ ન્હાના લેખમા બતાવ્યા મુજબ માતા, પિતા, પુત્ર, પુત્રવધૂ સર્વે પોતપોતાનુ કર્તવ્ય અને ફરજનો વિચારી વર્તે તો કુટુંબમેળા સામે જે વાધો લેવામા આવે છે તે કમી થાય

ભાષા શુદ્ધ અને આડંબર વિનાની છે વિષયનુ સમર્થન કરવાને જે ન્હાની વાર્તાઓ મૂકી છે તે દષ્ટાંતરૂપકમા હોવાથી ઉપદેશક થઇ પડશે

અમને આશા છે કે આ તરૂણ વિદ્વાન્ સાહિત્યના સાગરમા ભવિષ્યમા આથી વધારે લાબી સફરો કરશે

વિશ્વનાથ પ્ર૦ વૈદ્ય;

૯–૧–૧૯૦૮ બી એ એમ આર એ એસ

બારીસ્ટર એટ-લો.

"માતાપિતાની પોતાના બાળકોને ઉછેરવા, પોષવા તથા સંતોષવા માટેની શરીરસેવા તથા અંતઃકરણની કાળજીનુ એવુ સારૂ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે તથા તેમના આત્મ-સમર્પણયુકત અલૌકિક 'વહાલ' નુ એવુ સચોટ તથા રસીલું ચિત્ર આપવામા આવ્યુ છે કે કઠોર હૈયાના પુત્રનુ હૃદય પણ આ પુસ્તક વાચીને આર્દ્ર થયા વિના અને તેમનામા કૃતજ્ઞતાની લાગણી ઉદ્ભવ્યા વિના અને જાગૃત થયા વિના રહે નહિ એમ મારૂ માનવુ છે વળી સંસ્કૃત શ્લોકોના પદ લાલિત્યથી તેમજ અંગ્રેજ કવિયોના ભાવનાસૌદર્યથી એ પુસ્તકને અલંકૃત કરવામા આવ્યું છે તેથી, તેમજ વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવની મનોહર પદ્ય વાણીથી તે વધારે ચિત્તાકર્ષક થયુ છે, તથા તેની ઉપયોગિતામા વધારો થયો છે. ઉછરતી પ્રજામા જાણ્યે અજાણ્યે પણ પાશ્ચાત્ય વિચારોના સંસ્કાર પડવાનો સંભવ છે, તે જો આ ગ્રંથનું મનન કરશે તો આપણા પ્રાચીન અને પૂજ્ય ઋષિ મુનિયોની દેવ-વાણી તથા દિવ્ય ભાવનાથી તેઓના હૃદય પવિત્ર થશે તથા રંગાશે તથા કુટુંબમા અધિક આર્યત્વ અને અવિભકતપણુ સ્થપાશે; અને જેટલે અંશે એ પ્રમાણે થશે તેટલે અંશે ઉકત લેખ સફળ થયેલો ગણાશે.

હવે અહિંથી આગળ વધી સૂચના કરવાની રજા લઉ છુ કે સઘળી કોમો સમજી શકે એવી સાદી અને સરળ ભાષામા કુટુબ વાત્સલ્ય તથા દેશ વાત્સલ્ય ઉપર કર્તા એક આટલાજ કદનો નિબંધ રચશે તો હાલના સમય માટે તે અધિક ફળપ્રદ નીવડશે એવી આશા બંધાય છે"

સુરત ૫-૨-૧૯૦૮ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

'પુત્રધર્મ' એ વિષયપર રચાયલુ ગદ્યાત્મક પુસ્તક મેં સઘળું વાંચી જોયુ છે, કર્તાની ઉમ્મર તરફ લક્ષ દેતા આનંદ થાય છે. એ પુસ્તકની ભાષા સંસ્કાર પામેલી, શુદ્ધ અને સરળ છે વિષયની શૈલી ઊંચા પ્રકારની અને શનૈ શનૈઃ વાચક વર્ગને ઊંચા ધોરણ ઉપર લઈ જાય એવી છે. દૃષ્ટાંતો અનુભવયુકત તથા કસાયેલી કલમથી લખાયલા હોય તેમ લાગે છે

આ પુસ્તક ગુર્જર ભાષામા લખાતા પુસ્તકોમાં એક સારી જગ્યા રોકે છે, અને નીતિ રીતિ સંબધી સદુપદેશ કરે છે. આવા પુસ્તકોના વાચનથી આર્યમહિલા તથા આર્યબંધુઓને અનેક રીતિયે જ્ઞાનનો લાભ મળી શકે તેમ છે આવા પુસ્તકોને સુજ્ઞો તરફથી ઉત્તેજન મળવુ જોઇએ.

માધવબાગ, મુંબઈ **સદ્ધર્મ ભાસ્કર માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે.**
સી પી. ટેંકરોડ ૧૮-૨-૦૮

'પુત્રધર્મ'નુ આપનું પુસ્તક વાચી ઘણો આનંદ થયો છે આપે આપના હૃદયના સદુદગારોને જે સ્વરૂપ આપી પુત્રધર્મ રૂપ કુંડમા રેડયા છે તેનો આસ્વાદ દેશોદ્ધારની જીજ્ઞાસુ આપણી હિંદની પ્રજાને અવશ્ય અમૃત તુલ્ય થશેજ. આપની ભાષાશૈલી અને તેમા વચ્ચે વચ્ચે આપના સુપિતાના કાવ્યો જાણે સુવર્ણતારામા મુકતાફળ શોભતા હોય તેવાં લાગે છે. હુ તો માનુ છું કે આ પુસ્તકનું એક વખતનુ પણ વાચન હૃદયના ઉંડા ભાગમા પહોચી સદ્વૃત્તિને જાગૃત કર્યા વગર રહે તેમ નથી આપનો પ્રયાસ સફળ હો એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છુ છું મને લાગે છે કે આપના પિતા તરફ ધર્મ બજાવતા પુત્રધર્મેજ આ ઉત્તમ પુસ્તક આપની પાસે લખાવ્યુ હોય

શુભચિંતક,

૧૪૭, ગુલાલવાડી, **પંડિત લાલન,**

મુંબઇ બાબુ પન્નાલાલ પુનમચંદ હાઇસ્કુલના
તા ૨૩-૨-૧૯૦૮. ધર્માધ્યાપક

'પુત્રધર્મના પ્રુફ મેં વાચી જોયા. નિબંધની ઉપયુકતતાવિષે બે મત હોઇ શકે એમ છેજ નહિ લેખકના માતપિતા તરફના ઉચ્ચ ભાવનાના સસ્કારો ઠામ ઠામ પ્રતીત થતા જણાય છે. જે અધિકારીને ઉદ્દે-

શીને નિબંધ લખ્યો છે તેમના ઉપર માબાપ પ્રતિ ભક્તિભાવની છાપ પાડવાનો યત્ન ઘણો સારો થયો છે જો દ્વિતીયાવૃત્તિમા આથી પણ ભાષા વધારે સરલ કરવામા આવે તો લખનારનો હેતુ અધિક યશસ્કર નીવડશે એમ હુ માનુ છુ

શુભચિંતક,
હરિકૃષ્ણ લાલશંકર દવે,
(ગોડલના નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિહજીના
માજી પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી)

‘ પુત્રધર્મ ’ પુસ્તક વાંચીને અત્યાનંદ થયો છે કુપુત્રોના કુચરિતોનુ નિદર્શન એમા મનોહારક રીતથી કરાવવામાં આવ્યુ છે ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રથમ પગલુ ભરતાંજ દરેક તરૂણે આ પુસ્તકનો ખાસ અભ્યાસ કરવો ઘટે છે અને એમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે પુત્રધર્મનુ પાલન કરવુ ઘટે છે, કારકે ઈહ લોકમા માબાપ એ દરેક પુત્રના પરમોપકારક સજીવ દેવો છે

પુસ્તકની ભાષા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે દરેક વિષયનુ વસ્તુમાં ઉડા ઉત્તરીને માર્મિક દૃષ્ટિથી વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે કયાક કયાક જે ચિત્તવેધક દૃષ્ટાતો અપાયલા છે તે અતિશય ઉપયોગી છે પુત્રધર્મ જેવા અગાધ વિષયમા તમે તમારા જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સર્વ તાત્ત્વિક તથા ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ છે કિબહુના? માબાપ અને પુત્રનો દિવ્ય સબધ, માબાપની સેવામા પ્રતિરોધક તથ અનુમોદક કારણો ઇત્યાદિ પરની ચર્ચા મનનીય છે આ પુસ્તક પ્રત્યેક ગૃહની પુસ્તકશાળામા હોવુ જોઇયે અને શ્રીમદ્વર્ગે અયુક્ત વ્યયથી અટકી, આવા પુસ્તકોનો પ્રચાર જનસમાજમાં કરવો જોઇએ કે જે કાર્ય પણ પુણ્યપ્રદ અને ધર્મ્ય છે શિવમ્

પીકેટ રોડ કાલકા-
દેવી–ભાટિયા
મહાજનવાડી

શાસ્ત્રી નરહરિશર્મા વિષ્ણુ ગોડસે.
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાળાના અધ્યાપક

તા–૫–૩–૧૯૦૮.

મુંબઇ, તા–૯–૩–૧૯૦૮

તમારૂ લખેલુ પુસ્તક હુ વાચી ગયો છુ. તમારા જેવા નાની ઉમરના લેખકની કૃતિ જોતાં, તમે બહુ ઉત્તમ રીતે લેખ લખેલો છે અને દરેક ઉત્તેજનને પાત્ર છો.

લિ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
એમ એ એલ એલ બી
(મુબઈની સ્મોલકોઝ કોર્ટના જજ.)

" કેટલાક દાખલાઓ આપીને લેખ ઘણો અસર કરનારો બનાવવામા આવ્યો છે. આ પુસ્તક વાચવા દરેક જુવાન માણસને અમો ભલામણ કરીયે છીએ મિ. જીવનલાલ ન્હાની ઉમ્મરમાં આવો સારો લેખ લખી શકે છે એ ઘણુંજ પ્રશંસાપાત્ર છે આશા રહે છે કે તેઓ પોતાના પિતાની પેઠે એક બાહોશ લેખક નીવડશે. "

અમદાવાદ, ડીસેમબર–૧૯૦૮ વૈદ્યકલ્પતરૂ.

" મિ જીવનલાલ ધ્રુવે કુસંગથી ઉદ્ધત બનેલા પુત્રો માતાપિતાનું અપમાન કરે છે અને તેને પરિણામે તે દુઃખ ભોગવે છે એટલુંજ નહિ પણ પાયમાલ થઈ જાય છે એ ઉપર કુપુત્ર વસંતની કથા વર્ણવી છે. પુત્રોએ માતાપિતાની સેવા કરવીજ જોઈએ, માતાપિતાની સેવાથીજ પુત્રની ઉન્નતિ થાય છે, તે વગર ઉન્નતિ થતી નથી વિગેરે બાબતો પોતાના પુત્રધર્મ નામના પુસ્તકમાં દૃષ્ટાંતો આપીને તથા ઇંગ્રેજી, હિંદી અને સંસ્કૃત કવિના કાવ્યો ટાકીને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. ગ્રન્થના આરંભમા હિત વચનો ટાકયા છે જે ખરેખર મનન કરવા જેવા છે છેવટમા માતાપિતાનુ કર્તવ્ય, આજ્ઞાપાળક સંતતિ ન થવાના કારણ, ગૃહસ્થોના કર્તવ્યો, ભારતવર્ષની પરતંત્રતાનાં કારણો દર્શાવ્યા છે માતાપિતાનું સ્તોત્ર આપ્યુ છે ને હાથ ધરેલા વિષયને ઉદાહરણોથી, ઉત્તમ કવિયોના કાવ્યોથી તથા ધર્મશાસ્ત્રના વચનોથી સિદ્ધ કર્યો છે. કર્તા એક ઉછરતા યુવાન્ અને વિદ્યાર્થી છે તેમની આટલી ન્હાની ઉમ્મરમા આવી માતૃપિતૃભક્તિ વિષેની લાગણી અને તે લાગણીને ગ્રંથાકારમા પ્રકટ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જોઇને અમે તેને ધન્યવાદ આપીયે છીયે. ગ્રંથ એકંદર તરૂણ પુત્રોયે વાચવા ને મનન કરવા યોગ્ય છે. ગ્રંથને સોનેરી નામવાળુ કપડાનું બાઇડિંગ કરવામાં આવ્યુ છે "

મુંબઈ તા–૬–૧૨–૧૯૦૮. ગુજરાતી.

" જે સમયમા વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ ઓછો થતો જોવામાં આવે છે તેવે વખતે આવા ગ્રંથની ખાસ આવશ્યકતા હતી અને આપે અવકાશનો સદુપયોગ કરી આ ગ્રંથ લખી જનસમૂહને ઘણો આભારી કર્યો છે. "

પાલનપુર તા–૨–૧–૧૯૦૯.

સ્નેહી,

રણછોડલાલ પટવારી. બી. એ. એલ. એલ. બી.

(પાલનપુર સ્ટેટના દિવાન)

"પુસ્તક સારા અક્ષરોથી, સારા કાગળો પર જગદીશ્વર પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત કરી વૈદ્યકવિ દુર્લભ વિ શ્યામ ધ્રુવ એન્ડ સન્સ તરફથી પ્રકાશિત્ કરવામા આવેલુ છે અને તેનું દશ આના મૂલ્ય રાખવામા આવેલું છે. પુસ્તક મિ જીવનની ન્હાની ઉમ્મર હોવા છતા, ઘણી સરસ રીતે સસ્કૃતમય પ્રૌઢ ભાષામાં લખેલુ છે અને ઘણા દાખલા, દલીલો તેમજ શાસ્ત્રના આધારો ટાંકી આકર્ષિત બનાવેલું છે ..પુસ્તકકારે ઘણો શ્રમ ઉઠાવી પુસ્તકને નમુનેદાર બનાવ્યુ છે અને દરેક ગૃહસ્થ આ ઉગતા લેખકને યોગ્ય આશ્રય આપે એવું અમે ઇચ્છીયે છીયે અને તેમની તેમજ તેમના પુત્રધર્મના પુસ્તકની દરેક ફતેહ ઇચ્છીયે છીયે

મુંબઇ તા–૧૧ મી જુલાઇ ૧૯૦૯ } આર્ય પ્રકાશ.

Says the Daily Indu—Prakash of Bombay in its issue of 11th August 1909

" The duties of a son " or **पुत्रधर्म**

" This is a book of 72 pages written in Gujarati by Mr. J Durlabha V Shyama Dhruva Mr Dhruva has done no doubt, a good service to the Gujarati public by treating in such a neat and handy form the subject of the duties of a son towards his parents at this juncture, when the question of discipline among the younger generations and the relations between the young boys and their parents or guardians has assumed such an important and serious aspect and needs the urgent attention and attempts of all those who have the well being of the younger generation and the cause of India's prosperity in general at heart

Mr. Dhruva's treatment of the subject is lucid and methodic enlivened by suitable quotations from the Shastric texts and apposite illustrations, bearing on the different aspects of the subject. The book deserves to be placed in the hands of every young Gujarati knowing boy both as a book of general culture being written in chaste and

racy Gujarati and most agreeably free from the pedantic over—Sanskritization which is the bane of a particular section of the Gujarati literature—and also as a well informing moral text-book succinctly and systematically treating of one of the most vital and cardinal virtues, necessarily to be expected and developed in the juvenile mind We wish Mr Dhruva will do further service to the Gujarati Public and the cause of the spiritual and moral up—bringing of the younger generation by bringing out similar handy manuals dealing with some more virtues and questions respecting the younger generation—the hope and the mainstay of India's future regeneration and national well being, and we heartily wish him success in the same "

" પુત્ર ધર્મનુ રસીલુ ચિત્ર આપનાર આ અલૌકીક પુસ્તક ધર્મને પહોંચાડનાર અને ભ્રષ્ટ થતા પુત્રોને એક આદર્શ તુલ્ય છે

કચ્છ મુદ્રા
તા૦ ૧૩-૮-૧૯૦૯ } લિ શુભચિંતક
તિલકસિંહ વિ. દેવિસિંહ શાહ.

Says the Modern Review of Calcutta in its issue of November 1909.

We had an occasion to look through the advance sheets of this book brought to us by the young writer who is hardly yet out of his teens. All the wisdom displayed in the work, the many precepts on filial duty, the large number of quotations from Sanskrit and the enlivenment of such a dull subject by means of interesting stories point to the precocity of the author's genius. We need not say the book is well written, and but for one's knowledge of the wrtier's age which strikes a note of incogruity we are prepared to give it the certificate of a commendable performance. We are sure, as his pen gets more practised, Mr. Jivan Durlabha Dhruva will turn out much better work.

યોગનિષ્ઠ મુનિ બુદ્ધિસાગરજીનો અભિપ્રાય.

માતાપિતા પ્રત્યે પુત્રનો ધર્મ શો છે અને હાલ કાળ તેમા કેવડો મ્હોટો ભેદ પડયો છે તે વિષેનું **વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવે પુત્રધર્મ** એ નામનુ પ્રકટ કરેલું પુસ્તક ઘણુજ ઉત્તમ છે આ પુસ્તકની વિશેષ નકલો જો શ્રીમંતો ખરીદ કરી ઉગતા જુવાનોના હાથમા પહેલી તકે મૂકે તો તેઓ ઘણોજ ધર્મલાભ મેળવે એમ હુ ખાત્રીથી કહુ છુ એ પુસ્તકનુ નામ **પુત્રધર્મ** રાખવામા આવેલ છે તે સાર્થક છે અને તેનો ઉપદેશ ફેલાવવો એ આવા સમયમા મ્હોટા પુણ્યનુ કામ છે. આ પુસ્તકને માટે ઘણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તથા સાક્ષરોએ ઉત્તમ અભિપ્રાયો આપેલ છે ને તે મે વાચી જોયા છે હુ પણ આ પુસ્તક અથેતિ વાચી જોઇ મારો અતઃકરણનો સતોષ બતાવુ છુ કોઇ પણ ધર્મવાળાને આ પુસ્તક નીતિ ધર્મનો ખાસ ઉપદેશ કરે છે અને એકવાર ધ્યાન દઇ આ પુસ્તક વાચી જવાથી પુત્ર પોતાનો માતાપિતા પ્રતિનો ધર્મ સાચવવા તૈયાર રહેશે એમ હું માનું છુ પુસ્તકનુ કદ તથા તેની સુશોભિત બાધણી જોતાં કિમત કાઈ વધારે નથી. આ પુસ્તકની લ્હાણી ખરેખર ઈચ્છવાયોગ્ય છે.

મુબઇ, વૈશાખ ૧૯૬૭
લાલબાગ

યોગનિષ્ઠ મુનિ બુદ્ધિસાગર.
મુકામ, મુબઇ. લાલબાગ

उद्देश.

સાંપ્રત સમય કેવો આવવા લાગ્યો છે? યુવકો પોતાનુ કર્તવ્ય કેટલેઅંશે ભૂલી ગયા છે અને કેવા અયોગ્ય પ્રકારને વશ થઇ વર્તે છે એનું દિગ્દર્શન આવા વખતમા અતિ આવશ્યક તથા ઉચિત છે ધર્મના સુખપ્રદ માર્ગથી લોકોને આ મોહમય જમાનામા સરી પડવાને જરા પણ સમય લાગતો નથી. વિદ્યાની ગતિ અનેક પ્રકારે અનિષ્ટ દિશામા વહન કરે છે. **विद्या ददाति विनयम्।** વિદ્યા વિનયને આપનારી છે, તો તવો વિનય આજ કયા છે? આજ વિદ્યાની વ્યાખ્યા કોણ સમજીને પાળે છે? આજે વિદ્યા મેળવીને કોણ ગર્વિષ્ટ નથી થતો? વિદ્યા સંપાદન કરવાનું ફળ શું? વિનય આ વિનયનુ અસ્તિત્વ લુપ્તજ થયુ છે હાલકાળમા વિનયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું ભૂલાઇ ગયું નથી? કદાચ કોઇ વિદ્યાવાળો પુરૂષ વિનય રાખે છે તો તે શુ વિનય અંતકરણમાથી ઉભરાતો વિનય છે? અને જો તેમ નથી તો માત્ર દેખાડવાનો વિનય પણ કેવા પ્રકારનો, કેટલો અને શા કારણથી તે રાખે છે? આ પ્રશ્નો ભણી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી ધ્યાન આપવાની જરૂર છે આવા પ્રશ્નો ઉઠતા, તેનું નિરાકરણ કરવાના હેતુથી જે વિચાર આરભાયો તેનુ ફળ પ્રસ્તુત પુસ્તક છે

સુશિક્ષિત અથવા તો અશિક્ષિત પણ પ્રત્યેક પુત્ર પોતાના માબાપની યોગ્ય આજ્ઞા પાળવાને તથા તેની સેવા કરવા ધર્મથી, નીતિથી તથા સૃષ્ટિના સામાન્ય અને વિશેષ નિયમથી બધાયલો છે આ બધન પ્રાચીન પરંપરાનું છે અને શાસ્ત્રકારોએ એ કર્તવ્યને મુખ્ય મહત્તા આપી છે આપણી અનાથ અવસ્થામા આપણી બહુ સભાળ લઇ માબાપો આપણને ઉછેરે છે અને તેજ માબાપોને પાછળથી ભૂલી જવા એ અધમમા અધમ અનુપકારિત્વ છે આપણે કમાવા જેવી સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે માબાપોના પરિશ્રમનો બદલો વાળવાનું આરંભવુ જોઈએ બાલ્યાવસ્થામાથીજ એઓ પ્રતિ અનન્ય ભક્તિભાવ ધારણ કરવાની વાચ્છના રાખવી અને મ્હોટપણે શત્રુતા આદિથી ન વર્તવુ. માને ઘરનું કાર્ય કરવામા અશક્ત થયેલી જોઇ અને બાપને દ્રવ્યોત્પાદક ઉદ્યોગથી વિરામ પામેલો જોઈ જે પુત્ર તેઓની અવગણના કરે છે તે માબાપનો સપૂર્ણ શત્રુ છે. એ માબાપોએ આપણે માટે શુ શું કર્યુ છે તે ધ્યાનમા લેતા આપણી મીંચાઇ ગયેલી આંખ ઉઘડે છે. પ્રથમ તો અપત્યનો જન્મ થાય છે ત્યારેજ માબાપ આનંદની પરમ કોટિ પામે છે, ઘરમા વિવિધ ઉત્સવો કરે છે, સ્નેહિ વર્ગ તથા પરિજન વર્ગ તરફથી 'વધાવ્યા' ના શબ્દો સાભળી પોતાની અત્યત પ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરે છે, નિકટના વાસિયોમા ગોળધાણા વહેચાવે છે, પછી યોગ્ય ઉમ્મરે વિદ્યાભ્યાસમા યોજે છે અને વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થયે વ્યાવહારિક નીતિમા કુશળ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ મંડાવે છે. આ બધા ઉપકારોનુ સ્મરણ સત્પુત્રે કર્યાજ કરવું. આ વસ્તુ તના હૃદયમા વધારે ને વધારે માબાપ પ્રત્યે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરશે.

જગત્મા સર્વ ગુણસ પન્ન કોઇ મનુષ્ય પ્રાણી નથી તે ગુણ માત્ર વિશ્વનિયામકમાંજ ઉપસ્થિત છે ઉકત નિયમને લીધે માબાપોમા પણ કેટલાક દોષ હોય; તદપિ તે પ્રત્યે સત્પુત્રે બિલકુલ લક્ષ ન આપવુ, એટલુંજ નહિ પણ "મારા માબાપનું વર્તન કેવું છે"? એવો ભાવ પણ મનસ્મા આવવા ન દેવો માત્ર સુચરિતોને સ્મરવા અને તે પ્રમાણે વર્તવુ એ સત્પુત્રને ઘટે છે. ઘણીવાર પૂજ્ય પુરૂષોના દોષો પારકાને મ્હોડેથી સાભળવાથી આપણુ તે પૂજ્ય પુરૂષો માટે હલકું મત બધાય છે, આવુ બનવા ન પામે તે માટે ડાહ્યા પુરૂષો, જયાં પોતાના પૂજ્યોના ચેષ્ટિત પર વાત થતી હોય ત્યા ગમન પણ નથી કરતા અને તત્સંબધી સાંભળતા પણ નથી, કારણ કેઃ—

न केवलं यो महतोऽभाषते शृणोति तस्मादपि य स पापभाक्

મોટા પુરૂષની નિદા કરનારજ માત્ર પાપી થતો નથી પણ તેની પાસેથી સાંભળનારને પણ પાપ લાગે છે

હમેંશા મનુષ્યોએ પોતાનુ લક્ષ્યસ્થાન શ્રેયોવસ્તુ તરફ રાખવાનુ છે કે જે આત્માની ઉન્નતિકર્તા થઇ પડે છે માબાપની પ્રવૃત્તિયો અનેકધા પોતાના બાલકો સુખી કરવા માટે હોય છે અને પુત્રોએ શ્રેય.સ પાદનાર્થ પોતાની પણ સર્વ પ્રવૃત્તિયો માબાપને સુખી કરવા યોજવી જોઇએ એક નિબંધકાર લખે છે કે,–

"All their aims, all their hopes and all their efforts are centred in us. Would it not be the basest ingratitude on our part not to make some return for these favours and benefits? ......Gratitude is the first step towards moral progress.........—ingratitude is one of the blackest crimes that we can be guilty of"

તેઓની સઘળી લિપ્સાઓ, તેઓની સઘળી આશાઓ અને તેઓના સઘળા પ્રયત્નો આપણા માટે હોય છે આ લાભો અને ઉપકારોનો જરા પણ બદલો ન વાળવો તે શુ અધમમા અધમ અનુપકારિપણુ નથી? નૈતિક ઉત્કર્ષ કરવા માટે ઉપકાર વૃત્તિ એ પ્રથમ પગલું છે. કોઇનો ઉપકાર ભૂલી જવો તે અતિ નિદ્ય અપરાધ છે.

દુનિયાની દરેક પ્રજામા માતાપિતા માટે બહુ માન છે અધુના ભારતવર્ષમા લોકો માતાપિતાનુ ગૌરવ વિસ્મરવા લાગ્યા છે. પાશ્ચાત્ય અપૂર્ણ વિદ્યા લઇને તૈયાર થયેલા કેટલાક તરૂણો સામાન્ય અંશે માબાપોને મજુરવર્ગ કરતા વિશેષ ઉચ્ચ ગણતા હોય એમ દૃષ્ટિગોચર નથી થતું તેઓ સુધરેલી પ્રજાનું જોકે અનુકરણ કરવાની હિમ્મત ધરે છે તો પણ તે તેઓનુ અનુકરણ એકતરફી છે. તેઓના હૃદય અને સ્વભાવ ક્ષુલક હોય છે. ચાળણીની પેઠે તેઓનાં ચિત્ત સારી સારી વસ્તુઓ પોતામાથી કહાડી નાખે છે અને થૂલું, ફોતરા પોતે લઇ લે છે.

આમ આર્યને ન છાજે તેવા પશ્ચિમના પ્રકારોનું અનુકરણ આ દેશમાં દાખલ થયું છે, જયારે તે પ્રજાના સારા અને વિશિષ્ટ ગુણોનુ અનુકરણ આપણે જરાપણ કરતા નથી એ કેવું હાસ્યાસ્પદ, શોકાસ્પદ છે? યુરોપીય સુધારાનો કચરો તે આ દેશના સુધારાનુ શિખર! અને યુરોપીય સુધારાનુ સત્ત્વ તે આ દેશના સુધારાની તળેટી! શુ એ સુધારો આપણને માબાપની સેવા ન કરવા ઉપદેશે છે? આ રહ્યા ત્યાંના સાક્ષરોના શબ્દો, તેનુ નિરૂપણ કરવાથી સંશય દૂર થશે.

What is a Mother's Love?
To gaze upon that dearest sight,
And feel herself new-born,
In its existence lose her own,
And live and breathe in it alone,—
This is a Mother's Love.

માતાનો વાત્સલ્ય પ્રેમ એટલે શુ? તે સૌથી વ્હાલા બચ્ચાને એકટસે જોવું અને જાણે પોતે નવી જન્મી હોય તેમ અનુભવવુ પોતાના બાલકના જીવનમાં પોતાનું જીવન ભૂલી જવુ અને તન્મય થઇ તેને માટેજ માત્ર શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરવી આ માતાનો પ્રેમ!

Then while it slumbers, watch its breath,
As if to guard from instant death;—
To smile and listen while it talks,
And lend a finger when it walks,—
This is a Mother's Love.

આગળ ચાલતા, તે બાળક જયારે નિદ્રાગત થાય છે ત્યારે કેમ જાણે તે હમણાંજ મૃત્યુવશ થતું હોય અને જાણે કેમ તે તેની રક્ષા કરતી હોય તેમ તે માતા એ બાલકનો શ્વાસ ધ્યાનમાં રાખે છે. જયારે તે બાલક આલાપ કરે છે ત્યારે માતા સ્મિત લાવીને સાભળે છે અને જયારે તે હાલે ચાલે છે ત્યારે માતા તેને પોતાની આગળીએ વળગાડે છે, આ તે માતાનો પ્રેમ. 'કિંગ્ઝલી' નામે એક અગ્રેજ આ પ્રમાણે લખે છે કે:—

"This dark world looks bright, this diseased world looks wholesome, when we reflect this world is full of mothers"

જયારે આપણે એમ વિચારિયે છિયે કે આ જગત્ માતાઓથી ભરપૂર છે ત્યારે આ અધકારમય ભાસતું જગત્ પ્રકાશિત લાગે છે અને ત્યારે આ દુઃખિત જગત્ સુખી જણાય છે

આ વચનો પર દષ્ટિપાત કરવાથી પ્રત્યક્ષ થશે કે એ લોકોમાં પણ આ વિષય સંબધે આર્યશાસ્ત્ર સાથે ઐકમત્ય છે. માતાનું ગૌરવ સિદ્ધ કરવા શિખરિણીનું માત્ર એકજ ચરણ આપણા ગ્રંથોમાથી લેવું બસ છે અને તેમા ઉકત આંગ્લ વાકયોનો નિષ્કર્ષ-સાર સુવ્યકત થશે

कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ।

છોરૂ કછોરૂ થાય પણ માતા કયારેય પણ કુમાતા થતી નથી.

બાપના ઉપકારોથી તો અવધિજ છે જે પિતૃભકિતનુ વર્ણન કરવા આખુ રામાયણ આદિકવિ વાલ્મીકિએ રચ્યુ તે પિતૃભકિત વિષે આ લઘુમતિવાળો લેખક વિશેષ શુ લખે?– તોપણ **नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे कर्तव्यधर्माय ।** એ ઉત્તેજક ધ્વનિને શરણ આપતા હાથમા લીધેલુ કાર્ય–લીધેલો વેષ પાર ઉત્તારવો એવી ઈચ્છા તે રાખે છે.

ઉદ્દેશ દર્શાવ્યો છે. તેને સિદ્ધ કરવામા લેખક કેટલેઅશે સફળતા પામ્યો છે તે વાચકોની પ્રિયતા અને સંતોષપર અવલબે છે સામ્પ્રત યુવકોના વિસ્મરણમા પડતી એક અગત્યની વાર્તા તેમના સ્મૃતિપથમા લાવવા આ ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન છે જે સદ્ભાગ્યવાળો દોષદષ્ટિ મૂકી દઇ આ પુસ્તકમા પ્રદર્શિત કરેલા વિચારો પ્રમાણે વર્તશે તે પરમ કૃતાર્થતાને પામશે એ આ લેખકનો આશીર્વાદ અને અભિલાષ છે જે બાલક નિર્દોષ છે, જે પુત્ર માતૃપિતૃભકત છે તેજ જગત્મા અમર નામ કાઢી જનાર એક મહાપુરૂષ કે મહાત્મા થાય છે. A good son makes a good husband and a good man સારો પુત્ર સારો પતિ થાય છે સારો પતિ સારો માણસ છે.

હવે આ પુસ્તકનું ઉત્પત્તિ કારણ દર્શાવીએ. શરીર પ્રકૃતિ સુધારવા માટે મગલપુર (માંગરોળ) ગયેલ મારા પિતાશ્રીએ કેટલાક કુપુત્રોના ચરિતો જોયા તે પૂર્વે પણ એ વિષે સમાપત્તિગત મારા પિતાશ્રીએ ઘણું જોયું હતુ; પરતુ મંગલપુરમાં તેની અનુભવ રસિકતા ઉદ્ભવવાને લીધે.—

માત પિતાની સેવા ત્યાગી, તેથી દેશ થયો દુર્ભાગી.

એ કાવ્યધ્વનિ કવિ હૃદય હોવાથી નીકળ્યો કાર્ય કારણત એજ કાવ્ય મારા વિષયનું બીજભૂત બન્યુ. કિંબહુના! જો મહાકવિ કાલીદાસના શબ્દોમા કહુ તો.–

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ।

વજ્રથી વિંધાયલા મણિમાં જેમ દોરો પ્રવેશ કરી શકે છે તેમ મત્પિતૃવિરચિત ઉકત કાવ્યરૂપી ભેદ થવાથી પુત્રધર્મ એ વિષયરૂપી રત્નવિષે આ લેખરૂપી સૂત્રનીગતિ થવા પામી છે. જો ખરૂં કહું તો આમજ છે. મારૂં સ્વત આમા કાઇ નથી. મારા ઉદાર ચરિત પિતાતરફથી અનેક તત્ત્વપૂર્ણ વિચારો મને વારંવાર મળતા આવ્યા છે અને તેનું ગ્રથન માત્રજ મત્તઃ વિસ્તરે છે.

જેમ વડના ટેટામા અનેક બીજો છે અને તે માંહેલુ એક બીજ એ સમગ્ર વડના ઝાડનુ કારણભૂત છે તેમ ઉકત કાવ્ય એજ આ આખા પુસ્તકનું સત્ત્વ અને તત્ત્વ છે. જેમ બીજ અને વડ વચ્ચે અભિન્નત્વ છે તેમ કાવ્ય અને પુસ્તક વચ્ચે પણ અનન્યત્ત્વ રહેલુ છે.

*કપાળે કપાળે જૂદી મતિ છે. बहुरत्ना वसुंधरा। આ પુસ્તકમાં વર્ણિત વિચારો કોઈની રૂચિને અનુકૂળ પડે, કોઇની રૂચિને પ્રતિકૂળ પડે, પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી જેટલા વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે સમગ્રની ગણના આમાં કરીને સ્થાન અપ્યું છે. ઘણી કલ્પનાઓ રહી ગઇ હશે તેનું સમાજ તરફથી સૂચન થયે ભાવિની આવૃત્તિ-ઓમા યોજન થવાનુ વિચારોનુ સાહચર્ય અને કલ્પનાઓનો અનુબંધ ક્યાક-ક્યાક ભંગ પામેલો જોવામા આવશે, કિન્તુ કહેવું જોઈયે કે મારા અભ્યાસને લીધે ક્યાક ક્યાંક એવી શીઘ્રતા કરવી પડી છે સુધારા વધારાની જગ્યા અત્ર તત્ર લક્ષિત થશે જે સર્વને માટે લેખક વાચક વૃંદની અંતમા ક્ષમા ઈચ્છે છે.

પરિશિષ્ટ પ્રકરણનો પૂર્વભાગ માબાપોએ ખાસ વાચવાનો છે જેમ કોઇ હિતેચ્છુ કોઇને ખૂણામા લઈ જઇ હિતોપદેશ કરે તેમજ એ ભાગમા લખાયલાં વાકયો માબાપો માટે તેમના હિતને સારૂજ સમજવા. **કર્તા.**

દ્વિતીયાવૃત્તિમાટે સહજ શબ્દો.

પ્રથમાવૃત્તિમા જણાવવામાં આવ્યુ છે તેમ આ ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ ખાસ ઇશ્વરની ઇચ્છાને અધીન છે અને મૂળથીજ આટલુ બધુ વિશાલ સ્વરૂપ આ પુસ્તકને મળશે એમ ધારવામા આવ્યુ ન હતુ પરન્તુ કોઇક અલૌકિક પ્રેરકબળનુ આ પુસ્તકમા સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતુ અનુભવવામા આવેલું છે કે જે પ્રેરકબળને અમે હૃદયમા અહર્નિશ સ્મરીયે છીયે

આટલુ તો અનુભવગમ્ય છે કે જે જે કાર્યોમા સરળતા, સુલભતા અને ઉચ્ચતા સ્વય પોતાના રૂપો પ્રકાશવા માડે છે તે તે કાર્યો નિઃસંશય સાર ફળ આપે છેજ અને તે તે કાર્યોમા ઇશ્વરનું આનુકૂલ્ય સહજ પ્રકટીભૂત થાય છે આ પુસ્તક જનસમાજનો આદર ત્વરિત પામી શકયું છે એ એક આનંદવાર્તા છે અને તેથી કરીને જિજ્ઞાસુઓની તૃપ્તિને અર્થે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધિમા લાવતાં અમને હર્ષ થાય છે હર્ષ માત્ર એથીજ કે સ્વધર્મ સમ-જવાની જાગૃતિ આપણા સમાજ મધ્યે જો પ્રસરવા લાગે તો તે ભાવિ અભ્યુદયનું એક સબળ સાધન થઇ પડે એમ અમારૂં માનવું છે વિપરીત મતિને ઠેકાણે લાવવા, પ્રતિકૂળ વિરોધની નિઃસારતા દર્શાવવા અને ગુહ્ય માર્ગોમા મુસાફરી કરાવવામાટે પુસ્તકરૂપ જો મિત્ર વિજય મેળવે તો તેથી વિશેષ સંતોષ કયો ?

---

* भाले भाले मतिर्भिन्ना ।

આ પુસ્તકની ભાષા માટે, સંકળાના માટે અને પ્રસિદ્ધિના રૂપો માટે દોષજ્ઞો તરફથી કેટલાંક સૂચનો કરવામા અવે છે અને તેમાના પ્રત્યેકને અમો વધાવી લઈએ છિયે પણ તેની સાર્થકતા કરવા અમે કોઇ બીજો પ્રસંગ આદરીશું એમ જણાવવાની અમને ફરજ પડે છે.

પ્રથમાવૃત્તિયે રાજ્યાશ્રયનુ તથા લક્ષ્મીવિદ્યાસંપન્ન ધનાઢયોના આશ્રયનુ આકર્ષણ કરેલુ હતું પરન્તુ દ્વિતીયાવૃત્તિનો આદર જો સમાજ પોતે કરશે તો અમને વળી વિશેષ ઉત્સાહ આવશે, કારણકે ગુર્જર સાહિત્ય સેવકોની મનોવૃત્તિ કયી દિશામા વિચરે છે તેનુ અનુમાન કરવાનું એથી બની આવશે

ક્ષેમગ્રામ-બિરાર
અધિક માસ ૧૯૬૫. } કર્તા.

તૃતીયાવૃત્તિ સંબંધી સૂચના.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃતિ લોકસમાજમા મૂકતા અતિ હર્ષ થાય છે. જો કે પ્રારંભથીજ આ પુસ્તકની કઠિન શૈલી ફેરવવાનો અમારો વિચાર હતો અને જે વ્યકિતને માટે એ લખવામા આવ્યું છે તે વ્યકિતને ફળપ્રદ થઈ પડે તેવી સુગમ રચનામા લાવવાનો ઉત્કટ આશય હતો, પરન્તુ બીજી આવૃત્તિ એમને એમ પ્રચાર પામી અને તેથી હવે આટલા સમયના જવા પછી કંઇપણ નવો ભાષા સંબંધી ફેરફાર કરવો એ મૂળ પુસ્તકના સ્વરૂપને બદલી નાખવા જેવુ હોવાથી કઇ પણ નૂતનતા દાખલ કરવામા આવી નથી, તોપણ સરળ ભાષામા આ સઘળો લેખ ફેરવી નાખી તેની એક સહેલી આવૃત્તિ ઇશ્વર કૃપાથી બહાર મૂકવાના પ્રયાસમા અમે છીયે

આનંદની વાર્તા તો એ છે જે આપણા કાઠિયાવાડના જામનગર, રાજકોટ, ભાવનગર ઇત્યાદિ સ્ટેટો તરફથી આ ગ્રંથને સારૂ માન મળેલુ છે અને તે ધર્મશિક્ષણમા એક ટેકસ્ટ્ બુક તરીકે પણ અમુક સ્ટેટમા દાખલ થઇ ચૂકયુ છે. આશા છે કે બીજાં સ્ટેટો આનુ અનુકરણ કરશે કારણકે આવા અનુકરણમાજ ભાવિપ્રજાની અંદર નીતિના તત્ત્વો આમેજ કરવાની અમૂલ્ય તક સમાયલી છે

અમને જણાવતાં બહુજ ખેદ થાય છે કે આ નિબંધને પ્રથમ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કરનાર અમારા શુભેચ્છક મહાશય મંચ્છાશંકર જયશંકર દ્વિવેદી તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, તોપણ પુત્રધર્મનો પ્રચાર ધીમે ધીમે થતો જાય છે એવું જોતા જોતા ચાલ્યો ગયેલો એમનો આત્મા આ નવી આવૃત્તિથી સંતુષ્ટ થયા વગર નહિજ રહે

इति शिवम् ।

કોટ, મુંબઇ તા ૨૩-૬-૧૩.
કર્તા.

सुवर्णमय शब्दो.

हे पुत्र! आ संसार जे दुर्लभ छे ते पण सुलभ थइ जाय छे. गत स्त्री, गत द्रव्य, गत मित्र, गत वस्तु के जे एक वखते तने प्रिय हतां, तेथी प्रियतर पण पुनः प्राप्त थाय छे, परंतु खरा माता पिता एकवार जो गत थया तो फरी कोटि उपाये तने तेना दर्शन थनार नथी माटे तेमनी हैयातीमां तेमना प्रत्ये तारी द्वेषबुद्धि मा थाओ

हे आत्महित इच्छनारा तरुण! तुं हैयात हइश तो तीर्थनां स्थळो कांई एकदम नाश पामवानां नथी शिरनुं छत्र एक भांगशे तो बीजुं मळशे आपणा जन्मदाताने माटे तीर्थस्वरुप अने शिरश्छत्रनी जे उपमा आपीए छीये ते मने तो न्यून लागे छे! तुं देवना दर्शन करवा जाय छे; परन्तु ते देव प्रत्यक्ष वात करता नथी, छतां तारी अंतःश्रद्धा परमेश्वर सर्व व्यापक होवाथी ते द्वारा पण जुए छे, तो पछी आ साक्षात् लौकिक देवप्रतिनी तारी श्रद्धा शुं ते नहि जोई शके!

हे तात! तारो पुत्र तारो अनादर करे, तने घरमांथी बहार काढी मूके, तने खावा न दे, तारी सामे द्वेषदृष्टिथी जुए, ते तने केवुं लागे! एवुं शुं तारा मातापिताने तारा अनुचित वर्तनथी नहि लागतुं होय?

हे संसारयात्रा सफळ इच्छनारा बालक! तारे आ संसारमां तारा सुखनो मार्ग सरल करवो छे? तने सुसंतति जोईये छे? तने पारलौकिक शान्तिने पुष्टि आपनार कोई उत्तम तत्त्व आ जगत्मां मूकी जवानी इच्छा थाय छे? तारामां आ अमूल्य अने उत्तम मनुष्य देह धरी तेने अधोगामी न करवानी भावनानुं प्रकटीकरण थाय छे? जो ए बधुं तने इष्ट न होय तोज तुं तारा माता पितानी सेवा नहि करतो!

रे बाप! आयुष्य, धन, धान्य, पुत्र, पत्नी, परिवार, यशः अने ईश्वर-कृपा ए जन्मदातानी सेवाथी प्राप्त करी शकाय छे एम आप्त पुरुषो कही गया छे अने एवुं आचरण राम, परशुराम, श्रवणादि आचरी पोताना नामो आ जगत्पीठपर अमर करी गया छे ए बधी वात तुं सारी पेठे

जाणे छे, छता तारा दुर्भाग्यने लीधे, तने एमांनु थोडुं पण सारुं सूझतुं नथी ए तारी मति आ संसारना स्वार्थिक दुर्गंधथी केवी दूषित थयेली छे तेनो तुं विचार कर. तुं पशुपक्षीओना जीवित भणी जो ते अल्पसमय जेटलुंज माबापतरफनु रक्षण मेळवी शके छे मने एम भासे छे के एवा जन्मनुं कारण तेमणे पूर्वे माबापनी सेवा नहि करी होय ते छे. तुं पण आ तक जो चूक्यो तो जरूर ते योनिमां पडवानो

हे मायावश जीव ! तुं तारा स्वार्थने माटे केवडो मोटो प्रयास करे छे ? मोडो व्हेलो आवी टाढुं शीळूं केवो खाई ले छे ! स्वार्थ साधवानी घडतर घडवा माटे रात्रिये केवा प्रकारना उजागरा करे छे ? बेरीनो एक बदामनी किम्मतनो बोल साचववा केटली बधी उथलपाथल करी नांखे छे ? तुं पुत्र पुत्रीने रीझववा केटलुंबधुं साहस खेडे छे ? त्यारे मातापिताने थोडी पण विश्रान्ति आपवा सारु, तने जरा पण समय नथी मळतो ? आते कलियुगनी बलिहारी छे के तारा पोताना भाग्यनी ? सारुं, नरसुं जोवा जाणवानी शक्ति तने ईश्वरे आपी छे तेनो उपयोग तु जेटलो नरसा काममां करे छे तेटलो सारा काममां नथी करतो ए तारे माटे मने घणुं आश्चर्य उपजे छे !

મંગલાચરણ.

કલ્યાણ

પ્રથમ નમન કરૂં વિશ્વભરને,— ધ્રુવ
દ્વિતીય નમન પિતુમાત પ્રવરને— પ્રથમ.
તૃતીય નમન શારદ માતાને, ચતુર્થ ગુરૂ સુખકરને;
પંચમ વંદન કરૂ પ્રેમથી, પ્રેમલ પંડિતપરને—પ્રથમ
ષષ્ઠ નમન ગુણના જ્ઞાતાને, સપ્તમ સદ્‌ગુણિ ધરને;
દુર્લભ અષ્ટમ નમન કરે છે, દેશહિતૈષી નરને—પ્રથમ

પદ.

નમન કરૂં હું નયનાયકને;
સંકટના સાચા સહાયકને- નમન
નાના ગુપ્ત પ્રકારો યોજી,
સુખ પ્રાપક શુભમતિદાયકને- નમન
આત્મસૃજિત આ સૃષ્ટિના સૌ,
જીવોના હિતના ધ્યાયકને- નમન.
દંડ કરે છે દુર્જનને જે,
શોભન આપે જે લાયકને- નમન
સુજન સમીક્ષક સ્નેહ સુધાસર,
આત્મભક્તના ગુણગાયકને- નમન.
સકળ જીવના જીવનરૂપી,
અમરાત્માના આપ્યાયકને- નમન.

पुत्रधर्म.

રાગ—માલકોશ

માતપિતાની સેવા ત્યાગી;
તેથી દેશ થયો દુર્ભાગી—માતપિતાની—ટેક
માતપિતાનું વદન ગમે નહિ, દારાના અનુરાગી;
નારીનો ઉશ્કેર્યો દાડે, નિજકર લઇ અસિ નાગી-માતપિતાની
કર્યો ઉછેરી મોટો તેના, ગુણની ધૂન ન જાગી;
આર્ય ભૂમિમાં કયા પાપની, ગોળી આતે વાગી?-માતપિતાની
વહુ નાચી કે વરજી નાચ્યા, એકજ લગ્નિ લાગી;
દુર્લભ વગર વિચારે લે છે, લોકો મૃત્યુ માગી—માતપિતાની

આધુનિક કેળવણીનો પ્રવાહ નૂતન પ્રજાપર કેવા પ્રકારની અસર કરી રહ્યો છે એ જોવા જવુ પડે તેવુ નથી વૃદ્ધો તરફથી સાભળતા જણાય છે કે સામ્પ્રત સમયમાં બનતા બનાવો કૌતુક સમાનજ છે જુની આખે નવા કૌતુક જોવા પડે, પ્રાચીન અર્વાચીન સ્થિતિમા મોટા ભેદ માલૂમ પડે, જનસ્વભાવ વિમાર્ગમા દોરાય એ બધુ વૈચિત્ર્યજ! મનુષ્યના સ્વભાવ વયથી કરીને બદલતા રહે એમા વિસ્મય પામવા જેવુ નથી, પરતુ આ સ્વભાવવિપર્યય એવો હોવો ન જોઇએ કે જેથી ધર્મની સીમા ઉલ્લંઘિત થાય આજકાલ આપણને આ સકટ પ્રત્યક્ષ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે અને એનુ વર્જન કરવાને સત્વર ઉપાય લેવાય તે ઈષ્ટજ છે. પ્રથમ તો આર્યબાળમાથી ઉપકારવૃત્તિજ નષ્ટ થઇ ગઈ! ઉપકારી પ્રત્યે ઉપકાર કરવો તેના માટેજ માત્ર નહીં, પરંતુ અનુપકારી પ્રત્યે અત્યુપકારી થવુ અને તેમ કરી તેને વશ્ય કરવા એને માટે આ ભરતભૂમિ એક વખત માનગર્વિતા શું ન હતી? હતીજ એ અધ્યયન તથા અધ્યાપનથીજ આર્યબાળકો, આર્યસુભટો, આર્યતત્ત્વવિદ્, આર્યયોગીઓ અને છેવટ આર્યપુત્રો સુદુર્લભ ઉપનામને યોગ્ય થયા હતા, એજ અધ્યયન તથા અધ્યાપનની અપ્રતિમ સહાયતાથી તેઓએ ઇશ્વર સેવા, સ્વદેશ સેવા, જ્ઞાતિ સેવા, સન્મિત્ર સેવા તથા અતતઃ પિતરૌ સેવાના અવિછિન્ન બીજનુ આરોપણ સ્વહૃદયમા કરેલુ હતુ, પરતુ તે અધ્યયન અને તે અધ્યાપનનો એક સહસ્રાશ ગુરૂભાવ અને શિષ્યભાવ આજ દૃષ્ટિગોચર કા નથી થતો? આગલા આચાર્ય કે વિદ્યાર્થીનુ ઉદાહરણ આજનો કોઇ પણ શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી આપી શકવા શું સમર્થ હશે? આમ થયુ છે શાથી અને થાય છે શાથી? જો મૂળ પરીક્ષા કરીએ છીએ તો ત્યાજ સડો દેખાય છે, એટલે જયા બુદથી બગડી ગઇ ત્યા હોજનો શુ ઉપાય છે? આ આશાભગ આવીને ઉભો રહેછે એક બાળકના પુત્રરૂપે શા શા ધર્મો છે, તેણે એક પતિ તરીકે, કોઇવાર મિત્ર તરીકે,

કોઈવાર માતા તરીકે, કોઇવાર પિતા તરીકે શા શા યુક્ત કર્મોની અનુસરણિ પર વહન કરવુ, એવુ અધ્યાપન આજે લુપ્ત શુ નથી થયું' માતૃ, પિતૃ, ગુરૂ આદિની પૂજનીયતાની છાપ વિદ્યાર્થીના હ્રદયમા સચોટ પડે એવા શિક્ષણની પ્રણાલિકા અધુના શું અસ્તિત્વ ભોગવે છે? આજે રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો, લેખો, કાવ્યો શું એક આર્યતનુજને તેના ધર્મપથથી વેગળે લઇ જનારા નથી બનતા? આજે કેવળ વિકાસક્રમને વશ થયેલા એક બાળકપર તેને રૂંધન કરવાના પ્રયોગો શુ નથી યોજાતા? આજે મન શક્તિ કે જે સ્વભાવતઃ પ્રફુલ્લ થવી જોઇએ તેનાપર અયોગ્ય અને અકાલ છેદનના ઘા નથી પડતા? આ બધા પ્રશ્નોનું ઉત્તર કોઇ પણ વિજ્ઞ સત્વર આપી દે, કિન્તુ તેની સાથે તે જો આત્માવાળો હોય તો વળી ચાલતી સ્થિતિને માટે પોતાનો શોક પણ પ્રદર્શિત કરે

આપણે જો સામાન્ય નિયમ તરફ વળીને જોશું તો મનુજનો જન્મ ઈહિ ધર્માચરણ કરવાનો છે તેને બદલે જો તે વિરૂદ્ધ વર્તન કરે તો તે કર્તવ્ય વિમુખ થયેલો કહેવાય હવે તો આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળીએ છીએ કે આ પરિપાટીપર તો બિલકુલ લક્ષ અપાતું નથી નવી પ્રજા કોઈ ભાષાથી વાકેફ થઇ એટલે પરમ સતોષ કોઈ કળા, કોઇ હુન્નર આવડગો એટલે વધુ તૃપ્તિ સાયન્સનું જ્ઞાન મેળવ્યુ એટલે તો પરમ પડીતતા પ્રાપ્ત કર્યાનુ અભિમાન ! આવી જ્યાં શિક્ષણની પદ્ધતિ પડી ગઇ છે ત્યા એક બાલકને પછી ધર્મ શું છે–અરે ધર્મ કે જે પચ મૂળતત્વ (પૃથ્વી, જલ, વાયુ, આકાશ અને તેજ)નો આધાર તેનું કેવડુ મહાત્મ્ય છે એનો વિચાર કયાથી આવે? ત્યારે **धर्मेण हीनाः पशुभिस्समानाः॥**

'ધર્મરહિત એ પશુતુલ્ય' થાયજ પશુઓમા માતાપિતા, બચ્ચાંને આત્મ જીવન ઉપાર્જન કરવા શકતવાળા થયેલા જોઇ તેઓની કયા સંભાળ રાખે છે? અને આ સમય પણ કેટલો ટુંકો હોય છે? પશુ, પક્ષીઓ ઇન્દ્રિય સુખ જે સ્થળેથી મળે તે તરફ ધાવવા શુ યત્ન નથી કરતા? અને તેથી તેઓ માતા પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળવાની કદિ પણ અપેક્ષા રાખતા નથી પુખ્ત ઉમરે આવ્યા પછી તેઓ પતિપત્નીની ગાડ અન્યોઅન્ય બાધે છે અને ત્યારે 'મને કયાથી સુખ મળ્યું', મારા જન્મદાતા કોણ, મારા ઉપકારકો કોણ, એ વિગેરેનો પ્રજ્ઞાવાદ શું તેઓને યતિકિચિત્ હ્રદયમા ઉદ્ભવે છે? નહિ ત્યારે શુ આજ પશુઓની વર્તણુક માનવજાતિએ ધારણ કરી લેવી ઉચિત છે? જન્મદાતા! મનુષ્ય જન્મ કે જે જન્મમાં પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ છે તેવા જન્મના નિમિત્ત જે માતાપિતા એ કેટલા વદ્ય છે? શું વિશેષ જ્ઞાનથી કે વિશેષ ચતુરાઇથી કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાના માતાપિતાને પુન મેળવી શકેછે? કોઇ પ્રિય વસ્તુ એક વખત હસ્તથી ગઇ-તો પ્રયત્નત બીજીવાર મળવા સંભવ છે પરતુ માતાપિતા એ મહાદુર્લભ. આવા ઉત્તમ લાભનો આદર કરવા મનુષ્ય સયત્ન નથી થતો એ તનું કેટલું મોટું અભાગ્ય છે? પરમધન માતાપિતા, પરમતીર્થ માતાપિતા, જેના દર્શનથી અનેક

ચિંતા અને આતુરતાનો એકદમ વિનાશ થઇ જાય છે એવા જે માતાપિતા, તેના ઉપકારોની સંખ્યા અગણ્ય છે એક બાળક અવતરે છે ત્યારે જે પ્રસવની વેદના માતાને થાય છે તેની કલ્પના અન્યના મનમાં આવવી પણ અશકય છે. પોતાના તમામ સુખોપર લાત મારી, પોતાની તમામ વાન્છનાઓનો સમૂહ પોતાના એક જન્મેલા બાળકપર નિહિત કરીને એક માતા પોતાના બચ્ચાંને કેટલી સંભાળથી ઉછેરે છે? ચ્હાય તો સુવર્ણનો હિમાલય પર્વત આપો પરંતુ માતા જેટલા પ્રેમથી ઉછેરનાર એક બાળકને માતા વિના બીજું કોણ મળી શકે? આવો જે મહા ગૌરવવાળો માતૃપ્રેમ તેનો બદલો કોટી જન્મે પણ વળી શકતો નથી. **लोके गरीयसी माता ।**

ભાઇ! આ લોકમા મોટુ કોણ? માતા. માતા જેટલું ગૌરવ ત્રણ ભુવનમા બીજી કઇ વસ્તુમા રહ્યુ છે? માતાનો પ્રેમ બીજે કયે ઠેકાણે નિવાસ કરે છે? કેવળ નિસ્સ્વાર્થ અને સ્નિગ્ધ સંબધ માતા કરતા મનુષ્યને બીજો કયો હોઇ શકે?

માતાના અમૂલ્ય સ્નેહની કિમ્મત કરવા જેટલી જેનામા બુદ્ધિ નથી તેઓ અત્ર પ્રશ્ન કરશે કે એક સતી પત્નીનો પ્રેમ માતા કરતા કયા ઉત્તરતો હોય છે? પરતુ માતાનો સ્નેહ સ્વભાવજન્ય છે અને કલત્રનો સ્વભાવજન્ય નથી. આ લોકમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રથમ માર્ગ માતા છે અને તેથી કેમ જાણે સૃષ્ટિ ચાલકે અથતઃ માતા અને પુત્રનો અપૂર્વ સબધ નિયુકત કરી દીધો હોય તેમ લાગે છે! આથીજ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રથમ માતા છે વળી એક પ્રાણીનુ અસ્તિત્વ એ માતા વગર થઈ શકતુ નથી, કિન્તુ ભાર્યા વગર થઇ શકે છે આથી ભાર્યાનો સબધ માતાના સંબંધ કરતા ક્ષુદ્રતર છે એ પ્રત્યક્ષ જણાય છે વળી ભાર્યાનો પ્રેમ સ્વાર્થમય અને અનેક લાલચોથી સયુકત હોય છે પ્રથમ પતિ અને પત્નીનો સબંધજ સાબીત કરે છે કે તે પ્રથમ જુદા હતા પણ પછીજ એક દપતીના રૂપમા જોડાયા છે; ઇદ્રિય વિલાસ એ પતિ પત્નીના સબધનુ મુખ્ય કારણ-ત્યારે મનસ્વી પુરૂષો કહે છે કે ના ના ઇશ્વરનો હેતુ સૃષ્ટિ વધારવાનો છે અને તેથી મનુષ્યમા વિવાહ પ્રકરણ ઉભુ થયું છે અને દપતીઓ પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિને સારૂ લગ્ન કરે છે અત્ર પળવાર સ્તબ્ધ ઘડી ભર એમ માની લઇએ કે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પત્નીનો આદર કરાય છે; તોપણ એ પુત્રપ્રાપ્તિ પણ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ નહિ તો શુ? સ્વાર્થ! અને તે શું વળી નાનો સુનો? એક પ્રાણધારીને આ પૃથ્વીની સપાટીપર અસ્તિત્વમાં આણી મૂકવુ એ કાઇ જેવો તેવો સ્વાર્થ? માટે ઠરે છે કે પતિ પત્નીનો પ્રેમ સ્વાર્થાધારે છે. વળી કોઇ પ્રશ્ન કરનાર મળશે કે શું એક માતા પોતાના પુત્ર તરફથી પોતાને સુખ મળે તેવી ઇચ્છા નથી કરતી?

ઉત્તર-કરે છે દરેક જીવ બીજા જીવ પાસેથી આત્મસુખની આકાંક્ષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે આ સ્વાર્થ નથી માતાનો સ્વાર્થ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે એક માતા 'આ બાળક મને સુખ આપશે તેથીજ મારે એનુ પોષણ કરવું ઉપયુક્ત છે' આવો વિચાર-આવી ધારણા, આવો સકલ્પ હૃદયમા અહર્નિશ રાખીને પોતાનાં બચ્ચાંનું પાલન કરતી હોય ત્યારે, નહિ કે અન્યથા, પણ આપણે જોઇએ

છીએ કે જ્યારે એક મા પોતાના એક બાળકને અતિ ભાવથી પોષેછે ત્યારે તેના હૃદયમાં આવો વિચાર તો શું પણ ખ્યાલ પણ આવતો નથી એક મા જાણે કે બચ્ચાંને ધવડાવતી બેઠી છે ત્યારે બીજો કોઇ તેને કહે કે 'હે સ્ત્રી, તું વૃથા આયાસ વ્હોરે છે, એ બાળક તને કઇ પણ સુખનુ કારણુ નથી થવાનું પરંતુ દુઃખ પેદા કરનાર છે' આ વખતે તે માતા શુ બાળકનું પોષણુ કરતી બંધ પડે છે કે તેના પાલનપ્રતિ અવજ્ઞા કરે છે? નહિ કદિ નહિ! ઉલટી તે તેવું કહેનારને ધમકી આપશે કે "ખબરદાર, મંમ સમુખ આવું વેણુ ઉચ્ચાર્યું છે તો !"

હજી આ દલીલ નબળી લાગતી હોય તો આપણે બીજી તપાસીએ માતાને આપણે ત્રણુ રીતે પૂજીયે છીયે પૃથ્વી, ગાય અને જન્મદાત્રીરૂપે માતા શબ્દજ એ એમ બતાવે છે કે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની મૂર્તિ

પ્રશ્ન–સિદ્ધ કરી બતાવો.

ઉત્તર–જમાનો એવો આવ્યો છે કે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા વગર ચાલે તેમજ નથી. તમે કહો કે ન કહો તદપિ મારે સિદ્ધ કર્યાં વગર છુટકો નથી એમ હું પ્રથમથીજ જાણું છું આમાં તમારો વાંક નથી કાગજ એવો આવ્યો છે કે કોઈ વાત દલીલ વગર ગ્રાહ્ય થવા દેતો નથી નહિ તો **માતાની મહત્તા** એ સ્થાપિત કરવા કલમ અને સાહીના સયોગની જરૂર પણુ શું હોય? પણુ નહિ. બુદ્ધિવાદના જમાનામા એ પણુ અકર્તવ્ય છે એમ નહિ ! !

માતા એટલે પૃથ્વી તો સ્વભાવતઃ ઉદાર છે. એક ગણું આપીએ અને સહસ્રગણુ લઇએ વળી તે પચ મૂળતત્ત્વોમાનું એક તત્ત્વ છે. જે પ્રાણી તેના તલપર નિવાસ કરે છે તે બધા તે માતાના છોકરા! સઘળી વનસ્પતિની ઉત્પાદક એ છે આપણો વેષ–આપણું ભોજન, આપણી હાલચાલ, આપણી સ્થિરતા એ સર્વ એ મોટી માતાપર આધાર રાખે છે એ અસંશય છે અને વળી આપણી પોતાની ક્રૂર વર્તણુક પ્રત્યે આપણે જરા દૃષ્ટિ કરી જોઇએ. આપણે તેને દાબીએ, તેનાપર પાદપ્રહાર કરીએ, આપણે તેને મોટા મોટા ઉંડા જખમ કરીએ (વાવ, કુવા જે ખોદાય છે તે અને ઝવેરાત મેળવવા, ધાતુઓ, કોલસા ઇત્યાદી પ્રાપ્ત કરવા ખાણુ ખોદીએ તે) અને આવા જ બીજા અનેક પ્રયોગો જે કે પ્રયોગો નિષ્ઠુરતા મિશ્રિત હોય છે, તે બધા આપણે તે ગરીબ પૃથ્વી માતાપર કરીએ છતા તેજ માતા, સર્વ પ્રાણીનુ ખાન, પાન, વસ્ત્રો અને ઉપયોગની વસ્તુઓ આદિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, આવી તે સ્વાર્થ રહિત પૃથ્વી માતા !

બીજી માતા આપણી ગાય એની નિ સ્વાર્થ બુદ્ધિ પણ શું તમે ઓછી લેખો છો? જેના માતૃત્વની શાસ્ત્રપણુ સાક્ષી પૂરે છે તે ગાય મનુષ્યપર કેટલા બધા ઉપકારનો વરસાદ વરસાવે છે? માત્ર તૃણુ ખાઈનેજ જે સુધાસમાન દુગ્ધ દાન કરે છે તે માતા ગાયના પણુ ઉપકારો અકથનીય છે આપણે તેનું દુગ્ધ તેના પુત્ર પુત્રીને ન આપતાં આપણા ઉપયોગમાં લઈએ તોપણુ તે નિરૂપાય ગોમાતા આપણને પરાકાષ્ઠાએ દુગ્ધ દોહવા દે છે. દુગ્ધમાં બુદ્ધિ, ધન, શક્તિ અને પ્રાણુ સંસ્થિતિનો વાસો છે. વળી જન્મ દેનારી માતા તો માત્ર થોડાજ વર્ષ દુગ્ધપાન કરાવે છે પણુ

આ તો આપણને, આપણી પ્રજાને અને એવી રીતે વંશપરંપરા દુગ્ધ આપે છે. તે શિવાય છાણ મૂત્ર આદિ પવિત્ર વસ્તુઓનુ પ્રદાન તે કરતી રહે છે કે જે મનુષ્યની અશુદ્ધિ દૂર કરવા અનેક પ્રકારે ઉપયોગી થઇ પડે છે અરે એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે પણ પોતાની પાછળ ચર્મ છોડી જાય છે! ખરે પ્રાણોત્ક્રમણપર્યંત પણ જે ગો મનુષ્યપર ઉપકાર કરવા કસર રાખતી નથી તે એક માતાજ તુલ્ય છે એ નિર્વિવાદજ

તૃતીય માતા પ્રસ્તુત ઉલ્લેખનોજ વિષય છે અને એ ઉપરથી આ નિષ્કર્ષ સારપર આવી પહોચાય છે કે **માતાનો પ્રેમ સર્વથા સ્વાર્થ** રહિતજ છે

માતાનું મન સદોદિત પુત્રહિતમાંજ રટણ કરતું હોય છે આપણે બનતા બનાવો લઇએ અને જોઇએ કે માતા અને પત્નીનો સંબંધ એક બીજાથી કેટલે અંશે ભિન્ન પડે છે અને પછી તાત્પર્યપર આવીએ કે કોણ શ્રેયસ્કર છે?

માનો પ્રેમ સર્વદા સમાન છે, જયારે પત્નીપ્રેમ ભિન્નભિન્ન સ્થિતિ વિચારાદિને લઇ અસમ છે. પત્ની અને પતિ જ્યારે યૌવન દશામા હોય છે ત્યારે કેટલાક ચોકસ કારણોને લીધે સ્ત્રી પુરૂષપર વધારે આસક્ત અને વધારે પ્રેમ દર્શાવનારી હોય છે, પણ આ પ્રેમ કામજન્ય છે અને જ્યા કામ-પ્રભવે છે ત્યા કામના અનસ્તિત્વે તે પ્રેમનો પણ સંલોપ સાથેજ થાય છે કારણ કે જેમજેમ જાયાપતીનું વય વધતું જાય છે, કામ મંદ પડતો જાય છે, તેમ તેમ તેઓનુ જે વિસ્તૃત પ્રેમસર, યૌવનમા અતિશય પ્રભાવવાળુ હતુ તેનુ પાણી ઉનાળાની પેઠે હવે શુષ્ક થતું જાય છે અને પૂર્ણ જરાવસ્થા પ્રાપ્ત થયે ત્યા નીરસતા છવાઇ રહે છે. આ કથનની અન્ય પ્રતીતિ આપવી ઘટતી નથી, કારણ કે તે મનુષ્યની દૃષ્ટિમા સામાન્ય છે માતૃનો પરમ સ્નેહ ત્રણે સ્થિતિમા સમાનજ રહે છે અને રહેવાનો છે કે જેની વિશેષ વ્યાખ્યા અત્રે કરવી અનુચિત છે.

માતા સદા એકજ સ્વભાવની હોયછે જયારે પત્નીના વિચાર ચપળ હોય છે અને ચિરસ્થાયી નથી હોતા

गुणाश्रयं कीर्तियुतं च कान्तं पतिं रतिज्ञं सधनं युवानम् ॥
विहाय शीघ्रं वनिता व्रजन्ति नरान्तरं शीलगुणादिहीनम् ॥

ગુણવાન, કીર્તિમાન, રતિક્રિયા જાણવાવાળો, **ધન** [illegible]ન્ અને યુવા પતિ આસક્તિ રાખનારો છતા વનિતાઓ તેને છોડીને શીલ અને ગુણથી રહિત એવા પરપુરૂષને જાય છે.

અનેક જો કે સતીસ્ત્રીઓ આ રત્ન પ્રસવ કરનારી વસુધા વિષે મળી આવશે પણ કહેવાની મતલબ એકે માતાનો પ્રેમ સર્વ પ્રકારે પત્નીપ્રેમ કરતાં ચડીયાતો છે ઘણીવાર આપણે સાભળીએ છીએ કે અમુક સ્ત્રીએ અમુક પોતાના ભર્તાનુ ખુન કર્યું, આમ એક ભાર્યા પતિ સાથે કપટથી વર્તી (proved faithless) પરન્તુ માતા કદિ પણ પોતાના પુત્રનુ અહિત નહિ કરે; અને તેથી માતાની પરીક્ષા

કે કસોટી પણ કોઇ કાળે નિર્મિત થઇ શકતી નથી. અમુક પોતાના મિત્રની પરીક્ષા તે કેટલામા છે એ જોવા કરે, સ્ત્રીને કસે, ભાઈની કસોટી કરે પણ માતા-ની પોતા પ્રત્યેના પ્રેમમાટેની કસોટી કોઇ પુત્ર કરવા ગયો નથી ને કદિ ગયો હશે તો તે મૂર્ખજ ગયો હશે ! એક વિદ્વાન્ કહે છે કેઃ—

બિપદ્ બરાબર સુખ નહિ, જો થોરે દિન હોય:
ઈષ્ટ મિત્ર બ ધુ ત્રિયા, જાન પરત સબ કોય

આમા કવિએ માતા કેમ ન લખી? શુ માતાને લખવી ભૂલી ગયો? ના ત્યારે શુ? માતા કસોટીને લાયકજ નથી શુદ્ધ સુવર્ણની કસોટી કરનારો મફત-નોજ પરિશ્રમ કરે છે!

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात्रितयं हितम् ।
कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥

મા, મિત્ર અને પિતા એ ત્રિપુટિજ સ્વભાવત હિતકર છે, બાકી બીજા કંઇ કાર્ય કે કારણના ભાવને લીધે હિતબુદ્ધિવાળા થાય છે

આમા પણ પત્નીની ગણના કયા કરવામા આવી છે? પરંતુ આજે વૃદ્ધ માતા થઇ અને યૌવન સંપૂર્ણ સ્ત્રી આવી એટલે પત્નીને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે અને તે અનુપમ ઉપકારની મૂર્તિમતી માતા પુત્રને માટે સર્વસ્વ પર ઉદ્ધાર થયલી માતા આજે પુત્રવડે જાણે એક કોડી સરખી કિમ્મતની ગણાય છે ‘ ડોકરી ’ એ શબ્દથી લઇને જે જે અછાજતા વચનો પુત્ર માતા પ્રત્યે આક્ષિપ્ત કરે છે તેથી આજે કેટલાક ઘરમા શોક અને ત્રાસની પરિસીમા આવી રહી છે પત્નીના દરેક સત્યાસત્ય શબ્દોનું શ્રવણ કરીને મોહમૂઢ મૂર્ખ માતા પ્રતિ જે જે કઠોર આચરણ કરે છે તે અવર્ણ્ય છે અરે! જે વૃદ્ધ માતા હવે આ સંસારનો અનુભવ મેળવી અતિશય ગૌરવવાળી બની છે, જેની આશિષથી દંપતીનુ ભયાવિષ્ટ પદ જાળવી શકાય છે, તે માતાને આ વખતે અસુખ, અશાન્તિ અને ઉદ્વેગ ?

હજી માતા પ્રત્યે આટલીજ વિપત્તિ ઉપજાવી એક પાપી પુત્ર અટકતો નથી કિન્તુ બહુધા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે માતા અને પિતાને તેઓની વૃદ્ધાવસ્થા મા પરણ્યા પછી ત્યજી દેવાય છે લોકલજ્જા, જ્ઞાતિની શરમ આદિ કેટલાક વ્યાઘાતો (!) ને લઇને તે પુત્ર જો કે આમ કરી નથી શકતો! પણ અલ્પ થોડા એવા સુપુત્ર હશે કે જે પોતાના માતાપિતાને સપ્રેમ પૂજીને તેનુ યથાયોગ્ય પાલન કરતા હોય ! આજે એક ભાઇ માતાપિતાને બીજા ભાઇને ઘેર ધકેલવા ઉત્સુક રહે છે અને બીજો ત્રીજાને ઘેર ! આ વર્તન શું અપાર લજ્જાનું આસ્પદ નથી ? આ ભરતભૂમીના પ્રાચીન પુત્રો માબાપને પોતાને ઘેર રાખવાને એકમેકને ઘેરથી બલાત્કારે તેડી લાવતા; જ્યારે આજે તેથી કેવળ વિરૂદ્ધ વર્તન દેખાય છે ! આમા વાક કોનો કાઢવો ! મને લાગે છે કે સદ્વિદ્યાનો નાશ ત્યાં દુખ અને અધર્મનો અભિભવ !

મનુષ્યની વૃત્તિ મોહ અને સ્વાર્થથી ભરપૂર છે. યદ્યપિ નિર્મલ વૃત્તિ રાખીને વિવેક વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય કોક ધરાવતો હશે તથાપિ આવી સદ્‌વૃત્તિ વિરલમાંજ જન્મ લે છે જ્યાં સુધી પુત્ર એમ ધારે છે કે માતા મમ પ્રત્યે અપ્રતિમ પ્રેમ ધરાવે છે ત્યાં સુધી તેનામાં માતૃ પૂજ્યતા–અને પ્રીતિ નિવાસ કરીશકે છે અને આવી સ્થિતિ તેની અવિવાહિત જીંદગી સુધીજ ટકે છે, કારણ કે જ્યારે તે એમ સમજવા માડે છે કે મારી પત્ની મારી માતા કરતા વધારે પ્રેમવતી છે ત્યારે તેના અ તરમા માતૃમૂલ્ય ન્યૂન થતું ચાલે છે અને ત્યા ઉપકાર વિસ્મરણુ અને નિષ્ઠુરતા આવે છે. અધુરામા પૂરૂં પોતાની પ્રેમમૂર્તિરૂપ પત્ની તરફથી જ્યારે માતાસ બ ધી સાચા ખોટા વાકયો સાભળતો થાય છે ત્યારે તેની વૃત્તિ તિરસ્કારને ઉપગમન કરે છે અને આમ માતૃભક્તિ ક્ષીણુ થતા માતૃસેવાનુ સ્વરૂપ ભૂસાઇ જાય છે અને હૃદય દર્પણુપર મોહોપઘાત થવાથી આર્યત્વ અને પાતક તથા દોષ શું છે એનું તેને ભાન રહેતું નથી આવી સ્થિતિ અર્વાચીન, મારી મતિ પ્રમાણે લગભગ પ્રત્યેક પુત્રમા ઉપજન્મ લે છે અને તેનુ કારણુ આપણા અગાધ જ્ઞાનપૂર્ણ ઋષિઓ એમ દર્શાવી ગયા છે કે "*જ્યાં સુધી એક પુત્ર પત્નીના વચનો એકાંતમાં સાંભળતો નથી ત્યાં સુધીજ તે પૂજ્ય પ્રત્યે ભકિતવાળો અને પ્રસન્નમુખ રહી શકેછે" આ મહાવાણી આંખ સામે ધરીને જો પુત્રો સદાચારી અને ધર્મલીન રહે તો દેશનું દુર્ભાગ્ય કે જે આ તરફ પોતાના ભિન્ન ભિન્ન અંગવ્યસનો ફેલાવતુ જાય છે તેપર એક સબળ અ કુશ પડે એ અસંશય છે.

એક ગૃહસ્થ ગૃહભંગ થયો અર્થાત્ તેના ગૃહની ભૂષણરૂપ પત્ની મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઇ તે બચરવાળ હતો જરાવસ્થાથી ગ્રસ્ત થતો જતો હતો, એટલે અન્ય વધૂ પરણવાની ઇચ્છા ન કરી, પણ માતાની ખોટ તે નાના નાના બચ્ચાઓને કળાય નહિ તે માટે તેણે એક ઉપાય લબ્ધ કર્યો, મૃત પત્નીના અર્ધા હસ્તનુ છેદન કરી તે કોહી ન જાય તે સારૂ વિધવિધ મસાલાથી તેને યુકત કરીને ઘરની મંજુષામા સાચવી રાખ્યો નિત્ય પ્રભાતકાળે બાલકોને તે ભોજન આપતો હતો ત્યારે તેઓની પીઠે આ હસ્ત તે ફેરવતો હતો એ માતૃહસ્તના પ્રભાવ વડે તે છોકરાઓ બળવત્તર થતાં ગયા આથી પાડોશીઓને નવાઇ લાગી કે માતાના મરણુ છતા આ બાળકો જરા પણ નિર્બળ થતાં નથી અને જાણે તેઓની માતા જીવન્તી હોય તેમ તેઓ દિવસોદિવસ કેમ નૂતન વિકાસ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે!

સજ્જનો! આ માતાનો એક અવયવ હસ્ત, તે પણ શા ચમકાવનારા આશીર્વાદનુ અમૂલ્ય સ્થાન છે? લોકો શું મૂર્ખ નથી કે તેઓ માતાપિતારૂપી અતીવ પાવન અને સજીવ મૂર્તિઓનો ત્યાગ કરી જડ વસ્તુઓની પાવનતા સાધ્ય કરવા વિચરે છે? જે હજી સજીવાત્માનુ તત્ત્વ સમાલોચિત કરવાનુ વિજ્ઞાન

---

* **तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजने रत: ।**
पुरुषो योषितां यावन्न श्रृणोति वचो रह: ॥

નથી ધરાવતો તે જડાત્માના ગૂઢ પદાર્થોને ઓળખવ ને અશક્તજ છે ! જીવતા દેવને છોડીને અધમ પુત્રો પાપપકમા પતિત થાયછે ! અને—

સાસુ તીરથ સસરો તીરથ, અરધું તીરથ સાળી;
માબાપ તો આટા લૂણમાં, સૌ તીરથ ઘરવાળી.

આવાં આવાં તીર્થો વૃદ્ધિમા આવતા જાય છે

અનેક પુત્રો એવા જોયા છે કે જેઓ માતાપિતાને વૃદ્ધવયમા ત્યાગી દે છે, પરન્તુ શું અવસ્થાના વિપરિણામને લીધે કોઇ પણ મનુષ્યનું મૂલ્ય ઓછું વા વધતું થઇ શકેછે? માનવ મહત્ત્વ જો લિંગ અને વયથીજ પ્રમાણભૂત ગણાતું હોય તો પછી સદાચાર. દુરાચાર. નીતિ, અનીતિ, સત્ય, અસત્ય, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ એ સર્વની ભૂમિકાનો લોપ થઇ જવા સંભવ છે જો યૌવન અને રૂપજ આદર અથવા પૂજ્યતાના કારણ રૂપે હોય તો કાદવમા પડેલા રત્નનો ગ્રાહક કોણ થશે? જો કેવળ સુખાવહ સાધનોજ સંપાદન કરવાનુ મનુષ્ય કર્મ હોય તો પછી ઇન્દ્રિયદમન તથા બ્રહ્મનિષ્ઠા મેળવી દુઃખભેક્તા કોણ થશે?—અને તેથી વધારે, 'સુખ' એ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જોતા કેવળ ભિન્ન વસ્તુ છે જેને લોકોના સમૂહો સુખ માને છે તેને તત્ત્વવિત પુરૂષો દુઃખ ગણે છે, અને જે લોકકલ્પના શાક્તથી અપર વસ્તુ છે, જે અચિન્ત્યત્વથી વ્યાપક છે, જે દુરન્ત છે તેવા એક પરમાવધિના સત્ત્વને તેઓ સુખસ્વરૂપે ઓળખે છે તે સુખ પંચેન્દ્રિયદ્વારા ઉપભુક્ત થઇ શકતુ નથી; કિન્તુ યોગારોહણ કરનારાથી અનુભૂત થઇ શકે છે; માટે માનવ જે સુખનો અનુરાગી છે તે અંતે દુઃખદ છે અને તે દુઃખ માત્ર અધર્મ, અનાચાર અને પૂજ્યાપૂજ્યતાનું ફળ છે સુસ્થિતિ કે સુદર્શન કંઇ સેવા કે પ્રણામને પાત્ર નથી કિન્તુ તેની સાથે ગુણ એજ એક એવો પદાર્થ છે કે જે કોઇપણ મનુષ્ય કે જે જડપિંડને આદરણીય બનાવી શકે છે, અને ગુણની મુખ્યતા પછી તેમાં લિંગત્વ અને અવસ્થાના ભેદથી કરીને યશોવૃદ્ધિ થાય છે. માતાપિતાના ગુણની ગણના કરવા જતાજ મતિ વિરમે છે તેમા વળી તેનો મહા સાંસારિક ગંભીર અનુભવ અને તેની મૂળ પૂજ્યતા એ આદિથી એક પુત્ર બધી દિશાએ માબાપની સેવા કરવાને બંધાયલો છે અને માતાપિતાનુ વૃદ્ધવય એ પુત્રનું શાન્તિસર છે તે સરોવરમા પુત્રકલ્યાણના તરંગો અહોરાત્ર ઉછળ્યા કરે છે કે જે એક અધમાધમ પુત્રને પણ નિર્ભય માર્ગદર્શક જેવા અવશ્ય થઇ પડે છે.

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलम् ॥

જેનો સ્વભાવ હમ્મેશ વૃદ્ધની સેવા અને નમન કરવાનો છે તેના આ ચાર આયુ, વિદ્યા, કીર્તિ અને બળ વધે છે આ તો સામાન્ય આદેશ છે તો પછી પોતાના માબાપ પ્રત્યે આજ્ઞાનુસાર વર્તન, પ્રણામ અને સેવા એ કેટલા બધાં જરૂરના છે એ આ પરથી સમજી શકાય તેવું છે.

એક પાશ્ચાત્ય કવિ માના તરફ સૌમ્યતાનો ઉપદેશ કરતાં કવે છે કે,

Be kind to thy mother for, lo ! on her brow,
    May traces of sorrow be seen;—
Oh, well may'st thou cherish and comfort her now,
    For loving and kind hath she been

તવ માતૃપ્રતિ તું સૌમ્ય રહેજે તું જો કે તેની ભ્રૂકુટીપર પણ દુ:ખના ચિન્હો પ્રતીત થાય છે. અરે હવે તો તેને તુ સુખ આપ અને રૂડી રીતે તેનુ પાલન કર. તે તારા પ્રત્યે કેવી માયાળુ અને પ્રેમાળ છે!

તે પુનઃ કહે છે કે—

Remember thy mother for thee she will pray,
As long as God giveth her breath.

તારી માને વિસ્મરતો ના જયાસુધી તેની છાતીમાં શ્વાસ છે ત્યાસુધી તે તારા કલ્યાણાર્થે ઇશ્વર પાસે યાચશે

પૂર્વકાળ અને આધુનિક કાળ એટલો બધો ફેરવાઇ ગયો છે કે સર્વત્ર વિષમતાજ અનુભવાય છે પાંડવોની માત્રનુસારિણી બુદ્ધિ અને આજે માતૃતિરસ્કારવૃત્તિની તુલના કરીએ છીએ ત્યારે હૃદય સભય થયા વગર રહેતું નથી. કેટલાક યુવકોને તો માતાપિતાનું મુખ પણ જોવુ ગમતું નથી! શ્રવણ સમાન ભકત પુત્રો આજે કોઇજ આર્યગૃહ દીપાવતા હશે હમણા ઘણે સ્થળે પુત્રો પરિણીત થયા પછી માબાપોને જાણે ઓળખતાજ નથો વા તેઓની સાથે તેમને કોઇ વખતે સંબંધજ નહિ હતો એવો આચાર ચલાવે છે. ખરેખર એક પ્રાચીન વિદ્વાનની આ વાણી સત્ય છે કે—

कृतार्थः स्वामिनं द्वेष्टि कृतदारस्तु मातरम् ।
जातापत्या पति द्वेष्टि गतरोगश्चिकित्सकम् ॥

જેનું કાર્ય સધાયું છે તેવો ચાકર સ્વામીનો, જેને સ્ત્રી મળી છે તેવો પુત્ર માતાનો, જેને બાલક અવતર્યું છે તેવી સ્ત્રી પતિનો અને જેનો રોગ ગયો છે તે દરદી વૈદ્યનો દ્વેષ કરે છે

માતાનો દ્વેષ! માતાનો દ્વેષ એ પોતાનાજ દ્વેષની બરાબર છે કૂવામા રહેતો દેડકો કૂવાનો દ્વેષ કરે તે શુ વ્યાજબી છે? આને ગ્હાય તો અજ્ઞાન કહો કે અવિનય કહો, પરન્તુ જયાં સુધી માતા અને પિતા તરફ પુત્રની અભકિત નિર્મૂળ થવાની નથી તત્પર્ય ત આપણી આંતર શાન્તિમા વૃદ્ધિ થવાને બદલે ભગ પડવાનો કોઇ એક પુત્ર યુનિવરસિટીની અમુક પરીક્ષામા પાસ થઇને સ્ટીમરમા બેઠો. પોતાનો પિતા જે ગામમા હતો તે તરફ આવવા નીકળવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. પુત્રને મળવાના ઉત્સાહથી તે પિતા સ્ટીમરપર પુત્રને ઉત્તારવા ગયો તે પુત્ર ઉત્તર્યો પિતા તેને સહર્ષ ભેટયો. આંસુઓ ગળ્યા. થોડોઘણો સામાન હતો તે તે વૃદ્ધ પિતાએ ઉચકી લીધો, એમ કે પોતાના દીકરાને ભાર ન લાગે! રસ્તે ચાલતાં એક મિત્ર તે

નવીન ગ્રેજ્યુએટને મળ્યો; તેની સાથે આ ભાઇસાહેબ ઇંગ્લિશ કોન્વરસેશનમાં રોકાયા. પિતા બિચારો પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે છે ! તેને જોઇને પેલા મિત્રે પૂછયું કે આ વૃદ્ધ કોણ છે ? શો ઉત્તર દેવો તે વિચાર થઇ પડયો ! કેમકે ફાટેલા ટુટેલાં લૂગડા પહેરેલાને, ધોળા કેશવાળાને, પગરખા વગરનાને, હાથમાં સામાન લીધેલાને આ મારો પિતા છે એમ કહેવુ એ એક બુટ સ્ટોકિંગ પહેરેલાને, ગોટપીટ સીટવીટ કરનારને, ગળે નેકટાઇ લગાડનારને શું અપયશઃકર્તા નથી ? તેણે ખુલ્લું કહી દીધુ કે "મજુર" ! !

પોતાના પિતાને મજુર કહેવો ! આ લજ્જાસ્પદ નથી ? આવા આવા પુત્રો કે જે ઇંગ્લિશ કેળવણીથી અહંકાર અને સર્વજ્ઞત્વ હૃદયમાં ધારણ કરી બેઠા છે તેઓ બહુ સ્થળે માબાપને એવી તો હલકી પંકિતના ગણી કાઢે છે કે તે વખતે એ અધમ પુત્રના જનક અને જનનીને અંતરમા જે કંઈ કણ્ટક રૂપ દુઃખ પેદા થાય છે તેથી તે નરકગામી પુત્રનું અહિત પળ વારમાં થઇ જવાનું. જો કે માબાપો બુદ્ધિપૂર્વક પોતાના બાળકોનુ અનિષ્ટ વાગ્છે એ અશક્ય છે તો પણ ઇશ્વરના ઘરનો આ નિયમ છે કે **જેને દુઃખ અમુક મનુષ્યે ઉપજાવ્યું હોય તે મનુષ્યને તેના બદલામાં તેટલુ દુઃખ વિધિવશાત્ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે;** એ ફરી શકતો નથી. એથી આપણે જનમ ડળમા અચાનક મરણ, સમાપત્તિ, આણુધાર્યાં સંકટ, દેહવ્યાધિ ઇત્યાદિ સર્વત્ર નિહાળીએ છીએ

આવી રીતે સાપ્રતકાળના યુવકો પોતાના કર્તવ્યમા બહુ શિથિલ અને મલિન થતા આવ્યા છે અને તેઓ આજ વર્તનશૈલિનુ અનુસરણ કરતા કરતા છેવટે કયા કિનારાપર આવીને અટકશે એ અકલ્પનીય છે તો પણ એટલુ તો મનમાં ધારણ કરવું ઉચિત છે કે સ્વધર્માશ્રય કર્યા વિના તેઓ, પોતાના અયોગ્ય વર્તનથી ખોઇ દીધેલી પ્રાચીન પુત્રકીર્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા કદિ પણ લાયકના નહિ થાય. એમ આચરવાથીજ આ ભરતખંડ સુપુત્રવાળો ફરીને કરી શકાય તેમ છે અને ત્યારે જે પુત્રો હાલ પોતાના માતાપિતાઓને અસંતોષ ઉપજાવી ભાગ્યનાશક શાપ સાભળતા થયા છે તેઓ પોતાની ફરજો શી શી છે એનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે અને માબાપોની અમૂલ્ય આશીર્વાદની કુસુમમાલા નિજ કણ્ઠમા ધારણ કરે.

જો ખરા પુત્રનું લક્ષણ શું છે એમ પૂછવામા આવે તો જે **આત્મસુચરિતથી પિતાનું મન રંજન કરે તેજ પુત્ર** આ વાણી બોલાય છે. હાલ મનોરંજનની વાર્તા તો એક તરફ રહી પણ પિતાની સામાન્ય આજ્ઞા પાળવી કે તેના તાબામાં રહેવું એ પણ પુત્રો બરાબર બતાવી શકતા નથી. જ્યારે તેઓ આ એક અલ્પ ધર્મથી મુકત થવાને બ્હીતા નથી ત્યારે સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ તેઓપર મૂકેલા એક મહા ધર્મનુ પાલન તેઓ શી રીતે કરી શકશે ?

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितर सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

પુત્રનું કર્તવ્ય પિતાને નરકમાંથી બચાવવાનું છે કે જે નરકનું નામ પુત્ કરીને છે આથીજ તેનુ નામ પુત્ર પાડ્યુ છે આ કથન પ્રમાણે પુન્નરકમાથી તારનારા કેટલા પુત્રો અત્ર વસે છે એની અટકળ જરા કરો ! જ્યાં પુત્ર પિતાને ક્ષુધાના દુઃખથી નિવૃત્ત કરવા હિંમત નથી ત્યા તેને, મારે તેનુ પુત્ નરકમાંથી તારણ કરવુ છે એ ગહન ધર્મની ખબરજ કયાથી હોય ? કોઇનુ દુઃખમાથી રક્ષણ કરવુ એ કાઇ આતર ભક્તિ વિના બની શકે તેવુ નથી જ્યાં મૂળમાં પુત્રને પિતા માટે લગાર આદર કે ભક્તિ નથી ત્યા તે નરકના રૌદ્ર સ કટોને વહન કરવાને સજ્જ થઇ પિતાનુ તારણ કરવા દોડે એ કેવળ અમાનનીયજ ગણાય.

આજે ખરાને માન આપવાને બદલે ખોટાને માન અપાય છે દોષીને નિર્દોષ અને નિર્દોષને દોષી તરીકે પિછાનવામા આવે છે પૂજ્યનો તિરસ્કાર અને અપૂજ્યનો આદર થાય છે પંડિતોને નિરાશતા અને મૂર્ખોને ઉત્તેજન અપાય છે સત્યનો ધિક્કાર અને અસત્યની પૂજા થાય છે એક પુત્રની સેવાનું પાત્ર પત્ની થઇ પડી છે જયારે પોતાની માતાને દાસીની પદવીને પહોચાડવામાં આવે છે. બેન, ભાઇ, પિતા આદિ સગાઓને દૂર કરી તેને બદલે સાળી, સાળા, સસરાઓથી પોતાના ગૃહને શોભિત બનાવે છે કે જેનુ દર્શન હિ દુ સંસારમા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પોતાની પત્ની કે સંતતિના કુશળવર્તમાન, એક પુત્ર ઘણીવાર પૂછશે પણ પોતાના માતપિતાઓ શું કરે છે, શુ ભોજન લે છે, કેવી સ્થિતિમા વસે છે, કેમ દિવસ ગુજારે છે એ કદાપણ જાણવાની ઇચ્છાજ નહિ બતાવે આથી માબાપોનાં અંતકરણમા કેવા કેવા પ્રકારનો દુ ખાનુભવ થતો હશે, એ પાપી પુત્રના ધ્યાનમા શું આવવાનો સ ભવ છે? એ દુ ખાગ્નિમા દગ્ધ થઈ રહેલા પિતા અને શોકસાગરમાં નિમગ્ન થઇ રહેલી માતા આ વખતે એવો નિશ્ચય કરે છે કે "અરે હું પુત્ર વિના કયાં બેઠો વા બેઠીતી" ઘણીવાર જુવાન પુત્રો મોહાવેશમા આવી જઇ પોતાના માબાપોને માર મારતા સાંભળવામા આવે છે અરે! આવી બુદ્ધિ આર્ય પુત્રમા આજે વ્યાપ્ત થઇ રહી છે. શિવ ! શિવ ! હવે આર્ય નામ આવા પુત્રોને લગાડવુ એ તે પરમ મૂલ્યવત્ નામનુ ભૂષણ ઘટાડવા જેવુ બને છે ભવિષ્યમા સુખ આપશે એવી જેનાપર આશા રખાય છે તેઓ આવી રીતે પોતાના માબાપનો પાછલો જન્મારો ધૂળમા મેળવે છે માતપિતાઓ જયાસુધી પોતાનું શરીર હાલે ચાલે અને કામ કરી શકે તેવી સ્થિતિમા હોય છે ત્યાસુધી સંતતિને ખાતર આખો દિવસ આમ તેમ અથડાય છે, શરીરના અને માનસના સ કટો સહી લે છે પુત્રઇચ્છિત વસ્તુઓ પૂરી પાડવા અનેક સામગ્રીયો પોતાની શક્તિ ન હોવા છતાં સાધવા યત્નારૂઢ રહે છે; માત્ર તેના હૃદયમા એક આશાદીપક પ્રકાશિત હોય છે. તે એ કે મારી વૃદ્ધતામા મારૂ પાલન કરનારો આ છે, પર તુ આ આશાનો દીવો પુત્રની નિષ્ઠુર વર્તણુકથી સહના હોલાઇ જાય છે અને તે વખતે કેટલાક માબાપોની અ તરવસ્થા અતિશય દયાજનક બને છે કે અહાહા ! જયારે લગ્ન થયા ત્યારે શું ખબર હતી કે આ પરિણામ આવવાનું છે !

ખરૂં છે કે આવા કુપુત્રના જનક અને જનનીનો જન્મ નિષ્ફળ જાય છે. તેઓએ પોતાનું યૌવન પુત્રાદિકનુ પોષણ પાલણ કરવામાં વ્યતીત કર્યું હોય છે, એટલે તેઓ તે સમયમા કંઇ ધર્મોપાર્જન કે વિશ્વહિતમાં પોતાનું લક્ષ આપી શકતા નથી; કિન્તુ આમ કરવાનો ઉદ્દેશ, તેઓ તે કર્તવ્યકર્મ વૃદ્ધ વય પર મૂકે છે એ છે પશ્ચાત્ ઘડપણમાં તેઓનું જીવન નિરાશ્રય થઇ જવાથી શરીરગાત્રો જર્જરીભૂત થવાથી, હૃદ્દેશમાં ગ્લાનિના શંકુઓ ખોડાવાથી, કંઈપણ ઉત્તમ સાધનને યોગ્ય થવા અસમર્થ બને છે એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ તત્ત્વવેત્તા આ પરથી એવો નિયમ ખેંચી કાઢે છે કે —

The noblest works and foundations have proceeded from childless men which have sought to press the images of their minds where those of their bodies have failed.

"મહા ઉદાત્ત કાર્યો અને સંસ્થાપનો અપુત્ર પુરૂષોએ બજાવેલાં છે જ્યારે દેહની પ્રતિકૃતિઓ ઉદ્દભૂત કરવાને તેઓ નિષ્ફળ થયાં છે ત્યાં તેઓએ તેઓનાં મનની આકૃતિઓ બતાવી આપવાનુ અન્વેષણ કરેલું છે" આ ફ્રાન્સીઝ બેકનનું કથન પ્રાયેણ સત્ય પડે છે, એ આપણે બહુધા જોઇએ છીએ તદપિ એમ ઠરતું નથી કે અવિવાહ એ ઉત્તમ છે. યૌવનમા એથી સમયપરત્વે આત્મસયમ ન રહેવાથી લોકો અહિતકારક રસ્તે ઉતરી પડે એ ભીતિ અવિવાહમાં સંભવે છે અને તેથી એક દુઃખના નિવારણાર્થ યોજિત ઉપાયો જેમ દુ ખ વધારી દે છે તેમ આમાં થાય એ લગાર પણ અમાન્ય નથી

હાલ પિતાપુત્ર સંબંધી ચાલતા બનાવો જો લક્ષમાં લઈએ તો તે આવા ઉદાહરણોથીજ ભરપૂર છે. ગર્વદાસે પરણ્યા પછી પોતાની માને દાસીની પેઠે રાખી છે, કોપચતુર પોતાની જનનીને ગાળો દે છે અધર્મદાસે પોતાના બાપને ઘરમાંથી ધકકા મારી કાઢી મેલ્યો. લાલદાસ પોતાની માના ઘરેણાં ચોરી નાસી ગયો. ફુલચંદે પોતાના બાપનું અપમાન કર્યું. મફતચદે બાપને ઓરડીમાં પૂરી રાખ્યો અને ત્રીપાદશંકર પોતાના પિતાને ખાવા નથી આપતો.

આવા વેષો નવા નથી પણ ભજવાતા આવ્યા છે અને હજી ભજવાય છે. આવી સંતતિ આ ભરતભુમિની સપાટીપર કેવળ ભારભૂત નથી શુ? તેઓ જનમંડળમાં શું અયોગ્ય ઉપદ્રવનું કારણ નથી? શું પ્રાચીન ઋષિમુનિયોએ એમ કલ્પ્યું હશે કે આ ભારતવર્ષમા આવા પુત્રો ઉત્પન્ન થનાર છે? કાનને અપવિત્ર કરનારા અને અતિ સંતાપકર આ વર્તમાનો શું આ દેશની અધોગતિદર્શક નથી? માબાપની સેવા ન કરવી એ શું પરાક્રમ છે? માબાપની અસેવા એ ક્લૈબ્ય છે. જે પુત્રના રોમરોમમાં માબાપ સેવાના અવિછિન્ન પરમાણુઓ ભર્યા છે તે પુત્ર ખરો પરાક્રમી અને ભાગ્યશાળી છે જે પુત્ર પોતાના માતાપિતાપ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું શિખ્યો નથી, જે પુત્ર પરિણીત થયા પછી સ્વચ્છંદી થઇ વર્તે છે, જે પુત્ર

પોતાની ભાર્યા સમીપ પોતાના માતા પિતાનું પદ, અધિકાર, પૂજ્યતા વા ગૌરવ ન જાળવે, જે પુત્ર પોતાની પત્ની, સાસરાવાળા કે એવાજ કોઇ પક્ષની ખાનગી શિખવણીથી ઉશ્કેરાઇને પોતાના માબાપને માન આપવાને બદલે તેનુ અપમાન કરે, જે પુત્ર પોતાના માબાપનું વૃદ્ધવય જોઇ તેની ચાકરી કરવા ટાણે શરમ ધરે, જે પુત્ર પોતાની માને ગધેડી અને બાપને મૂર્ખ કહે, તે પુત્ર ગમે તેવો વિદ્વાન, ધનવાન્ કે ગુણવાન્ હોય કિન્તુ તે માબાપ સેવાના અદ્વિતીય ગુણથી રહિત રહેવાથી, અભણ, નિર્ધન અને દુર્ગુણીજ છે. ખરી વિદ્યા તેજ શિખ્યો કે જે માબાપની વિનયપૂર્વક સેવા કેમ કરવી તે યથાર્થ જાણે છે, ખરૂં ધન તેણેજ મેળવ્યું કે જે માબાપના અનન્ય ઉપકારોનું સ્મરણ કરતો થકો તેની આજ્ઞા ઉઠાવવા તત્પર રહે છે અને અપૂજ્યને નમતો નથી જે ઇહલોકના માતપિતાનો સંતોષ સંપ્રાપ્ત કરી નથી શકયો તે ત્રણ ભુવનના સ્વામીને કેમ રંજન કરવાનો ?

"A wise son rejoiceth the father but an ungracious son shames the mother."

આ શબ્દો સોલોમનના છે. સુજ્ઞ સુત, પિતાને ખુશી કરે છે જ્યારે નિર્દય આત્મજ માતાને શરમ પમાડે છે જો પુત્ર સારો નીકળે છે તો પિતા કીર્તિ મેળવે છે. પણ જો તે જનમ ડળમાં કઇ દેખાવ ન કરી શકે તો માતાપર દોષ આવે છે માટે પોતાના માતા કે પિતાનું નામ અમર કરવું હોય, પોતાના વંશને દીપાવવો હોય, દુનિયામા પ્રસિદ્ધતા મેળવવી હોય તો જરૂરનું છે કે એક પુત્રે નીતિપથે ચાલી સદાચરણી થવું દાશરથિ રામચંદ્રે પોતાની માતા કૌશલ્યાનુ નામે જગતમાં પ્રખ્યાત કરી દીધું છે ભરતખંડનો શિવાજી માતાના નામપર પ્રાણ સમર્પણ કરનારો મહાવીર હતો અને માતા ભવાનીના આશીર્વાદથી તે ઔરંગજેબ બાદશાહની સલ્તનત હચમચાવી નાંખવા સમર્થ થયો હતો. મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ માતાની દરેક આજ્ઞા પાળવામાં સજજ રહેતો હતો આ દષ્ટાન્તો આપણને શો બોધ કરે છે? માત્ર એટલોજ કે એ દરેક પુત્રની પ્રથમ ફરજ છે, અને તે પૂર્ણ વિવેકભાવથી અદા કરનાર પુત્ર પરમ સફળતાને પામે છે.

આધુનિકકાળમાં ઘણા કારણો એવાં ઉપસ્થિત થાય છે કે જે એક પુત્રને માબાપ સેવાથી વિમુખ રાખવાના નિમિત્ત રૂપે હોય છે કેટલાક છોકરાઓ દેખાદેખીથી વા બહુ લાલન પાલનના અંશથી માબાપને હલકે નામે બોલાવવાની ટેવમાં ફસેલા છે અને આ ટેવ શનૈઃ શનૈઃ સ્થૂલતામા આવીને માબાપની અવગણના કરાવનારી બને છે તેઓ પોતાના સમોવડીઆ, દોસ્તદારો વા સાથીઓની નજરમાં હલકા ન દેખાય તે માટે માબાપની ભકિતને હ્રદયમાંથી તિલાંજલિ આપતાં શીખે છે અને તેઓની કંઇ આજ્ઞા માનવી કે કામ કરવું એ તેમને હલકું

લાગતું હોવાથી ઝાઝો વખત માતાપિતાના સહવાસથી મુકત રહેવા મનમાં ઇચ્છા કરે છે. માબાપો તો સ્વભાવત હિતસ્વી હોવાથી નિરન્તર પુત્રાદિકને હિતમિતબોધ આપવાનો યત્ન જારી રાખે છે પણ આવા ઉપદેશથી બાળકો કંટાળે છે અને આપણો પિતા કે માતા બકબક કરવાની ટેવવાળા છે એમ ધારી લઇ તેઓના માર્ગદર્શક વચનોનું વજન બહુજ અલ્પ કરે છે વા કરતાજ નથી. આવાળા પુત્રો પોતાના ઘરમા નવોઢા બેઠેલી હોય ત્યારે માબાપની કોઇ પણ પ્રકારની શુશ્રુષા કરવી એને અત્યંત હલકું કામ માને છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની પ્રિયાને આત્મીય મોટાઇ બતાવવા માબાપને અયોગ્ય રીતે ધમકાવે છે અને હાંસી કરે છે આ વર્તન શું કોઇપણ દરજ્જે એક દ પતીને માટે શ્રેયઃપ્રદ છે? આજ કાલની ઉધરતી પ્રજા ઉંધુજ આચરણ કરે છે. માતાપિતાની સેવા કરવી એ હલકું કામ અને પત્નીના પદની પૂજા કરવી એ ઉંચું કાર્ય! એકપત્નીવ્રત પાળવું એ અધમ પણ ગણિકાને નચાવવી એ ઉત્તમ! સસ્કૃતવાણી ઉચ્ચારવી એમા શરમ પણ યાવની ભાષા બોલવી એમા મ્હોટાઇ! કોઇ માણસ પ્રભાતમા દૂધ પીએ તો એમ પૂછવાનુ કે "ભાઇ તમને ચાહ વગર કેમ ચાલે છે? આપણો તો ચાહ વિના દિવસ ન જાય, તમને એના ટેસ્ટની ખબરજ નહિ એટલે શું કહેવુ?" પોતે પૂછનારા જાણે બધા ટેસ્ટની પિછાન કરનાર! મોટું વય થઇ જાય અને પુત્રીના લગ્ન કરાય તો તે મહા પાતક બાળા હોય ત્યારે પરણાવાય તો તે સામાન્ય, પણ ગર્ભમા હોય ત્યારેજ આગળથી અરસપરસ કબુલાત અપાઇ જાય તે તો સર્વોત્તમ! કૂતરા, ઘોડા એ વગર તો મનુષ્યથી બીજે સ્થળે ગમન ન કરી શકાય પણ ગાય વગર ચાલે! ગુરૂ સાથે વાદ કર્યા વિના પોતાની વિદ્વત્તા કેમ વ્યક્ત કરી શકાય?—પણ શત્રુ પાસે નમન કરાય એમા કંઇ નહિ! સત્યમાં એક પાઇ ખર્ચાઇ જાય તો તે વાસ્તવિક નહિ; પણ દુર્જન ગમે તેટલુ લઇ જાય!! વાદાવવાદ, ગપસપ, નિદા એમા દિવસોના દિવસો ચાલ્યા જાય તેની ફિકર નહિ પણ સજ્જન સંગ એક ક્ષણપણ કર્યો તો મોટું અનિષ્ટ થઇ ગયુ!! પારકા દેશના લોકોને ઘરમા ઘાલી ખૂબ ભોજ્ય ભોજ્યથી તૃપ્ત કરવા એ તો ધર્મ, પણ પોતાના દેશીઓ પાસે એક કોડી પણ ગઇ તો મોટો ખરખરો! આ સ્થિતિ આજ આ ઋષિ મુનિના • સ્થાનમાં પ્રવૃત્તા થઇ ગઇ છે, ચોતરફ વિવિધતા વિરૂદ્ધતાનું દર્શન થાય છે; મોટા ખેદની વાત છે કે તેમ થતાં આર્ય ધર્મપર સજ્જડ ફટકા પર ફટકા પડતા જાય છે. ઓ આર્ય સંતતિ! ઓ આર્ય દેશની પ્રજા! ભરતકુલોત્પન્ન બાળકો! આ બધાનું પાપ તમારાપર છે તમે તમારી ફરજો તરફ પાછું વાળી જુઓ. તમારા પૂર્વ આચારવિચારને જાગૃતિમાં લાવો. સમય બહુ ગયો છે. તમારા પિતૃઓ મૃતપ્રાય થઇ મૂર્ચ્છામાં પડ્યા છે. તેની પુનઃ પ્રકાશાવસ્થા માટે ભકિત ભાવનો આશ્રય લો. તમારા પોતાના ઉત્પાદક વૃક્ષનું

પાલન નહિ કરો તો બીજા તરૂઓની સંભાળ કેમ લઇ શકશો? તમારી જોખમદારી કંઇ નાની સુની કે જેવી તેવી નથી આખા દેશને તારનારા થાઓ પણ ડુબાવનારા ન થાઓ. આર્યગ્રંથ વાચો. તેમા તમારા ધર્મોનુ દિગ્દર્શન બરાબર કરાવવામાં આવેલું છે તે પ્રમાણે ચાલો ગતવર્તનની પદ્ધતિ ત્યજીને વિહિત આદેશોને અનુસરો.

માતપિતા નીચે પરતંત્ર રહી વ્યવહાર ચલાવવો કેટલાક પુત્રોને ગમતો નથી માતાપિતાનુ ધન મેળવવા તેઓ અહર્નિશ ઉત્સુક હોય છે. ધનિક પુત્રોમાં ગરીબના છોકરાઓ જેટલી આર્દ્રતા હોતી નથી કારણ કે જેમ સબંધ અને પ્રસંગ વિશેષ તેમ સ્નેહની ગ્રન્થિ વધારે મજબુત ધનિકો પોતાના પુત્રો જોડે ઝાઝા સહવાસમા આવતા ન હોવાથી પુત્રોના હૃદયમાં પિતૃપ્રેમ સ્થાયી રહેતો નથી, જ્યારે ગરીબના પુત્રો હમેશ પોતાના ગરીબ માબાપોની દેખરેખ અને આશ્રય નીચે રહેવાથી તેઓમા માબાપના ઘણા ખરા ગુણો અવતરે છે અને તેની સાથે તેઓનો પ્રેમ પણ અચળ રહેતો જોવામા આવે છે.

આથીજ આપણે ઇતિહાસદ્વારા સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ કે રાજકુમારો-એ પોતાના પિતા મૃત્યુગામી થાય અને પોતે રાજ્યારુઢ થાય તેવી પેરવી કરવાનો યત્ન કરેલો છે આનું મૂખ્ય કારણ પિતા પુત્રના અતિ પ્રસગનો અભાવ એ છે અને પ્રસંગ કે સહવાસના અભાવથી સ્નેહગ્રન્થિ બરાબર જામી શકતિ નથી એ નિંવાદ છે ધનવાનના પુત્રો પણ ઘણીવાર પોતાના પિતાના મૃત્યુની વાચ્છા રાખે છે, કારણ કે તેઓમાં પદવીલોભ, ધનલોભ ભોગલોભ, ઈત્યાદિથી સત્યનો તિરોભાવ હોય છે, નિર્ધન લોકોમા આ વ્યતિકરો બહુ નથી બનતા

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ માત્સર્યાદિથી પર્યાકુલ કોણ નથી થતું? તારૂણ્ય કાળમા તો આ સર્વ ગુણોનો ઉદયભાનુ પ્રકટ થવા લાગે છે ત્યારે એક યુવા પુત્રને મોહોત્પાદક વસ્તુઓપર મોહ, અરૂચિત વસ્તુઓપર ક્રોધ, સમાન સાથે માત્સર્ય, પ્રિયવસ્તુઓપર કામ, લઘુ ને ક્ષુદ્રતર ગણવાથી મદ અને ક્ષીણતાના ભયથી લોભ કેમ ન થાય? પછી આ સર્વ અવગુણોની શ્રંખલાને વિદારનાર જે વિવેક, વિચાર અને ધર્મ તે તો તેનામા બીજ રૂપે પણ નથી! હવે તેનું મન સ્વકૃત્યની સીમા કુદાવીને અકર્તવ્યમા ફસે છે અને પછી માતૃપિતૃ પ્રેમનો નાશ, આમન્યા, આદરનો અભાવ એ સહજ જન્મ લે છે. માબાપનું ગૌરવ ન જાણનારા પુત્રો કેવી રીતે પાયમાલ થાય છે એ નીચલી કથા પરથી વ્યકત થાય તેવુ છે.

વર્ધમાન નામના એક ધનવાન નગરશેઠને ઘેર વસંત નામના પુત્રનો જન્મ થયો. વસંતને કૌમારકમાં બહુ લાલન પાલન મળ્યું તેથી શરીરે તે હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન્ બન્યો. શેઠ વર્ધમાનને એકનો એક પુત્ર હોવાથી વસ-

તેપર તેની મમતા અતિશય વધી. વસંત નાનપણુમાં પોતાના પિતાને હલકે નામે બોલાવે, તુ તું કરે, તેની મૂછ તાણે તથાપ વર્ધમાન તેની આ સર્વ ચેષ્ટાઓને બાલિશ ગણીને, પોતાના પુત્રને મર્યાદા કે વિનય શિક્ષણ આપવું જોઇએ એમ જાણત્રા છતા, તે પોતે એમ કરે તો બાળકનો આનંદ ખંડિત થશે એવુ ભય રાખી એમને એમ ચલાવવા લાગ્યો. આથી થયું એમ કે વસંત સ્વેચ્છાચારી બનવા લાગ્યો! તેને પોતાની મરજી મુજબ ધન મળતું હોવાથી ધનનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તે પણ કોઇ વખત સૂજતું નહિ. ધનહરા મિત્રો વસંતની પાછળ ફરવા લાગ્યા અને તેને ફોલી ફોલીને ખાવાની શરૂઆત કરી. અહોરાત્ર વસંત ઘણુ ખરૂં બહારજ ફરતો અને રહેતો થયો અને ઘરમા એક ઘડી પણ સ્થૈર્યપૂર્વક નિવાસ તેને કટુ જણાયો.

આ વસ્તુગતિ પ્રવર્તમાન હતી તેટલામા વસંતનુ આ વખતે કોઇ સારા ઘરની કન્યા સાથે લગ્ન કરી દેવુ એ વધમાને યોગ્ય વિચાર્યું. અતુલિત ધન ઉડાડવાનો, આખા નગરમા અટલ કીર્તિ પ્રસરાવવાનો અને મોટી ધામધુમવાળો વસંતવિવાહ સમારંભ થયો પરણ્યા બાદ વસંતે એક બીજેજ સ્થાને ગમન કરવા માડયું. કપટરાજ કરીને એક દંભી તે નગરમાં મોટા ઠાઠ માઠથી રહેતો હતો આ કપટરાજે વસંત પર પોતાની મોહજાળ પાથરી. તે એટલે સુધી કે વસંતને દહાડામા એકવાર તેને મળ્યા વગર ચાલેજ નહિ. આમ વધતા વધતા પ્રસંગથી એક વખત કપટરાજે વસંતનું મન ફેરવ્યું. તેને સમજાવ્યુ કે ગમે તેમ કરીને તારે તારા પિતાથી જુદું રહેવું કે તેથી હું તારે ઘેર વગર હરકતે આવી શકું. એથી બે લાભ થશે. એક તો એ કે તારા પિતાના દ્રવ્યનો મોટો ભાગ એકી વખતે તારા સ્વાધીન આવશે અને બીજો એ કે તારી સ્વતંત્રતામા અજાયબ વધારો થશે. યોગ્યાયોગ્ય વિચારવાની જેનામા શકિત નથી તેવા વસંતને આ કપટરાજનું કહેવું અત્યંત પ્રિય થઇ પડયું. તે પરબારો ગૃહ પ્રત્યે ગયો. જતાજ તેણે વર્ધમાન શેઠ જે હવે વયોવૃદ્ધ થયા હતા તેને પોતાનો વિચાર જણાવી દીધો. આ વચનો પિતાને વજ્ર પ્રહાર સમાન લાગ્યા અને તે ગદ્દગદ્દ સ્વરે પુત્રને કહેવા લાગ્યો.

• "અહો વસંત, તને અન્ય સ્થળે જવાનો શો હેતુ છે? અહિંયાં તારા માતાપિતાની નજર સમીપ રહેવામા તને શું વિઘ્ન નડે છે? તમે જાયાપતી મારા દૃષ્ટિગોચરમાં રહો, તેથી મને તથા તારી માતુશ્રીને સુખ છે. જે ચિન્તા હોય તે સવિસ્તર વિદિત કર કે જેથી હું તેનું સત્વર વિવરણુ કરૂં." આ પ્રેમયુકત પિતૃવચનનું શું ઉત્તર આપવું એ વસંતને પલભર તો સૂજ્યું નહિ. તે તો પુન પોતાના નિશ્ચય વાકયનું પ્રતિપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી આટલુંજ વદી શકયો કે "બાપા, ગમે તે મને કહો પણ મને તમારી જંજાળથી છુટું રહેવાનો ઇરાદો થઇ આવ્યો છે તે હું ફેરવી શકનાર નથી."

વર્ધમાન–પુત્ર, હું તને કંઈપણ જંજાળનુ કારણ આપું છું એમ મારા ખ્યાલમાં પણ આવી શકતું નથી તારાપર મેં કોઇ પણ પ્રકારનો બોજો મૂકેલો નથી અને તું સ્વેચ્છાનુસાર વર્તન કરે છે એ મારાથી અજ્ઞાત નથી તથાપિ મેં કદિપણ તારા આનંદમાં ભંગ પાડવાનો યત્ન સરખો પણ કરેલો છે એમ મને યાદ નથી. તું આખો દિવસ કયાં અને કેવી રીતે ગુજારે છે એ મેં તને એક વખત પૂછેલું પરંતુ જ્યારે તે સમયે તુ કોપિત થઇ ગયો તે દહાડેથી મેં તને તે પૂછવું પણ માડી વાળેલુ છે આટલી બધી તને મુક્તિ આપવામાં આવી છે તે છતા, તુ વિશેષ સ્વાતંત્ર્યસ્પૃહા રાખે છે એ વાસ્તવિક રીતે જોતા અનુચિતજ છે.

વસંત–(ઉચ્ચસ્વરે) હુ આ ઠેકાણે મારો વિચાર તને સ્પષ્ટ જણાવી દેવા આવેલો છું લાબી ટૂકી મૂકીને મારા કહેવાનો ખુલાસો કર. વૃદ્ધ મનુષ્યો બહુ બોલા હોય છે "ટૂંકું ને ટચ" એ સમજતાજ નથી

વર્ધમાન–(સવિસ્મય) આજ આટલો બધો ઉશ્કેરાય છે કેમ?

હજી કાલ તો તે ઘણો શાન્ત અને સરલ હતો પણ હું ગુચવણમાં કેમ પડું છુ? **संसर्गजा दोषगुणा** ! એની મૈત્રી જો કોઈ કુત્સિત માણસ સાથે બંધાઇ હોય તો આ પરિણામ આવવા સંભવ છે ખરો (પ્રકાશ) ભાઇ, બાપુ, તું ગાભરો થા મા તારી ઈચ્છા જો હમણા એકાત નિવાસ રાખવાની હોય તો તેમ કર, પણ તારે મારી પાસે બે વાર તો મોઢું દેખાડવા જરૂર આવવું પડશે.

વસંત–(ઊર્ધ્વમુખ રાખી) હા. મને નવરાશ મળશે તો આવી જઇશ

વર્ધમાન—(વિચારપૂર્વક) ગુલાબનો સુગંધ લેવો હોય તો કાટા પણ વાગે.

આ સંવાદ થયા પછી વસંત તરતજ કપટરાજને ઘેર ગયો જ્યારે વર્ધમાન પુત્રવિયોગના શોકથી કરૂણ સ્વરે વિલપવા લાગ્યો કેઃ—

દિવાના દીકરાના દુઃખની વાતો કયાં જઈ કહીએ?
હૃદયપર મુષ્ટિ મારી, નિજ અંતરમાં સમજી રહીએ-ધ્રુવ.
ધરે ના લેશ કાને, હિતનાં વચનો હેત સાથે;
કદાપી જાય કાને, પણ નવ રાખે એક હઇએ- દિવાના.
બતાવ્યો હોય રસ્તો, તે છોડીને બીજે દોડે;
અજાણ્યા આપણે કયાં, તેની પાછળ દોડી જઇએ?-દિવાના.
સવારે કાંઇક બોલે, સાંજે ગોળા કાંઇક ફેંકે,
અરેરે! એવાની કયાં છાતી ઠોકી ખાત્રી દઇએ?-દિવાના.

વર્ધમાનના ચિત્તમા જ્યા આવા વિચારો ઘોળાય છે, ત્યાં કપટરાજ અને વસંત જૂઠી ઘડતર ઘડવામા રોકાયા હતા વસંતની પત્ની ચન્દ્રપ્રભા પણ નવીન નિવાસ સ્થળમા આવીને રહે એવી ગોઠવણ કરવી એ કપટરાજનો હેતુ હતો. વસંતે તે તરતજ કબુલ કરી લીધુ. બીજે દીવસેથી વસંતનુ વર્તન

તદ્દન ફરી ગયું. એક બે વાર તેણે માબાપ સામે બહુ ઉગ્ર શબ્દોનું ભાષણ કર્યું. ચન્દ્રપ્રભાની ઇચ્છા સાસુ સસરાથી દૂર વસવાની કદિ પણ ન હતી, તે છતાં વસંત તેને હઠાત્કારે પોતાને મુકામે તેડી ગયો. પહેલા બે દિવસ સુધી તેણે પરાણે માબાપ પાસે એક આટો ખાધો હતો પણ કપટરાજે તેને એકદમ અટકાવ્યો મા શું અને બાપ શું ? એની પંચાતમાં પડી રહીએ તો ભોજન પણ કરાય નહિ આવા આવા વાકયોથી વસંતને સંપૂર્ણ સમજાવવામાં આવ્યો. વસંતે પણ પિતૃમંદિરમા જવું છોડી દીધું. કપટરાજ રાત્રિદિવસ વસંત સાથે પડી રહેવા લાગ્યો. તની એક બુરી મતલબ અહિં રહેવાની એ હતી કે વસંતની પત્ની ચંદ્રપ્રભાને પોતાની કરી લેવી. ચતુરી કપટરાજનો આંતર ભાવ જાણી લઇ, તેણે તરતજ વસંતને સાસુસસરાની સેવામાં કાળ ગાળવો છે એ નિવેદન કર્યું પ્રથમ વસંતે તો ના પાડી પરંતુ ચંદ્રપ્રભાનો પોતાને પણ કંટાળો આવવાથી તેને ત્યા મોકલાવી દીધી. કપટરાજની એમાં અનુમતિ ન હતી તોપણ તેણે આ ઇષ્ટ સમયમા પોતાનું બીજું કર્તવ્ય સાધી લેવાનો યત્ન કર્યો. વસંતને મદ્યનો સ્વાદ ચખાડી તેની પાસેથી પૈસાની મોટી મોટી રકમો હાથ કરવા માંડી. આથી વસંતને વધુ દ્રવ્ય મેળવવાની જરૂર પડી.

આ બાજુ ચંદ્રપ્રભાએ પોતાના પતિની મનસ્થિતિ કેવી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ સાસુ સસરાને આપ્યો વર્ધમાન બહુ ખેદિત થયો. દરમ્યાન વસંતનું ત્યાં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ માટે આવવુ થયું. પિતાએ પુત્રને બહુજ ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો, પણ વસંતે તે તરફ દુર્લક્ષ આપ્યુ તે વખતે તેણે પૈસાની મોટી કોથળી પટારામાથી કાઢી અને ચંદ્રપ્રભાને જો તું મારા માતપિતાને આ વિષયે કંઈ જણાવીશ તો મારી જઇશ, એવી ધમકી આપી પલાયન કરી ગયો.

ચંદ્રપ્રભાદ્વારા પુત્રના ધનહરણની ખબર મળતા વૃદ્ધ વર્ધમાન ત્વરિત વસંત પાસે આવ્યો. તેણે વસંતની બાજુમાં લાલ મોઢાવાળા અને કરડી આંખોવાળા કપટરાજને જોયો ત્યારે એકદમ તેનો હાથ પકડી ઉઠાડયો. વસંતે પોતાના પિતાને સાફ કહ્યુ કે, “ ખબરદાર ! મારા બંગલામાં આવેલા કોઇ પણ માણસનું અપમાન તમને કરવાનો હક્ક નથી. સુધારાની રીતભાત ઘરડાં લોકો જાણતાંજ નથી.” વર્ધમાન ગર્જી ઉઠયો. “ચાલ, હુ તારી સર્વે રીતભાત સારી રીતે જાણવા પામ્યો છુ. આના જેવા અનાચારી મિત્રોને ઘરમાં તું ઘાલે ને હુ મુગો મુગો જોયા કરૂં એ કદાપિ બની શકનાર નથી. (કપટરાજપ્રતિ) જા, તારે વસંત સાથેનો સંગ આજથીજ ત્રોડી નાખવો અને જો--” વર્ધમાનનું વકતવ્ય પૂર્ણ થાય તે પૂર્વ કપટરાજ પોતાના માન ભંગથી સરોષ થઇ બોલ્યો “ બસ વસંત, તારા પિતાની ખામી ભરેલી વર્તણુકથી હું કેવળ નારાજ થયો છું અને હવે છેલ્લી સલામ છે.” પોતાના જાની દોસ્તના આમ એકાએક ચાલ્યા જવાથી વસંતને બહુજ ખોટું લાગ્યું. તેણે પિતાને હુંકારો ટુંકારો કર્યો એટલુંજ નહિ પણ “મારા મકાનમાંથી ચાલ્યા જાઓ, નીકળી જાઓ.” એવા પોકારો કરી તેને ધકકો માર્યો વર્ધ-

માન શેઠ આથી પડી ગયા; એને સ્વયં ઉઠવાનું ભાન કે સામર્થ્ય પણ રહ્યું નહિ. જો આવી રીતે વધારે વખત વીતશે તો હોહા થઈ જશે એવી ધાસ્તીથી વસંતે પોતાના નોકરને આજ્ઞા કરી કે "જા, આ ડોસાને ગાડીમાં ઘાલી ઘેર મૂકી આવ."

પાઠકગણ! આવા વસંતો આજકાલ જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો દરેક ઘરમાં તેના જેવું થોડું કે ઘણું વર્તન ધારણ કરી વસે છે. જેના ઘરમાં સદાચારી પુત્રાદિક હશે તે માબાપ ઇશ્વરના પૂર્ણ રીતે આભારી છે, કારણ કે સારી ભાર્યા, સારા સંતાન અને સારી બુદ્ધિ એ મહાપુણ્ય વગર પ્રાપ્ત થવા મુશ્કેલ છે; એમ જે વિપશ્ચિત્પુરૂષો કહે છે એ અક્ષરશઃ ખરૂં છે. ચરમ વિચ્છેદની (last paragraph) અંતિમ પંક્તિમા દૃષ્ટિગોચર થશે કે પિતાને માટે ડોસો કે ડોહલ એ અભિધાન પ્રયોજાય છે. શિવ! શિવ!! પિતાનું એ ઉપનામ! શિરશ્છત્ર, વડીલશ્રી, પરમ પૂજ્ય, તીર્થસ્વરૂપ, પિતાશ્રી એવા એવા અભિધાનો આપણે કોકજ સુપુત્રને મુખેથી સાંભળતા હોઇશું વળી હિંદુસંસારમા આ એક ખરાબ ટેવ સામાન્ય થઈ પડેલી છે કે એ પુત્રને તેના પિતા વિષયે વર્તમાન પુછવા હોય ત્યારે આ વાકયપ્રયોગ કરવામા આવે છે કે "કેમ, તમારા ડોસા(ડોહલ) તો ખુશીમાં છે?" આવા આવા શબ્દને એકજન્મ તિલાજલિ આપવો જોઇએ; કારણ કે એમા બોલનારની તોછડાઇ ને અવિનય પ્રકટ થાય છે અને સાભળનારને પણ ગ્લાનિ ઉપજે છે. જ્યાં હજી વચન નિર્દેશમા આદર ને વિનય વ્યક્ત નથી થતા ત્યાં કર્મમા આપણે એ અમૂલ્ય ગુણોની આશા કેમ રાખી શકીએ? શેઠ વર્ધમાનને ઘેર તેડી જવામા આવ્યા, તેટલા વખતમા તેને શુદ્ધિ આવી હતી વાસામા જરા કળતર થવા લાગી અને તેના સાદમા થોડો ઘણો ફેર પણ પડી ગયો ઘરમા પગ મૂકતા ચન્દ્રપ્રભાએ શ્વશુરના વદન પરથી આલેખી લીધુ કે જરૂર કઇ ભાજગડ થઇ હોય તેમ લાગે છે વસતની માતાને પુત્રના અકાર્યનુ ભાન કરાવતો વર્ધમાન બોલ્યો કે "આપણેજ વાક કે તેને સ્વચ્છંદે વર્તવા દીધો. હવે તો એને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનું પણ ભાન ન રહ્યુ હોય તેમ લાગે છે કારણ કે દારૂના બાટલા મેં નજરે મેજપર પડેલા દીઠા. દીકરો કપુત જાગ્યો છે હા હવે મને સ્વયમનુભવ થાય છે કે,

वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनम् ।
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ॥
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति ।
नै चा विद्वान्रूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥

ગર્ભશ્રાવ થયો હોય તે ઠીક, યોગ્યરૂતુમા સ્ત્રીસયોગ નજ થયો હોય તેજ સારૂં, મુએલોજ જન્મ્યો હોય તો ઠીક, તેને બદલે દીકરી અવતરી હત તેજ સારી, ભલે સ્ત્રી વાંઝણી રહી હોય તેજ સારૂં, ભલે એ ગર્ભમાંજ રહ્યો હોય તો ઠીક, પણ કયારેય રૂપ અને ધનથી યુકત છતા અવિદ્વાન્ પુત્ર ન હો. કિન્તુ એ ચતુરાઇ હવે નકામી છે. તેને સુધારવાનો સમય વહી ગયો છે. હાય! મારા જેવા શાણા માણસે પણ ભૂલ ખાધી; પણ ભાવિ આગળથી ક્યાં નાશી જવું?

વળી, જે આત્મજ વિદ્વત્તાવાળો નથી કે માબાપ પ્રત્યે ભક્તિવાળો નથી તેના

कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ।

જન્મથી કરીને શું ? બસ, આપણે પુત્રજ નથી એવો વિચાર લાવી હવે સંતોષ માનવાનો છે, અને શેષ રહેલા જીવિતનો ભાગ ઇશ્વરસેવામાં ગુજારવાનો છે. આમ બોલતા તે વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ ગળી પડયાં અને છાતી ભરાઇ આવવાથી તે રૂદન કરવા લાગ્યો. સમીપ બેઠેલી વૃદ્ધ ભાર્યા પણ શૂન્ય મુખી થઇ ગઇ. સાધ્વી ચંદ્રપ્રભાએ પાણીનો કળશો ભરી સાસુ સામે લાવી મુકયો, અને તેનું મધુર વાણીવડે આશ્વાસન કરવા લાગી. સાસુએ ચન્દ્રપ્રભાની તારીફ કરી "વહુ ખારા પાણીમાં મીઠા વીરડા રૂપ માત્ર તમે છો" દુ:ખથી અધોમુખી થયેલી ચન્દ્રપ્રભાએ પછી તેઓ માટે પથારી કરી દીધી અને પાદાવમર્દન કરી પોતે પણ સ્વપ્નવશ થઈ.

વર્ધમાન એક ભોળા દિલનો માણસ હતો પુત્રના અત્યાચારથી તેના શરીરને આઘાત થયો એટલુંજ નહિ પણ હવે તર્કવિતર્કનું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. જેના તરફથી તેણે જરામા સુખની આશા રાખી હતી તે તેને દુ:ખરૂપ નીવડી ચુકયો હતો તેથી તિતિક્ષા યોગના કડવા ઘુંટડા પીધા વિના શાન્તિ મળવી મુશ્કેલ હતી. તેને આ જગત્ શૂન્યવત્ ભાસવા લાગ્યું અને મનમા નિશ્ચય કર્યો કે ધૈર્ય અને ધર્મમાં બુદ્ધિની સ્થિરતા કરવી, કારણ કે ધર્માચારી મનુષ્યની સામેજ કલ્યાણ અને સંપત્તિઓ નૃત્ય કર્યા કરેછે એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.

જન્મ, મરણ, જરા અને વ્યાધિ એ પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવનના સંગીઓ છે. વર્ધમાને જન્મ, જરા અને વ્યાધિની અનેક વ્યથાઓ ભોગવી હતી, હવે એ સર્વ વ્યાધિઓનો અંત લાવનાર મરણની રાહ જોતાં તે કાળ યાપન કરતો હતો ખરેખર, સર્વ ઈષ્ટ અને પ્રિય પદાર્થોપર અપ્રાતિ ઉપજ્યા વગર મરણ પર પ્રીતિ ઉદ્દભવતી નથી. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારે મનુષ્યની વિપત્તિનો અંત આવતો નથી ત્યારે તે મરણ પાસે તેનો અંત અણાવવા ઇચ્છે છે. પુત્ર સુખની લાંબાકાળ સુધી સેવેલી સ્પૃહાનો વિધ્વંસ જ્યારે તેણે અનુભવ્યો ત્યારે તેણે ખચિત મરણ ઇચ્છયું. મરણની ઈચ્છા રાખનાર પાસેથી મરણ દૂર થતું જાય છે અને જીવવાની સંપૂર્ણ અભિલાષા રાખનારને તે પોતાનો શિકાર બનાવે છે આમ જો કે વસ્તુત. નથી તો પણ મનુષ્યને એમ ભાસે છે. જેમ વિરહિણી સ્ત્રીને એક પ્રહર એક કલ્પ જેવો લાગે છે તેમ આમાં છે. ખરેખર રીતે જોતા એક પ્રહર તે એક પ્રહરજ છે તેમાં એક પળનો પણ વધારો કે ઘટાડો થતો નથી પણ પતિને મળવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તે પ્રહરને કલ્પ સમાન લાંબો બનાવી દે છે, તેમજ નિર્મિત આયુમાં વૃદ્ધિ કે ન્યૂનતા થતી નથી પણ મનુષ્ય ચિંતાકુલિત હોય તો તેને તેમ જણાય છે. વર્ધમાન મૃત્યુદેવને શાપ દેવા લાગ્યો કે તે પણ તેને સુખી જોવાને ઇચ્છતો નથી. આમ ચિંતારૂપ રોગના વધારામાં અને સંકલ્પ વિકલ્પ જેનું કાર્ય છે એવા મન.ના કલહમાં તેની સર્વ શકિતઓ દિવસોદિવસ મંદ પડતી ગઇ.

આ તરફ વસંત જૂહાજ પ્રકારના વહનમાં ખેંચાતો હતો. તેની આંખો તેના કાન, તેનું હૃદય, તેના હાથ, તેના પગ, એ સર્વે કપટરાજના કબજામાં હતા. કપટરાજ તેને જે બતાવતો તે, કપટરાજની આંખથી જોતો હતો. ને જે જે સંભળાવતો તે તે તેના કાનથી સાંભળતો હતો. તે તેને જેવી રીતે વિચાર કરાવતો તે પ્રમાણે તે વિચાર કરતો. વસંતના હાથમાં કપટરાજ જે મુકતો તે તે ગ્રહણ કરતો હતો. કપરાજ તેને જ્યાં લઇ જતો ત્યાં વસ ત પરાધીન થઇ જતો હતો ચન્દ્રપ્રભા પાછી વર્ધમાન શેઠને ઘેર ગઇ એ બનાવે કપટરાજના ઉત્સાહમાં અર્ધભંગ પાડયો. ખળ મનુષ્યોની મોટામાં મોટી મતલબ કાંચન અને કામિનીના લાભમાં પૂર્ણ થાય છે. તેઓની સર્વ કળાઓ આ બે વસ્તુને માટેજ પ્રવૃત્ત છે. કેટલાક ખળ પુરૂષો કામિની મેળવવાના કામને કાચન મેળવવાના કામ કરતાં વધારે ફળદાયક અને અગત્યનું માને છે જ્યારે બીજી પંક્તિ દ્રવિણ સંપાદન તરફ વિશેષ દોરાય છે; પણ કપટરાજ આ બેમાંની એક પણ પ કિતમાં મુકી શકાય નહિ તેનામા એ બન્ને વસ્તુની સરખીજ લોભજ્વાળા અહર્નિશ પ્રકટ રહેતી અને એ જ્વાળાનુ શમન કરવાને ગમે તેટલા ભય કે પાપમ પડવું પડે તને માટે તેને જરાપણ દરકાર ન હતી.

વર્ધમાને કપટરાજને વસંતના બંગલામાંથી એકાએક કાઢી મૂકયાનું વાચકને યાદ હશે. પોતાના પિતાને ગાડીમાં ઘેર રવાના કરી વસંત ઉતાવળો કપટરાજને બોલાવવા દોડયો કારણ કે પોતાના મિત્ર વગર તેની રાત્રિ જવી બહુજ મુશ્કેલ હતી ખરૂં છે કે મોટા કુટુંબના સમુદાયમાં ઉછરેલા એક છોકરાને એકાકી વસવું એ દુષ્કર વસ તને પતિપ્રાણા એવી જે પોતાની સુપત્ની, તેનું પણ સુખ કેમ મેળવવું તે આવડતું ન હતું. તેથી કપટરાજ વગર તે ચલાવી શકયો નહિ થોડા વખતમા તે તેને લઇ પાછો ફર્યો બંગલામા પ્રવેશ કરતાં તેણે ભૈયાને હુકમ કરી દીધો કે કપટરાજ શિવાય કોઇપણ સ્ત્રી કે પુરૂષને પોતાની રજા વગર દાખલ કરવા નહિ. આ નવી આજ્ઞા કપટરાજે કરાવી હતી કે જેનું કારણ વાચક આપોઆપજ સમજી શકશે. કેટલીક પરચુરણ વાતો થયા કેડે કપટરાજના દિલમાં ઘણા દિવસ સુધી ઘોળાઇ રહેલી ધારણા તેણે છેડી વસંતે ચંદ્રપ્રભાના સંબંધમા બોલતા જણાવ્યું " એના સ્વભાવ જોડે મારી પ્રકૃતિ મળતીજ નથી. એ સાધુડીને હું મારાથી દૂરજ રાખવા માગું છું. તેને મને રંજન કરવાનુ આવડતુંજ નથી." આ સાંભળતાંજ કપટરાજને એક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો ' એમાં ક્ષોભ ધરવાનું સબળ કારણ નથી. ધનવાનોને એક કરતાં વિશેષ સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ બાંધવાનો હકક છે. સ્ત્રી હોય પણ તે મન ગમતું ન કરે તો પુરૂષ અન્ય સ્ત્રી સાથે કેમ ન જોડાય ? પત્ની હોવા છતાં તારી વિધુર જેવી સ્થિતિ જોઇને, મિત્ર, મારૂ મન દુઃખિત થાય છે. એમાં મને શરમાવનારૂ કારણ બને છે. બસ, મારે તને એક તારી ન્યાતમાંથી પુટડી કન્યા શોધી આપવી" વસંત પુલકિતતનુ થયો અને આર્જવયુકત થઇ બોલ્યો " તારા જેવા દોસ્તો થવાના

નથી. અહો! બધા જ્યારે મને દુઃખનો અનુભવ આપી રહ્યા છે ત્યારે તુંજ મારી શાન્તિને સાચવવા મારા સંકટમાં ઉભો છે." કપટરાજે પોતાના કથનનું સારૂં પરિણામ આવતું જોઈ આગળ ચલાવ્યુ "વસંત ફિકર નહિ, ગાભરો ન થા. થોડા દિવસમાં તું બધુ ભૂલી જશે અને આ તારો બંગલો એક રાજાના મહેલ સમાન દીપશે, માત્ર, શરૂઆતમાં હાથ છુટો રાખવાની અગત્ય છે; કારણ કે આજકાલ વિવાહના કામમા એના વિના ચલાવી લેવાય તેવું નથી. બીજું તો શું! જરા વખત લાગે, પણ આપણે આજ થતું હોય તો કાલપર ન રાખવું એ બાજી રમવાની છે." કપટરાજે આ શબ્દો ચાવી ચાવીને ઉચ્ચાર્યાં. વસંતે ગજવામાંથી પાંચ હજારની પત્રિકા કાઢી આપી. એ લેતાં કપટરાજે સમયાનુસાર શબ્દો કથ્યા. "હાલ તરતને માટે એટલા પૂરતા છે. જરૂર પડવે, કયાં દૂર છે?"

પાંચ હજારની મોટી સંખ્યા સહજ હાથ આવ્યાથી કપટરાજના અવયવોમાં વીજળી આવી. હમણાજ કોઈ કન્યા શોધી કાઢી બીજા પડાવું એ ઉર્મિ મનમાં ઉછળવા લાગી, પણ એટલામા તેને બીજી ઘડતર યાદ આવી. વસંતની ન્યાતમાંથી કોઇ કુમારી પસંદ કરવા કરતાં એકાદ હલકા વર્ણની છોકરી શોધી કાઢવી અને તેની સાથે વસંતનો હસ્ત મેળાપ ગુપ્તરીતે કરાવી દેવો એવી યુક્તિ તેણે ગોઠવી. એથી પોતાના ચલણમાં કંઇ ખલલ ન પહોચે અને વસંતને તે રમકડા પ્રમાણે નચાવી શકે એ તેની ઈચ્છા હતી વસંતને ન્યાત જાતથી પણ અલગ રાખીને, પોતાની સર્વ ઉમેદો પાર પાડવાનો આજ નિર્ભય રસ્તો તેને માટે હતો. **ભગા ભોઈની ભનકી** નામે એક છોડી સુંદર અંગવાળી અને ખોડ ખાંપણ વગરની હતી તે નિઃશંક રીતે ગોઠવી દઈ શકાય એ ખ્યાલ કપટરાજને આવ્યો બીજે દિવસે તે ભગા ભોઈને મળ્યો ત્યાં તે શૂદ્રે અલ્પ રકમમાં પોતાની દુહિતા કપટરાજને સ્વાધીન કરવાનો અંગીકાર કર્યો. **ભનકીને** કેટલીક પ્રાસંગિક સૂચનાઓ કપટરાજે ઘેર બોલાવી આપી દીધી હતી પણ એક છેલ્લી આવશ્યક બીનાથી તેને વાકેફ કરવાનું કાર્ય તેણે મુલ્તવી રાખ્યું હતું.

શેઠ વર્ધમાનના મન તથા શરીરની ભયાવહ તથા દયાજનક અવસ્થાનું નિરીક્ષણ આ પ્રમાણે પૂર્વેજ કરી ગયા છીએ. પ્રતિદિવસ તેની એ સ્થિતિમાં અધિકતા આવતી ગઈ. એક બે વાર શેઠાણીએ વંસત તરફ માણસો મોકલાવ્યા પણ જ્યારે તેઓ વીલે મોઢે પાછા આવ્યા ત્યારે વૃદ્ધમાતાને અને યુવતિ પત્નીને બહુજ સંતાપ થયો. વયોવૃદ્ધ વર્ધમાને જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે રોગ ગ્રસ્ત પુરૂષ પ્રમુકતકંઠ રડયો. તેણે રૂદન કરતા કદિ પણ વંસતને બંગલે માણસ મોકલવું નહિ એમ પોતાની પત્નીને આજ્ઞા કરી. તેને આ વખત દીકરા પ્રત્યે અત્યંત અભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે અનેક નિઃશ્વાસો પિતૃદ્રોહી અને કુંલાગારરૂપ વસંતના નામ પર મૂકયા. એ નિઃશ્વાસોની સાથે તે અશકત મનુષ્યના અંતરમાં જે ભારે અને અવર્ણનીય સંદાહની લાગણીઓ ઉદ્દભવી તેના યોગે, પંચમાહ્દને તેનો ખિન્નાત્મા તેના જીર્ણ દેહમાથી નાશી ગયો.

ભાનીને કપટરાજે બરાબર ઠસાવી દીધું હતું કે તારો પગ, મને જ્યાં સુધી રાજી રાખીશ ત્યાં સુધીજ ટકશે મારાથી જો આડકતરી રીતે વર્તીશ તો તારા હાલ બુરા સમજજે આમ નિયત કરીને કપટરાજે ભોળા હૃદયના વસંતને જેમ તેમ સમજાવી એક અજાણ્યા ગામમા તેઓ બન્નેનો ગુપ્ત સંબંધ બાંધી દીધો થોડાક દહાડા પછી નવવધૂ ભાનુમતીને સાથે લઇ વસંત નગરમાં આવ્યો અને પૂર્વવત્ સર્વ વ્યવહારો ચાલવા લાગ્યા!

જ્યારે તેના પિતાના મરણની ખબર લઇને એક દાસ વસંતને ઘેર ગયો ત્યારે આ દુર્ભાગી પુત્ર બંગલામાં કપટરાજ અને પોતાની નવી પરણેતર સાથે સુખે વાર્તાલાપ કરતો બેઠો હતો. તે પાપીએ પિતૃમૃત્યુના સમાચારનું શ્રવણ કરી શોક ન બતાવ્યો. તેને હર્ષ થયો કે બાપીકું સઘળું ધન પોતાના કબજામા આવવાને હવે સમય નજીક આવ્યો છે અને પોતાની સ્વતંત્રતામાં વિક્ષેપ નાખનાર પિતૃરૂપી કંટક પ્રણષ્ટ થયો છે. તે દિવસની રાત્રિમા કપટરાજે કોઇ પણ રાત્રિ કરતાં વિશેષ સુખોપભોગ અનુભવ્યો. વસંતનુ મન આજે છેકજ આનંદિત થયુ. ભોગવિલાસની કલ્પના કરતાં પ્રભાત સુધી જાગૃત રહ્યો અને હવે કેવી રીતે સાહ્યબી ભોગવવી એના વિચારમાં તે સુખની સીમાને હૃદયમા અનુભવવા લાગ્યો.

પણ કપટરાજની કપટશકિત આવા મામલા વચ્ચે નિવૃતિ ધારણ કરી શકી નહિ તેણે વસંતને તેની માતા પાસેથી સર્વ માલમિલ્કત સ્વાધીન કરી લેવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ કદાચ બની શકવાને અશકય હતુ. તેથી બહારથી નમ્રતાનું રૂપ ધરય કરવુ એ વધારે બંધ બેસતું હતુ.

વખતના વહેવા સાથે વર્ધમાન શેઠનું મૃત્યુ ગતસ્મરણ બનવા લાગ્યુ, તેમ તેમ વસંતની માતાને તથા ચંદ્રપ્રભાને પુત્ર તથા પતિની કેવળ ન ઘટે તેવી ગેરવર્તણુકથી, શિખામણના શબ્દો પ્રત્યક્ષ કહેવાની અને તેને અધમતાના દોષથી અટકાવવાની આવશ્યકતા જણાઈ તેથી સાસુ તથા વહુ એક દિવસ વસંતને ઘેર એકત્ર થઈ ગયાં કપટરાજે તેમને છેટેથી આવતા જોઇને આ વખતે સવિનય રીતિ વાપરવી એમ વસંતને કહી દીધું. વસંતે ભાનુમતીને તે વિશાળ બંગલાના એક ગુપ્ત ભાગમાં જવા ફરમાવ્યુ કે જેથી પોતાની માતા તથા પત્નીને આ સમય કલેશ કરવાનું કારણ ન મળે. કપટરાજે વસંતને જેમ બને તેમ આ યોગ્ય અવસરે નમ્રતા, ઋજુતા અને વિનય રાખવાનું શિક્ષણ આપ્યું અને વસંતે જે મારો મિત્ર કહે છે તે સઘળું વ્યાજબી અને મારા હિતને અર્થેજ છે એવા દઢ વિશ્વાસથી તે માન્ય પણ રાખ્યું.

માતાને વસંત ઠેઠ દાદરા સૂધી તેડવા ગયો! આથી તે વૃદ્ધ બાઇને સાનંદાશ્ચર્ય પ્રાપ્ત થયો. પિતાના મરણ પછી પુત્રના સ્વભાવમા આ સ્તુતિપાત્ર વિપર્યય જોઇને તે હર્ષમાં આવી જઇ, વસંત પ્રત્યે માયાળુ તથા સ્મિત વદને બોલી "કેમ, દીકરા! ભલીભાતે છો ને?" વસંતે ઉત્તર દીધો "હા, માજી." પળવાર સ્તંભી

તેણે ચલાવ્યું "હું આજેજ ઘરે આવવાનો હતો ત્યાં તમે અહિં તસ્દી લીધી. હવે તમારે અહિંજ આવી વસવું." વસંત જ્યારે સંભાષણ કરતો હતો, ત્યારે કપટરાજ નયન મિલનથી સંજ્ઞા આપીને પોતાનો મૂળ આશય તેને સમજાવતો હતો.

પછી તેઓ સર્વે બંગલાના વચલા ઓરડામા આવી બેઠા. ત્યાં વસંત સાથેના વાર્તાસંલાપથી માતા તથા પત્નીને બહુજ સંતોષ મળ્યો, કારણ કે પોતે ન ધારેલો સુધારો તેઓએ વસંતની પ્રકૃતિમાં જોયો. તે નિષ્કપટાત્માઓને થોડીજ ખબર હતી કે તે સુધારો માત્ર કૃત્રિમ હતો અને તેથી અલ્પ સમય સુધીજ ચાલુ રહેવાનો હતો.

ખરેખર! કૃતક સુધારા એવાજ હોય છે. તેઓ નિરંતર એકજ સ્વરૂપના હોઇ શકતા નથી પરંતુ જુદા જુદા ઉદ્દેશોને અધીન હોઇને જુદી જુદી રીતે દર્શન દે છે. તેઓમાં વિશેષત ચળતા, વ્યાજતા અને અસત્યતાનું ન્યૂનાધિક મિશ્રણ થયલું દેખાય છે તેઓ આત્મસાધન સંપાદન કરવાને માટે સામા માણસને એવો તો અંધ બનાવી દે છે કે પોતાના એ કાર્યમા તેઓ સહેલાઇથી ફતેહ મેળવે છે. તેઓ **नरो वा कुञ्जरो वा।** એનો પાઠ બહુજ ધ્યાન દઇને શીખેલા હોય છે અને તેનો યોગ્ય પ્રયોગ ક્યારે કરવો તેના જ્ઞાનથી પણ તેઓ વિમુખ **નથી** રહેતા તેઓ છળ કપટમા પોતાને સૌથી નિપુણ ગણે છે, કારણ કે તેઓના હૃદયરૂપી પ્રકાશિત આરસા પર ધૂળના પડ જામી જવાથી તેઓને સર્વ વસ્તુઓ અસ્પષ્ટ અને ઉલટી રીતિમા ભાસમાન થાય છે. અમે અન્યને તેઓની જાણ વગર સહજમાં ધૂતી શકીએ છીએ એમા તેઓના સ્વાભિમાનિત્વનો સમાવેશ થાય છે. પોતે જે નથી, તેઓ પોતે છે, એમ બતાવવાને યત્ન કરવામા તેઓના આયુનો સમય વ્યતીત થયા કરે છે તેઓ આંતર ઈચ્છા નિર્ભય થઇને કદિ પણ સજ્જન આગળ કહી શકતા નથી, પણ બીજાના વિચારોમાં પોતાના વિચારોનું આરોપણ કરવામા આત્માને તેઓ ધન્ય માનનારા હોય છે. તેઓની વૃત્તિ ઉચ્છૃંખલ અને ઘડી ઘડીમાં છેલ્લે પગથિયે બેસી જનારી હોય છે. તેઓ સજ્જનના દ્વેષી હોય છે અને દુર્જન સાથે પણ તેઓ ઐક્યનુ બંધન બાંધી શકતા નથી. તેઓપર અવિશ્વાસ દેખાડનારને તેઓ ભય ને ધમકી આપે છે, જ્યારે તેઓપર શ્રદ્ધા રાખી કામ કરનારને તેઓ પ્રથમથીજ ખાડામાં ઉત્તારે છે. જ્યારે તેઓ કોઇના મિત્ર બને છે ત્યારે તેઓ એક સહૃદય મિત્ર કરતાં પણ વધારે અનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે અને કોઇના શત્રુ બનવામાં તેઓ નિઃસીમ ક્રૂરતાનો આશ્રય કર્યા વિના ભાગ્યેજ રહે છે. પોતે અશક્ત અને દુશ્મન બળવત્તર હોય ત્યારે શરણ કેમ શોધવુ એ તેઓને બરાબર આવડે છે. તેઓને ધૂર્ત્તતાના ઝાડમાંથી પેદા થતાં ફળો બહુજ મધુર અને સ્વાદિષ્ઠ લાગે છે અને સાચે રસ્તે ચાલીને સિદ્ધિ સંપાદન કરવાનુ કાર્ય તેઓને વિરસ તથા વિકટ જણાય છે. તેઓ ગુલામને તાબે રહીને પોતાને શેઠ કહેવડાવનારા અને અન્યાયના ભક્ત બનીને પોતાને સત્ત્વપર

પુરૂષમાં ખપાવનારા હોય છે. તેઓનું સુપ્રસિદ્ધ લક્ષણ ચાપલ્ય છે અને તેઓના મનસ્સાગરમાં કઠોરતા અને વિચિત્રતાના વમળો પ્રતિક્ષણ જન્મે છે તેઓ માનુષના ભોળા ચિત્તને ઉંદર પેઠે ફોલી ખાયછે અને પ્રસંગોપાત્ત તેપર ફુંક પણ મારતા રહેછે કે જેથી પેલો તેથી અજ્ઞાન રહે તેઓ પોતાની ક્ષુધા શાંત કર્યા પછી પણ નુગરા વાઘની પેઠે અહિં તહીં આથડે છે. તેઓ પાસે ચાવવાના અને દેખાડવાના એમ બે જુદા દાંતો હોય છે. તેઓના અંતઃકરણમાં નાની નાની વાસનાઓ અસંખ્યેય હોય છે અને તેનો પ્રવાહ વાંકો ચુંકો અને આડકતરો હોવાથી સંબંધમાં આવનારને બહુ અહિતકર્તા નીવડે છે. તેઓને આશરે પડેલા અભાગી જીવને આખો વખત અશાન્તિ અને આયાસ વેઠવા પડે છે. તેઓ દહીંમાં અને દૂધમાં પગ રાખીને કોઈની ભૂખનું શમન થવા દેતા નથી. તેઓ શ્વાનની પેઠે, પોતાના કાર્યમાં વિજય મળ્યાં છતા ચામડું ખાવું છોડતા નથી. તેઓ પ્રથમ મેલાપને વખતે હિતૈષી થવાનો ડોળ કરેછે અને કાળયાપન થતાં સંગત મનુષ્યનો સમૂળ વધ કરવાનું ચુકતા નથી આવી રીતે, આ ધોળો સાચો પહેરીને કાળા કામ કરનારા બગલાઓ સ્વાર્થને માટે બહુ જાતિના યોગો લાવીને સરલ માછલાંઓને છાનાં છાનાં છેતરે છે

કપટરાજની મ્હોટાઇ સ્વમાતાપાસે વધારવાનો આ અવસર રૂડો હતો. પોતાના આ મિત્રની સાથે પોતે સહવાસ રાખે અને તેમાં પોતાની મા જરા પણ આડી ન આવે, એવા હેતુથી વસંતે કહ્યુ "મા, મેં મારા આગલા સોબતીનો ત્યાગ કરેલ છે હવે આ મારા નવા મિત્ર સાથે હું રહું છુ તેથી મને બહુજ ફાયદો થયો છે. એ મને હરહમેશ સારી અને નિષ્પક્ષપાત સલાહ આપતા રહેછે."

કપટરાજ—(તક ન ગુમાવતાં) સારા મિત્રનો એતો ધર્મજ છેને?

पापान्निवारयाति योजयते हिताय ।

મિત્રને પાપમાં પડતાં બચાવવો અને હિતમાર્ગ દર્શાવવો એ સન્મિત્રનું લક્ષણ છે. વસંતની માએ જોયું કે દીકરાનો સ્વભાવ આટલો મળતાવડો અને વખાણવાલાયક થયો છે તેનું કારણ આ તેનો નવો મિત્ર હોવો જોઈએ. આથી તે સાનંદ બોલી "તમે તો શાણા લાગો છો, અમારા આ વસંતની બુદ્ધિ વચમાં બહુ માઠી થઇ હતી. તેને તમે સુધાર્યો છે, એ તમારો મારા ઉપર ઉપકાર થયો છે તમારે વસંત આગળ આવતાં રહેવું."

કપટરાજ–આપણે તો મહોબતના ભૂખ્યા છીએ, ભાવ દેખીએ ત્યાં જઇએ. વસંતના મન સાથે મારૂં મન મળી ગયુ છે એથી હું અહિં રાત દહાડો ગાળું છું તેનું પણ ભાન મને રહેતું નથી ખોટું કહેવાય નહિ, વસંતનું દિલ બહુ ભોળું છે. આપણી શિખામણ માને છે એમાં એની પણ મ્હોટાઇ છે. (વસંતને ચઢાવ્યો) હુ તો ઘણીયે વાર કહુ છું કે ભાઇ, માબાપની સેવા કરીશ તો મીઠા મેવા મળશે. (ગપ મારી)

વસંતની માતાને વિશેષ વિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થતાં તે બોલી "અને એજ તમારા કહેવાની અસર હું તેના મગજપર થયેલી જોઉં છું."

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો તેથી સાસુ વહુ ઘર પ્રત્યે રવાના થયાં. વસંતે બને તેમ થોડા દિવસમાં પોતાને બંગલે આવી વસવા માતાને વિજ્ઞપ્તિ કરી. એ તેણે સ્વીકારી પણ ખરી.

પાંચમે દિવસે પોતાનું મૂળ ઘર છોડીને માતા પુત્રને બંગલે વસવા આવી. ઉપયોગી માલમત્તા તથા રાચરચીલું નવા બંગલામાં આણવામાં આવ્યાં. પતિ-વિયોગિની ચન્દ્રપ્રભાનો આજ સુખચન્દ્ર વિરાજ્યો. વસંતે દરેક રીતે બંનેને સં-તોષ ઉપજે તેવું આચરણ ધારણ કરી લીધું. કપટરાજે ભાનુમતીને થોડા દિવસ એ બન્નેની દૃષ્ટિએ ન આવે તે માટે બીજી જગાએ નિવાસ કરાવ્યો. વિધવા સ્ત્રીનું પતિના મરણનું અર્ધ દુઃખ વિસારે પાડયું અને તે એમ સમજવા લાગી કે મારી આખી જીંદગીનું હવે સાર્થક્ય થયું.

મનુષ્ય જયારે શાંતિ અનુભવે છે ત્યારે તેને લાગેછે કે મને દુઃખ ક્યારેય પણ ન હતું. જયારે તે સહસા સંકટ કે શોકના ખાડામાં ઉતરી પડેછે ત્યારે તે આત્માને દુઃખી જીવ માને છે અને પોતાની આખી જીંદગીમાં પોતે કોઇ પણ વખતે યત્કિંચિત્ આનંદ મેળવ્યો હોય તેમ તેને લાગતું નથી; વા કદાચ તેમ લાગેછે તો તે સ્વપ્ન જેવું ભાસમાન થાયછે. આમા નવાઇ નથી. મનુષ્યસ્થિતિ એવી આદિથીજ નિર્મિત થઇ ચુકેલી છે. સુખની લાલસાના બાણ જેઓના હૃ-દયમાં ખુંચી ગયા હોય છે તેઓ આ વ્યાપક સ્થિતિના સર્વાંશે સંપૂર્ણ ગુલામ છે. જે ધીર પુરૂષ સુખ કે દુઃખમાં અંતરવૃત્તિ સમાન રાખે છે તે આ સ્થિતિથી જરા પણ કર્તવ્યચ્યુત થતો નથી, જેઓને સુખ કે દુખની એકજ પ્રકારની પો-તાની ઇચ્છાને બંધબેસ્તી સ્થિતિમાં ગોઠવાઈ રહેવાની ટેવ પડેલી હોય છે તે મા-ણસો મધ્યમ કહેવાય છે; કિન્તુ તેઓ પ્રશંસાને પાત્ર થઇ શકતા નથી કારણ કે તેઓમાં ઇચ્છાશક્તિની મંદતા હોવાને લીધે ઉન્નત કાર્યો કરી શકવાને તેઓ સ-દૈવ અશક્ત રહી જાય છે, વળી તેઓની ઇચ્છા કદિ પણ વ્યર્થ જતી નથી એમ નથી, પ્રાક્તન કર્મના બળને લીધે તેઓની ધારણાથી ઘણીવાર ઉલટું બને છે અને આમ બનવા છતાં તેઓ પોતાની ઇચ્છાને લગાર પણ ઉચ્ચસ્વરૂપ આપી શકતા નથી, પણ સ્થિતિ ખેંચે ત્યાં ખેંચાય છે

થોડાજ દહાડામાં વસંત અને કપટારાજ, આ બંનેને તેઓના નિવાસ-સ્થળથી અહિં ખેંચી લાવ્યા. માતાને વિશ્વાસ આગળથીજ થયો હતો કે મારા પુત્રથી હવે મને કંઇ શોક કરવાનું કારણ મળશે નહિ. વસંતની ઉત્તરોત્તર માતૃસેવા, કે જે કેવળ કૃત્રિમ અને સકામ હતી તેથી અજ્ઞાન ભોળી માતાને પુત્રવિષે બહુજ ઉચ્ચ મત બંધાયું. આથી યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને વસંતે અંતે માતાના હસ્તમાંથી પોતાને જે સ્વતંત્રતા મેળવવાની હતી તે સંપાદન કરી. એટલે એ વૃદ્ધ સ્ત્રીનું મૂલ્ય ઓછું થાય તેમાં નવાઈ ન હતી! તેના હાથમાં જયારે

ધનનો કબજો આવ્યો ત્યારે તેની આંખે અંધત્વના પડળ ફરી વળ્યાં. માતાના દિલમાં ઉત્સાહભંગ થયો. વસંતે ધનમાંથી ભોગવી શકાય તેવા ભોગો તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું. કપટરાજની મૈત્રીમાં તેને આગળ જેવો રસ અને ઉમંગ આવતો હતો તે રસે અને ઉમંગે ધન આવવા પછી તેના હૃદયમાંથી પલાયન કર્યું! કપટરાજથી પણ વિશેષ ખળ અને શઠ મિત્રોની સંગતિમાં તેને વિશેષ ઉત્સાહ અને આલ્હાદ જણાયો કપટરાજ આથી ચોકયો તે સારી પેઠે સમજતો હતો કે એક માણસની અમુક માણસ પરથી જયારે પ્રીતિ કમી થવા માંડે છે ત્યારે તે માણસે પોતાનું સાધ્ય સાધવાને સતત યત્ન અને બનતી ત્વરા કરવી. કપટરાજ પતંગની દોરી ખેંચતા અને આપતાં બહુ નિપુણતાથી શીખ્યો હતો, દોરી ખેંચવાનો વખત હવે આવ્યો. વસંતનો મોહ પોતા પરથી જરા પણ લુપ્ત ન થાય એટલા માટે તે વસંતની મરજી અનુસાર આચરવા લાગ્યો, અને તેને દુષ્ટ નર તથા નારીના સંપર્કમાં લઇ જઇ તેની કૃપા પોતાપર ખેંચવા યત્ન આરંભ્યા. આ યુક્તિ વિજયવતી નીવડી. વસંતના ઘરમાં હવે તો મિત્રમંડળી ભરાવા લાગી, હાજીડાઓએ તેના દિલનું હરણ કર્યું. પૈસો પાણીના રેલાની માફક ગતિ કરતો ગયો કે જે તીક્ષ્ણ ગતિને કપટરાજ અધીરાઇ, ઇર્ષ્યા અને સંતાપથી ભરેલી દૃષ્ટિએ નિહાળતો હતો ટી-પાર્ટી, ઇવનિંગ-પાર્ટી, ગણિકાનાં નૃત્ય, નાટક, ચેટક ઇત્યાદિ ભોગોપભોગમાં વસંત પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો અને તેને પોતાની જન્મદાત્રી માતા અને પરણેતર પત્ની એ બન્નેનું મુખદર્શન પણ કલેશકર અને વિષમ થઇ પડયું તે અલ્પબુદ્ધિને તો આમ જણાયું કે —

(નથી ચેન પડતું મુંને દિલમાં પ્યારી—એ રાહ)

હયાતી હતી બાપની ભવન જયારે,
હતો હું પરાધીન સંપૂર્ણ ત્યારે— ધ્રુવ.
મારાથી મિત્રોને ન હતુ મળાતું,
સજોડે જમાતુ રમાતુ ન કયારે— હયાતી.
ખરે હું હવે છેક છૂટો થયો છુ,
કરૂં મિત્ર-મેળાપમાં મોજ ભારે— હયાતી.
જવું છે લઇ શું આ સંસારમાંથી?
કરી નામના આવશે કામ મારે— હયાતી.

ઇત્યાદિ ઈત્યાદિ ભાનુમતીના કામ—પાશમાં વસંત સંપૂર્ણ રીતે લુબ્ધ થયેલો હોવાથી ચન્દ્રપ્રભાને એક દાસી તરીકે તે ગણવા લાગ્યો. આ નિષ્ઠુર અત્યાચારથી તે કોમલ અંતઃકરણવાળી સ્ત્રીના અંતરમાં આઘાત થયા. તે પોતાના દિવસો આક્રંદ અને વિલાપમાં કાઢતી હતી કપટરાજ તરફથી તેને મોટું ભય ઉપસ્થિત હતું, કારણ કે એ પાપીની અનુચિત કુદૃષ્ટિથી તેનું અંતર કમ્પતું હતુ. તે નિરૂપાય હતી. પોતાનો સ્વામીજ જયાં પરવશ અને પરાધીન હતો ત્યાં પોતાના સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી! **ભાનુમતી એક તો શૂદ્રવર્ણની હતી**

અને તેમાં તેને ગૃહાધિકાર મળેલો હોવાથી તે ગર્વિષ્ઠ બની હતી. નમ્ર અને સુ-શીલ ચન્દ્રપ્રભાને તે આડકતરી રીતે રંજાડવામાં પરમાનંદ અનુભવતી હતી. આ બધુ તે શાણી વહુએ ધૈર્ય રાખી ખમી લીધું; પણ વસંતની માથી આ જોઇ શકાયું નહિ તેની આંખ ફાટી અને કલહનો ઉદ્દગમ થયો. વસંતે માતાને જરાપણ ગણકારી નહિ. તેણે પોતાની પત્ની ચન્દ્રપ્રભાને તેને પીયર મોકલાવી દીધી કે જેમાં ચન્દ્રપ્રભાના શીલ અને સદ્દગુણની રક્ષા થવા પામી.

અશક્ત અને જરાગ્રસ્ત માતા ખાટલે પડી. તે બિચારીને હવે આખું ઘર સ્મશાન જેવું ભાસતું હતું કારણકે તેની આજ્ઞાધારક પુત્રી સમાન પુત્રવધૂ અહિંથી ત્રાસીને પીયર ગઇ. તેના ખાનપાનમાં પણ ભાનુમતી મદાદર થવા લાગી. ચલનવલનની શકિત નહતી, પુત્ર કુલાંગાર જાગ્યો હતો અને પતિનો વિયોગ થયો હતો તેથી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર વિના એ અબળાનું શરણ બીજુ કોઇ ન હતું વસંત પોતાની મોજ મજામાં પડયો હતો. તેને પોતાની માતા જીવતી છે કે મરી ગઈ છે તેનું પણ ભાન ન હતું. એક વખત તે ભાઇ સાહેબ કોઈક નાચગાયનના મેળાવડામાં બિરાજ્યા હતા તે વખતે કપટરાજે બંગલામા પ્રવેશ કરી સઘળી દોલત સ્વહસ્તગત કરી લીધી અ-ને ભાનીને પલાયન કરવા સૂચવ્યું ભાનુમતી કે જે કપટરાજને તેના કૂટયંત્રમાં એક આવશ્યક સાધનરૂપ થઇ પડી હતી તેની આંખમાં દ્વેષની છાયા પ્રકાશભુત થવા લાગી હતી કપટરાજ એથી સારી રીતે વાકેફ હતો. અને તેનો નીવેડો કેમ લાવવો એની યુકિત પણ તેના મનમા રમી રહી હતી. એક માત્ર તે સારી તક તપાસતો હતો કે જે હવે આવી પુગી હતી ભાની નાની સરખી રકમમાં સંતોષ લઇ લે એ અશકય હતું તેથી તેજ રાત્રિએ કપટરાજ અને ભાનીએ ગામ છોડયું.

કપટરાજના હાથમાં આવેલો પૈસો વસંતના બાપની આગલી ઇસ્કયામત સાથે સરખાવતાં ઘણોજ એોછો હતો. વસંતનો ઉડાઉ અને મોજીલો સ્વભાવ તેને બહુ દુઃખકર નીવડયો. તેણે પિતાના ધનનો મોટો ભાગ ઘરબેઠે ઉડાવી નાંખ્યો હતો અને તેનો અવશેષ કપટરાજ લઇને નાશી છુટયો. વસંતે શહેરમાં જુદું જુદું કરજ પણ ઘણું કરેલુ હતું કે જે કરજ પોતા પાસે રહેલા પૈસા વડે તે કદિ વાળી ન શકે એટલું હતું આવા પ્રસંગોની વચ્ચે તેણે જોયુ કે કપટરાજ તથા ભાની માત્ર પોતાને ઘરેથીજ નહિ પણ આખા ગામમાંથી અદશ્ય થઈ ચૂકયા હતા લેણદારો તેના બંગલામાં અહર્નિશ આંટા મારતા હતા અને વસ તે જોઇ લીધું કે કપટરાજ અને ભાનીએ સાથે મળી પોતાનું સર્વસ્વ હરણ કર્યું હતુ. હવે વસ તને માટે ત્યાંથી નાશી છુટવા વગર અન્ય ગતિ વિદ્યમાન ન હતી. તેણે પોતાની માતાને જીવિતસંશયમાં મૂકી આ નગરીમાંથી સહસા પલાયન કર્યું. આ તરફ કપટરાજ તથા ભાનીના અંતરમાં અન્યોન્ય અશ્રદ્ધા અને ઉત્કણ્ઠા વર્ધિત થવા લાગી ભાનીથી કોઇપણ રીતે છુટો થઇ જવા કપટરાજ ઇચ્છતો હતો અને હાથ લાગેલા પૈસાથી પોતાનો જીવિતશેષ સુખમાં વ્યતીત કરવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. કપટરાની આ વૃત્તિ ભાનીથીજ

અજ્ઞાત રહી નહિ. સ્ત્રીઓ અન્ય મનુષ્યના ભાવ તથા વિકાર સમજવામાં અતિશય પ્રાવીણ્ય ધરાવનારી હોય છે. તેથી તેણે જોઇ લીધું કે કપટરાજ મારો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે. આથી તેના દિલમાં હવે ઝનુન આવ્યું. એક તો તે અધોવર્ણની હતી અને વળી કપટરાજના વ્યકતભાવોથી તેના દિલમાં આમર્ષની ઉશ્કેરણી થઇ. આથી તે એક અતિ સાહસ કામ કરવાને ઉદ્યત થઇ. આખર સ્ત્રીજાત, સાહસની મૂર્તિમતી અને મલિનતાનું ઘર, તે નિષ્ઠુર સ્ત્રીએ કુકર્મી કપટરાજનો રાત્રિએ પ્રાણ લીધો. તેનું ગુપ્તિમાં ખુન કરતી વખતે તે બહાદૂર અને ચંચળ બની, પણ કુકર્મનો ધર્મ છે કે તે કર્યા પછી મનુષ્યના અંતરમાં અધૈર્ય અને મંદતા દાખલ થાય છે. ભાનુમતીને પછી ક્યાં જવું તે સૂજ્યું નહિ. ગમે તેમ પૈસાની પાપમય પોટલી લઇ રસ્તો કાપવા માંડયો બીજા દિવસનું પ્રભાત પડયું. પોતાની જન્મભૂમિનો પરિત્યાગ કરીને નીકળેલો દુઃખિત વસંત જેવો આ રસ્તેથી નીકળે છે તેવું તેને કપટરાજનું મ્હોડું જોયું. ઘણા વખતથી પરિચયમાં આવેલા માણસનું મુખ ઓળખવાને ઝાઝીવાર લાગી નહિ. તે તેની પાસે આવીને ઉભો અને તેની આંખો તેણે મીચેલી જોઇ. રકતથી ખરડાયલાં વસ્ત્રો જોઇને તેને આચંબો થયો અને તેજ સમયે તેને કંપારી થઇ આવી આ દુઃખ તથા કરૂણામય દેખાવ જોઈ ન શકવાથી તે ત્યાંથી જતાં રહેવાનો ઇરાદો કરે છે ત્યાં તેણે પોતાની આસપાસ રાજપુરૂષો જોયા. પોતે અનપરાધ હોવાથી એમ બોલી જવાયું કે "હું અપરાધી નથી." આજ વાકય પરથી તેને પકડવામાં આવ્યો અને તેજ વખતે વસંતના તમામ ગાત્રો ગળી ગયાં તથા તેનુ આખું શરીર પ્રસ્વેદથી ભીંજાઇ ગયું.

આખી રાત્રિના સતત ચલનથી ભાની થાકી ગઇ. પ્રભાતે તેણે એક શોભિત શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ શહેરમાં કોઇ ગૃહમેધીને ત્યાં દાસ્ય કરીને રહેવું એવો તેણે વિચાર કર્યો. ભાગ્યયોગે આજ શહેરમાં ચન્દ્રપ્રભાનું પીયર આવેલું હતું, ભાનીએ તેજ ઘરે દાસ્ય સ્વીકાર્યું. ચન્દ્રપ્રભાએ જોઇ લીધું કે પોતાને ઘેર આમ અનાયાસ આવી ચડેલી સ્ત્રી બીજી કોઇજ નહિ, પણ પોતાના પતિની અધર્મ્ય નારી—પોતાની સપત્ની હતી. તે શાણી અને સમજુ સ્ત્રીએ ભાનીને પોતાનો ગૂઢ મનોભાવ જણાવવા દીધો નહિ, પરંતુ ભાનીની વિહ્વળતા તથા ફેરવાયલી વૃત્તિ જોઇને તે તેને વિષે વધુ અને વધુ શંકાશીલ બનવા લાગી. દિન પર દિન પસાર થતા ગયા તેટલામાં એક દિવસ ગ્રામમાં ઢંઢેરો પીટાયો કે વસંત નામના એક મનુષ્યને કપટરાજ નામના પોતાના મિત્રનુ ખુન કરવા માટે દેહાંત દંડ કરવામાં આવનાર છે. આ વાર્તા સાંભળી કે ચંદ્રપ્રભાનું ચિત્ત ચિરાઇ ગયું. તેણે આ વાર્તાથી ભાનુમતીપર કેવી અસર થઈ એ પ્રત્યક્ષ જોઇ લીધું. ભાનુમતીનો ચ્હેરો મ્લાન પડયો. શરીરમાં શ્યામતા આવી અને તેના ગળામાંથી શબ્દો અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ નીકળવા લાગ્યા. આ ફેરફાર જોઇ ચન્દ્રપ્રભાએ ધારી લીધું કે કંઈક પાપકર્મ આ કુત્સિત નારીએ આચર્યું છે. તે બિચારીના અંતઃકરણમાં આ ખેદકર વર્તમાનથી અચેતન, ભ્રાંતિ અને ચિન્તાએ ત્વરિત પ્રવેશ કર્યો અને

કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના પતિને બચાવવાની યુક્તિમાં તે નિમગ્ન થઇ આ તરફ ભાની કેવળ દિગ્મૂઢ બની ગઇ. તેનો અંતરાત્મા તેને બ્હીવડાવવા લાગ્યો અને પોતાનાં નેત્રોની સામે તે ભયભીત કરે તેવા કલ્પિત દેખાવો જોવા લાગી. સ્ત્રી જાતિનું હૃદય બહુજ કોમલ અને અધીર હોય છે. જો કે તે નિષ્ઠુર બની, એક અતિ ક્રૂરમાં ક્રૂર પુરૂષ ન કરે તેવાં કાર્યો ઘણીવાર સહસા કરી નાંખે છે; તો પણ તેમાં ઇશ્વરે દયાદ્રવ અને મૃદુત્વ મુકેલાં છે કે જે અતિ સજ્જન પુરૂષના હૃદયમાં પણ દુર્લભ હોય છે. તે દિવસની રાત્રિએ ચંદ્રપ્રભાને નિદ્રા ન આવી, અર્ધરાત્ર તે આમ તેમ ઓરડામાં એક ઘેલા મનુષ્યની માફક ફરવા લાગી. તે વખતે સર્વ જન શાન્ત નિદ્રા અનુભવતા હતા ઘરમાં ઝાંખા દીવા બળતા હતા. આ સમયે પ્રબુદ્ધ થયેલી પતિપ્રાણા ચન્દ્રપ્રભાએ કોઇની જલ્પનાનો સ્વર શ્રવણ કર્યો તરત તે ભાનુમતીના શય્યાગૃહમાં ગઇ. ત્યા તેણે તે સ્ત્રીના ઓષ્ઠમાથી ભાંગા-ત્રુટા નીચલા શબ્દો સાંભળ્યા "બ...ચાવો. મેંથી ભૂલ થઇ. મારાથી .અજાણ પણે ખૂન. થયું છે."

જેમ એક કોમળ લતાપર વિજળી પડે તેમ ચંદ્રપ્રભાપર આ દારૂણ શબ્દોએ અસર કરી તે જમીનપર તેજ સ્થળે પડી ગઇ અને તેના મુખમાથી 'ખૂન' 'ખૂન' એ શબ્દો મંદ મદ નીકળવા લાગ્યા. પ્રભાત સુધી તેણે અર્ધનિદ્રાની સ્થિતિ અનુભવી. જ્યારે તે જાગૃત થઇ ત્યારે તે એક સ્મશાનમાંથી આવેલી રાક્ષસી જેવી જણાવા લાગી. તેણે ઝટપટ પુરૂષવેષ ધારણ કીધો અને બહાર ચાલી. એક માણસના બે ભુજદંડને પકડીને બે મનુષ્યો કાળા પોશાક પહેરીને ચાલતા હતા. આ માણસ વસંત હતો. તેને છેટેથી ચંદ્રપ્રભાએ જોયો. તે વધ્યભૂમિપર દોડી આવી અને અમાત્યને જણાવ્યું કે જે માણસને મોતની સજા કરવામાં આવી છે અને જે ઉદાર ધૈર્ય રાખી મૃત્યુને મળવા નિર્ભય થઇ જાય છે તે એક નિર્દોષ મનુષ્ય છે હું રાજાનું દર્શન કરવા ઇચ્છું છું અને આનો ભેદ ખુલ્લો કરવાને તૈયાર છું. આ કથન સાંભળી ઉત્તમ અમાત્ય તેને રાજા સંમુખ તેડી ગયો અને સર્વત્ર ઉત્કંઠા પ્રસરી. વસંતને લાગ્યું કે "સત્યના બેલી પ્રભુએ તેની વ્હાર કરી, નહિંતર આ અણીના વખતે કોઈ પણ આવે અને મને નિરપરાધ ઠરાવે એવો સંભવ ક્યાંથી?" તે ગમે તેમ પણ એક કુલીન માબાપનો પુત્ર હતો. આ સમયે તેનો અંતરાત્મા તેને સાક્ષી આપવા લાગ્યો કે "આ દુઃસ્થિતિ માત્ર માતાપિતાના અનાદરનું પરિણામ છે. જો તે પોતાના પિતાના આદિષ્ટપથે ચાલ્યો હોત તો આજે તે પોતાના નગરનો એક સમૃદ્ધ વ્યાપારી હોત; પરંતુ હવે તેના ભાગ્યમાં એવું ક્યાંથી કે તે મૃત્યુ મુખથી મુક્ત થાય અને પોતાના પસ્તાવાના આંસુઓ એક વૃદ્ધ માતાના ખોળામાં સુકાવે!–અરે તે વૃદ્ધ માતા–કે જેને તે એકાંત બંગલામાં અત્યાતુર દશામાં છોડીને ચાલી નીકળ્યો હતો. તેને સાફ માલુમ પડી ગયું કે તેના દોસ્તો તે તેના શત્રુ હતા અને જે તેને શત્રુ સમાન લાગતા હતા તેજ તેના ખરા હિતૈષી મિત્રો હતા. તેણે પોતાના પરમપૂજ્ય પિતાનો

પ્રાણ લીધો હતો–અરે તેના મૃત્યુમાં તે કારણભૂત થયો હતો તેની પ્રેમાલપત્ની, તેની સુશીલ સાધ્વી સ્ત્રી, તેના પીયરમાં કેમ દિવસો કાઢતી હશે! હા–તેણે વણિગ્ધર્મથી વેગળે જઇ અગમ્ય પ્રત્યે ગમન કર્યું હતું અને તે પતિત થયો હતો. તેના હૃદયની આરસી આ વખતે સર્વ સાક્ષી ભગવાન્ વિના કોઈ પણ જોવાને અશક્ત હતું. આ વધસ્તંભ પર પ્રાણાંત જો નિર્મિત છે તો પછી તેનાથી પોતાની માતાને કેમ ખાત્રી કરી શકાય કે તેનો દીકરો વસંત સત્ય સુવર્ણ સદૃશ છે કિન્તુ અયોગ્યની સંગતિથી તે કથીર રૂપ નીવડયો છે અને પોતાની પત્નીને તે કેમ બતાવી શકે કે તેનો પતિ એક સુકતપતિ છે પણ સંગદોષથી પોતાનું સ્વરૂપ વ્યકત કરી શકયો નથી ! પણ હા! આ સર્વ વિચાર તેના જેવા દુષ્ટને છેવટ આવ્યા છે ભાવિને ભોગવ્યા વિના હવે છૂટકો નથી" આવા વિચારોની ઊર્મિથી તે વસંતનું મન ભ્રમિત થઇ ગયું; ખરો અપરાધી આરોપીથી કોઇ ઈતર છે અને તેની જીંદગી માટે જો અભય પ્રદાન કરવામાં આવે તોજ તે મનુષ્યનું નામ ઠામ બતાવે એમ ચન્દ્રપ્રભાએ સૂચવ્યું રાજા પરમ ન્યાયશીલ હતો એક નિરપરાધ પુરૂષ પોતાની ખામીવાળી પદ્ધતિથી માર્યો જાય એનાથી દુઃખતર શું? ચન્દ્રપ્રભાની માગણી તેણે સ્વીકારી; તેથી તેણે સર્વ સત્ય વૃત્તાતનું દિગ્દર્શન રાજાને કરાવ્યું, ત્યારે રાજાએ ભાનીને બોલાવી તે અપરાધી ઠરી અને વસંત પોતાની શીલવતી સ્ત્રીની પ્રાસંગિક સહાયતાથી કાળપાશમાંથી બચી જવા પામ્યો. તેનો આ લોકમાં જાણે નૂતન જન્મ થયો હોય તેમ તેનો આત્મા તેને સૂચવવા લાગ્યો. પોતાના નગરમા આવી એક બુદ્ધિવતી સ્ત્રી છે એ નિરીક્ષી, રાજાએ ચંદ્રપ્રભાને એક સાલીયાણું બાંધી આપ્યું અને તેની ભારે સ્તુતિ કરી. ચન્દ્રપ્રભાનુ નામ ઠામ કે જે રાજાને નિવેદન કરવામાં આવ્યુ તેનુ શ્રવણ કરી વસંત તો આભોજ બન્યો અને એકદમ તેનાથી બોલી જવાયું કે "હા! હું તેજ કમનશીબ મનુષ્ય કે જે આમ મારા માતા પિતા અને પત્નીના કોઇ પૂર્વ પુણ્યથી બચેલો તમારી સમક્ષ ઉભો છું. મારી અત્યંત અવિચારી અને દુષ્ટ વર્તણુકથી હું મારા પોતાના જીવના ભયમાં આવી પડયો હતો એટલુંજ નહિ પણ મેં મારા પિતા માતા તથા ભાર્યાને પણ અતિ કનિષ્ઠ સ્થિતિમા મૂકેલાં છે. મારી જનનીને હું વ્યાધિત સ્થિતિમાં ત્યાગીને નીકળ્યો, એજ મારા અપશકુનનું મૂળ એજ કર્મે મને આ ફાંસીના માચડાની પાસે લાવી મુકયો અને તેમાંથી પણ બચાવનાર એજ મારા માતાપિતાનું કોઇ પુણ્ય અને મારી આ સામે ઉભેલી પ્રિય પત્નીનો પ્રેમ." આમ બોલતાં તે દુઃખિત જીવની આંખોમાંથી દડદડ આંસુઓ પડવા લાગ્યા અને તે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને ત્વરિત ભેટી પડયો.

ત્યારપછી તેજ ગામમા આવેલા શ્વશુરના ગૃહે વસંતને તેડી જવામાં આવ્યો; જ્યાં તે શરમથી કેવળ ઉદાસીન અને નરમ રહેવા લાગ્યો ચન્દ્રપ્રભાએ વિચાર્યું કે પોતાના પતિને સુધારવાની હવે જરૂર જતી રહી છે. તેને પૂરેપૂરી સાન વળી છે; માટે સ્વદેશ જવું. વસંત પોતાની માતાનું મુખ દર્શન કરવાને બહુ અધીરો

બનવા લાગ્યો અને બીજેજ દિવસે તેઓ ત્યાંથી રવાના થયાં ત્યાં વસતે પહોચતાજ માતાની સમક્ષ સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો અને દીન સ્વરે તે બોલ્યો કે "હે માતા, હવે મને મારા અનુચિત કર્મનુ પૂરૂ ભાન થયું છે, આ કપુતે તને બહુ દુઃખ દીધુ અરે ! મેં તારા અમૃતસમાન શિખામણના વચનોપર દુર્લક્ષ આપ્યું કે જેનું ફળ હુ ભોગવી ચુકયો છુ અને ભોગવુ છું એકવાર તું આ પાપી પુત્રને તેના અપરાધની ક્ષમા કર, નહિ તો મારી સિદ્ધિ કદિ થવી નથી. એકવાર તું આ અજ્ઞાની બાળક પ્રત્યે સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી જો એટલે હું સમજીશ કે મારા પર સર્વ દેવતાઓ કૃપાવતી થઇ છે એકવાર તુ આ અધમ પુત્રના મસ્તક ઉપર તારો હાથ મૂક કે જેથી મને મારા ભાવિ વ્યવસાયમાં ઉન્નતિ મળે" તેની માતા આ સાભળી પ્રેમાવેશમાં રડી પડી પોતાનો પુત્ર અને વધૂ પાછા આવ્યા એથી એ નિરાધાર સ્ત્રીને અપૂર્વ હર્ષ થયો અહા ! ખરૂં છે કેઃ—

> कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानंदकारकः ।
> दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥
> एवं च भाषते लोकश्चंदनं किल शीतलम् ।
> पुत्रगात्रस्य सस्पर्शश्चंदनादतिरिच्यते ॥
> सौहृदस्य न वांच्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
> लोक प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥

લોકોને ખરાબ ચાલવાળો, વિરૂપ, મૂર્ખ, વ્યસની, તેમજ લૂચ્ચો કપુત પણ હૃદયને આનંદ આપનારો બને છે

લોકો કહે છે કે ચન્દન એ બહુ શીતલ છે પણ તેના કરતા પણ પુત્રના શરીરનો સ્પર્શ વિશેષ શીતલ છે.

લોકો જેટલો પુત્રનો સંબધ ઇચ્છે છે તેટલો પિતાનો, મિત્રનો, ભાઈનો કે રક્ષકનો પણ ઈચ્છતા નથી.

પછી વસતની માએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને વસત અહર્નિશ ચન્દ્રપ્રભાની સહાયતા વડે પોતાની માતાનુ પૂજન કરતો થકો ગૃહસસાર ધર્મ સહિત ચલાવવા લાગ્યો અને મનસની શાન્તિને અનુભવતો થયો

વાંચનાર ! માતાપિતાની અવજ્ઞાથી આવા બુરાં પરિણામો આવે છે એ વાત સંશયથી અળગી છે. કોઈપણ ધર્મ એવો હશે નહિ કે જેમા માબાપની ઇ-ર્ષ્યા કરવાનો આદેશ લખ્યો હોય ખ્રિસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તકમાં પણ લખે છે કે –

Give both thy parents honour due
5 th Commandment 2 nd book of the Old Testament Exodus ChapterXX.
તારા મા અને બાપ એ બન્નેને યથોચિત માન આપ
પંચમ આદેશ.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો આથી પણ આગળ વધીને જણાવે છે કે,

તેજ પુત્ર એ તેના પિતાનો પુત્ર છે કે જે પિતાના અકર્તવ્ય તથા અવર્તનથી ખિન્ન ન થતાં તેના પ્રત્યે સદ્દાદિત પૂજ્ય વૃત્તિ ધારણ કરી રહે છે અને મનમાં મા બાપ માટે કદિ પણ તિરસ્કારને અવકાશ નથી આપતો; કારણ કે પુત્ર મહા દુષ્ટ થયો તોપણ પોતાના પુત્રનું માતાપિતા અનિષ્ટ ઇચ્છતાં નથી. આ ઉપદેશ કેટલો બધો આદરણીય છે? આજે સરલ આચરણ કરીને રહેનારા મા બાપોને પણ પુત્ર તરફથી જ્યારે તિરસ્કાર મળે છે ત્યારે અતિ ક્રોધી અને હઠી માબાપોના હુકમ ઉઠાવવામાં અને તેને સંતોષ પમાડવામાં ઉદ્યત પુત્ર દુર્લભજ હશે! * આજે કઇ માતા છાતી ઠોકીને કહી શકશે કે હું શ્રવણ, રામ કે એવા પુત્ર રત્નને પેદા કરવા સમર્થ છું? આપણી વિવાહ પદ્ધતિ તથા સંતાન ઉત્પન્ન કરવાના પ્રકારો વેદવિધાનથી એટલા બધા વેગળા ગયા છે કે તેને પાછા વેદ આદેશોની સીમામાં લાવી મૂકવા એ બહુ કઠિન છે માત્ર કામવાસનાથી થયેલો દંપતીસંગ કામી પ્રજાનેજ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભક્તિ, શ્રદ્ધા, વીરતા, કીર્તિ, શ્રી, વાચા, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા ઇત્યાદિ ગુણો જે પુરૂષોમાં સ્વભાવસિદ્ધ રીતે ઝળકી રહેલા છે તેના રૂડા ચરિત્રની કલ્પના સુપુત્ર કે સુપુત્રીની ઇચ્છા રાખનાર માબાપોએ કરવામાં આરૂઢ રહેવું આ હેતુ કે ઉદ્દેશને પ્રધાનતા આપી વર વધૂએ પોતાની કામવૃત્તિને એવી ગુણસંપન્ન સંતતિ લભ્ય કરવામાં પ્રેરવી કે જેથી તેમને અવશ્ય ખાત્રી થશે કે એ પ્રકાર સદૈવ વિજયી નિવડે છે પોતાના બાપના કે માના પોષણ નીચે રહીને જે પુત્રે વિદ્યા અને સદ્‌ગુણ સમ્પાદન કરેલા હોય છે અને પોતે જ્યારે વય થતા કમાવા માંડે છે ત્યારે જે પુત્ર પોતાના માબાપને વિસ્મરી જાય છે અને એમ માને છે કે મારો ઉદય મેં પોતેજ કરેલો છે, તે પુત્ર અતિગંભીર પાપનો ભોગી થાય છે અરે! એક પળી પણ પાણી પાનારના ઉપકારમા આપણે તેને શતધા ઉપકાર કરવા જોઇએ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે તો માબાપ કે જેના ઉપકારો અસંખ્ય છે તેની પ્રત્યુપકૃતિ કેટલી મોહી હોવી જોઇએ? જે પુત્ર પોતાના સારા થવા પછી માતાપિતાની મહત્તા ઘટી ગઇ એમ માને છે તે સ્વરકતનોજ×ધિક્કાર કરે છે એક નોકર પોતાના ભર્તાની થોડા વર્ષ માત્ર ચાકરી કરે છે પણ તે સંકટના સમયમાં પોતાનું જીવન અર્પી ઋણમુકત થાય છે. એક શ્વાન્ એક રોટલાનો કટકો ખાઇને દાતાનો ઉપકાર ભૂલતો નથી, ત્યારે મનુષ્ય લોકમા જન્મ, વિદ્યા, પોષણ, બુદ્ધિ, એ સર્વના

---

* तनय मातु पितु पोषनहारा दुर्लभ जननी यहसंसारा તુલસીદાસ.

× अंगादंगात् संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्र नामासि संजीव शरद: शतं ॥

ભાવાર્થઃ—હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે. પુત્ર નામથી મારૂં સ્વરુપ છે. તે તું સો વર્ષ જીવ

પ્રદાતા એવા માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો શું કોટિ જન્મે પણ વાળી શકાય એમ છે? માતાપિતાનો દ્વેષ કરનાર પુત્ર આત્માનો દ્વેષ કરે છે, કારણકે માતાપિતાનું સ્વરૂપજ પુત્ર છે પિતા પુત્રથી ભિન્ન નથી. પુત્ર એ પિતાથી અપૃથગ્‌ભૂત છે, અનન્ય છે. પોતાના આત્મા, પોતાના રકતરૂપ પિતરોપ્રતિ જે પુત્ર અનુપકારી નિવડે છે તે બીજા પ્રત્યે તો શુંજ ઉપકાર કરવાનો? આવા પુત્ર પાસેથી બીજાના ભલાની આશા શીજ રાખી શકાય ? તે પુત્ર દુર્જન છે. તે પુત્ર પૃથ્વીને ભારભૂત છે. તે પુત્ર માતાને કશો પણ લાભકર્તા નથી. તે જનમંડળને અહિત-કર અને નિરૂપયોગ છે તેનું જીવન એક કાગડા કે કૂતરાના જીવન કરતાં પણ નીચ છે. તે કોઇ પૂર્વના સચિતથી પશુનો આત્મા ધારણ કરી મનુષ્ય દેહમાં આ પૃથ્વીપર ફરે છે પશુઓમાં પણ ઉપકાર વૃત્તિ હોય છે જ્યારે આ કુપુત્રમાં તે મુદ્દલ નથી તે ચક્ષુ હોવા છતાં અધ છે કારણ કે તે જોઇ શકતો નથી કે પોતાના અસ્તિત્વનુ અપાદાન કારણ કોણ છે? તે ઇશ્વરના મહત્વથી કેવળજ અજ્ઞાન રહેવાનો, કારણ કે જે પોતાના માબાપની મહત્તા સમજવાને સમર્થ નથી થયો તે ત્રિભુવનના નાથની મહત્તા કેમ ઓળખી શકશે ? તેના જેવો કરજદાર આ દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી. તેના જેવો પાપી, અધમ, નિર્લજ્જ, ધૂર્ત્ત, નિમકહરામ અને વિશ્વાસઘાતી પણ મળવો મુશ્કેલ છે. આવા પુત્રો પોતાના પુત્રોથી પણ અવજ્ઞાત થાય છે, કારણ કે આઘાત સામો પ્રત્યાઘાત એ ઇશ્વરી નિયમ તેમની સામે આવી ઉભો રહે છે. જે પુત્ર પોતાની માતા કે પિતાના વાર્દ્ધકયથી તેનુ પોષણ કરવામા સકોચ ધરે છે વા તે પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખે છે તે પુત્ર પોતાની વૃદ્ધતામાં નિરાધાર રહેવાનો અને પોતાનીજ સંતતિથી તિરસ્કૃત થવાનો આ વાત કેટલાકના માનવામા ન આવે પણ આધુનિક હિંદુ-સંસારમા નાનાં નાના છોકરા પોતાની માને કે બાપને કાકી, વહુ, ભાઇ, કાકા ઇત્યાદી નામથી નાનપણમા ઓળખે છે અને બોલાવે છે એનુ કારણ શું? બહુ ઉંડો વિચાર કરવાં માલુમ પડે છે કે આમ બોલતાં છોકરાઓના માબાપો પોતાના માબાપોને પણ એજ આભધાનથી બોલવતા હોવા જોઇએ અને એથી આવો અભિધાનક્રમ વશ પરંપરામાં ઉતરે છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે જેવુ આચરણ આપણે અન્ય પ્રતિ કરીએ તેવું આચરણ આપણા પ્રત્યે કરવામાં આવે.

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च ।
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ॥
तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च ।
तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥

જ્યાથી, જે વડે, જે વખતે, જેવી રીતે, જે, જેટલું અને જે ઠેકાણે એક મનુષ્યે સારૂં અગર નરસું કર્મ કરેલું હોય છે ત્યાથીજ, તે વડે, તે વખતેજ, તેવી રીતેજ, તેજ, તેટલુંજ અને તેજ ઠેકાણે તેને વિધાતા મેળવી આપે છે.

આ ક્રમ સવત્ર ચાલુ છે કર્મનો પ્રભાવ એવોજ છે. જે જેવું કરે છે તેને તેવું વિધાતૃવશ થઇ ભોગવવુ પડે છે. દશરથે એક દંપતીને તેના પ્રાણ સમાન પુત્રનો વિયોગ કરાવ્યો તો પોતાને પણ પુત્ર વિયોગ સહન કરવો પડયો એ કથા સર્વથી સુવિદિત છે. તેમ જે પુત્ર પોતાના માત પિતાને ખેદ કરાવે છે, તે પુત્રને તેનાજ પુત્રો ખેદ ઉપજાવશે, એ નિશક છે આ નીચલો શ્લોક આપણુને કેવો એનો ભેદ ખુલ્લો કરે છે.

अपुष्टवा पितरौ पुत्रो भवेद् वन्ध्यो जरान्वितौ ।
संततिर्यदि हीनायुः शत्रुवद् वर्ततेऽथवा ॥

જરાગ્રસ્ત માબાપનું પોષણુ ન કરનાર પુત્ર વન્ધ્ય થાય, જો તેને સન્તાન ઉત્પન્ન થાય તો તે અલ્પાયુ રહે અને જો તે જીવે તો શત્રુસમાન વર્તન કરે.

કુદરતી નિયમોથી આ શ્લોકની સત્યતા પ્રતીત થઇ શકે એવી છે. માબાપનુ જે પાલન ન કરે તે પુત્ર વન્ધ્ય થવોજ જોઇએ કારણુ કે તે પોતાના માબાપને સતતિ સુખ આપી શકયો નથી, તેથી તે પણુ સતતિનું સુખ લેવાને યોગ્ય નથી કદાચ તેને પુત્રાદિક જન્મે તો તે થોડો કાલજ જીવે અને સતતિ વિયોગના દુખનું તેને ભાન કરાવે, કારણુ કે તે પુત્રે પોતાના માબાપને પણ દુઃખનો અનુભવ કરાવ્યો છે જો તેના સંતાનો લાંબું આયુષ્ય કાઢે તો તે તેની સાથે દુશ્મનની પેઠે ચાલ ચલાવે; કારણુ કે તે પુત્રે પોતાના માબાપને લવલેશ સુખ નથી આપ્યુ પણ શત્રુની પેઠે રોવરાવ્યા છે આ શ્લોક કાલ્પનિક નથી, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપણે સસારમાં લઇ શકીએ એમ છીએ પુત્રના સતાપથી દગ્ધ થયેલા માતપિતાઓને પૂછી જુઓ, વાંઝીઆ સ્ત્રી પુરૂષોને પૂછી જુઓ, જે દપતીના છોકરાં ઝાઝુ જીવતાં ન હોય તેને પૂછી જુઓ તમને જણાશે કે આવા માબાપો કે દંપતી પોતેજ પોતાના માબાપો પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવનારા છે. જેવી ઇચ્છા આપણે બીજા તરફથી રાખીએ તવુંજ આચરણુ આપણે આપણું પ્રથમ કરવું જોઇએ જો તમે ઇશ્વર પાસેથી માયા અને પ્રેમ ઇચ્છો તો તમારે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ અને માયા રાખવા જોઇએ. જો તમે તમારા બંધુ તરફથી સારા આચરણુની આશા રાખો તો તમારે પ્રથમ તેઓ તરફ સારી વર્તણુક ચલાવવી જોઇએ, તેમજ જો તમે એમ ઇચ્છો કે અમારી સતતિ અમારા હુકમ મુજબ ચાલે ને અમારૂં કહ્યુ કરે તો તમારી તમારા માબાપના હુકમ પ્રમાણે ચાલવાની અને તઓનું કહ્યુ કરવાની પ્રથમ ફરજ છે જો કે તેથી એમ હું કહેવા નથી માગતો કે જેટલા લોકો આ પૃથ્વીની પીઠપર વન્ધ્યછે, જેટલાના છોકરાં જીવતા નથી અને જેટલાઓનાં સંતાનો શત્રુ સમાન વર્ત્તે છે તે બધાજ માતૃપિતૃદ્રોહી છે, પરંતુ એટલુ તો ખરૂં કે માતૃપિતૃદ્રોહી પોતે માતા પિતા તરીકે કદિપણુ સતોષ અને આનંદ મેળવી શકતા નથી.

" Do unto others as you would wish them to do to you " આને અંગ્રેજીમાં The golden rule સોનેરી સિદ્ધાંત કહે છે. એનો

ભાવાર્થ એવો છે કે તમે બીજાની પાસેથી જેવા આચરણની ઇચ્છા રાખો તેવુ તમે તેઓ પ્રત્યે કરી દેખાડો આ જો આપણે યથાસ્થિત સમજી શકીએ તો ઉકત શ્લોકના સત્યની યત્કિંચિત્ પ્રતીતિ આપણને થઇ શકવા સંભવ છે

સત્પુત્ર સંબંધી જો કે દ્રષ્ટાંત ઘણા છે તદપિ આ નીચે આપેલું નૂતન હોવાથી અત્ર વર્ણવેલું છે

એક પુરૂષ કોઇ વખત કાયદાની ચુંગાલમાં આવી જવાથી તેને પકડવામાં આવ્યો અને રાજાની તે પર ઇતરાજી થઇ. આથી રાજાએ તેની બે આંખો ફોડી નાખવાની પોતાના માણસોને આજ્ઞા કરી. આ અપરાધીનો એક પુત્ર હતો તેનાથી આ જોઇ શકાયું નહીં તેથી તે રાજા સંમુખ આવીને બોલ્યો કે હે રાજન! મારા પિતાને આપે અપરાધી ઠરાવેલા છે તેમાં ફેરફાર કરવાની કે હાથ ઉચકવાની મારામા શકિત નથી, તેથી આપ કૃપાળુને મારી એટલી અરજ છે કે તમે મારા પિતાજીની એક આખ તથા મારી એક ફોડીને આપની શિક્ષા પૂરી કરો, કારણ કે મારા પિતાને અંધ મારાથી જોઇ શકાશે નહિ. રાજા આ સાભળી વિચારમાં પડયો, તો પણ સંશય આવવાથી તેણે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે તું તારા પિતાની એક આંખ ફોડાવવા કેમ માગે છે? જો તારો ખરો પિતૃ-પ્રેમ હોય તો આખી સજા તુંજ સહન કર તે ભકિતમાન પુત્રે એનું કારણ દર્શાવતા કહ્યુ કે "જો મારી બે આખો ફોડવામા આવે તો હું કેવળ અંધ બનુ અને તેથી મારૂં તથા મારા પિતાનું ગુજરાન ચાલે નહિ, પરંતુ જો બંનેની એકેક આખ ફોડવામાં આવે તો હુ મારા પિતાનુ પાલન કરી શકું અને મારા પિતા પણ બિલકુલ અંધ થતા બચી શકે" રાજા આ સાભળી બહુ ખુશી થયો અને તેના પુત્રની આવી ભકિત જોઇને તેના પિતાને સજામાંથી છુટો કર્યો. એક બીજી કથા વળી એવી છે કે એક રાજા એક પોતાના વિશ્વાસુ માણસપર શકની નજરથી જોવા લાગ્યો અને તેના પરિણામે તેણે તે માણસને કેદખાનામાં નાંખ્યો. કેદખાનાના દારોગાને સખ્ત હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો કે તે માણસને પાણી કે ખોરાક કંઇ આપવા નહિ અને તે ઉપરાંત કોઇ માણસ તેને મળવા આવે તો તે માણસને અંદર જવા દેવું નહિ. આથી સખ્ત બંદોબસ્ત રહ્યો. જયારે આ વાત તે કેદમા પૂરાયલા દુઃખી માણસની એકની એક જુવાન પુત્રીએ સાંભળી ત્યારે તે એકદમ રાજા પાસે ગઇ અને આજીજી તથા કાકલુદી કરી તેણે રાજા પાસેથી પોતાના પિતાને દરરોજ મળવાનો પરવાનો મેળવ્યો દારોગાને આ પરવાનો દેખાડવામાં આવ્યાથી તેણે તેને અંદર જવા દીધી. એમ દરરોજ બનવા લાગ્યું. કેટલેક દિવસે રાજાએ પૂછાવ્યું કે તે માણસ જીવતો છે કે મરી ગયો? જયારે જણાવવામાં આવ્યું કે તે હજી જીવતો છે. ત્યારે તેણે પોતાની નવાઇ જણાવી અને તેની પુત્રીની અમુક સ્ત્રીદ્વારા તપાસ કરાવીને તેના પિતાને મળવા જવા દેવી એવી આજ્ઞા તે દિવસથી કરી. આ ક્રમ પણ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો, આખર રાજાને સંશય થયો કે ખાનપાન વગર એક માણસ આટલી મુદતમાં તો મરી

જવોજ જોઇએ, મુદત કયારની પસાર થઇ ગઇ, તે છતાં આ માણસ હજી કેમ જીવતી હાલતમાં છે, એને માટે રાજાને બહુ નવાઇ લાગી આનો ભેદ કંઈ પણ હોવો જોઇએ અને તેની જીજ્ઞાસા રાજાને થઇ આખરે તેણે કેદીને દરરોજ મળવા જતી તેની પુત્રીને બોલાવીને પૂછ્યુ કે આનું રહસ્ય શું છે? તે અબળા પ્રથમ તો ગભરાઇ તથા શરમાઇ પણ જ્યારે તેને જો તેં ખરૂં કહે તો તેની તથા તેના પિતાની જીંદગી સલામત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલી કે મહારાજ, ખરી વાત આમ છે કે, થોડા દિવસ સુધી તો મેં મારી પાસે છુપાવીને કેદખાનામાં મારા પિતાની આગળ અમુક ખાવાની વસ્તુઓ લઇ જવા માડી, પરંતુ જયારથી મારો ઝાડો લેવરાવવાને આપે હુકમ કર્યો ત્યારથી મેં મારા પિતાની અમૂલ્ય જીંદગી ટકાવી રાખવા માટે બીજી યુકિત આદરી. મેં સ્તનપાનથી મારા પિતાનું જીવન આજ સુધી ટકાવી રાખ્યુ છે. હવે આપ આ બાબતમાં પ્રમાણ રૂપ છો. આ બોલતાં તે બાળાની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી અને રાજાને પણ તે જોઇ ઉંડી અસર થઇ એક ખરો પ્રેમ ધરાવનારી અબળા જાતિ પણ પોતાના પિતાને કેવી રીતે જીંદગીના જોખમમાંથી ઉગારી શકે છે, એનું સૂચન રાજાએ પોતાના દરબારીઓને કર્યું અને તેકેદીને છોડી મૂકયો.

પુત્ર અને પુત્રી એ સમાનતાથી માતાની તથા પિતાની આજ્ઞા પાળવાને બંધાયલા છે. એક પુત્ર પર માબાપના પોષણની જેટલી કર્તવ્યતા રહેછે તેટલી પુત્રીપર નથી; કારણ કે પુત્રી સ્વતંત્ર નથી. તે એક નવાજ ઘરમાં જાય છે, નવાજ કુંટુંબના આચાર વિચારો તથા રીતભાતોની તે દાસી બની રહે છે અને વળી વિશેષ તેને માબાપોને મદદ કરવાનો હકક નથી માબાપોને તેની સહાયતા સ્વીકારવાનો પણ કશો હકક હોય તેમ લાગતું નથી. એક કન્યા માબાપ પાસે કંઇ પણ લેવાનો હકક ધરાવે છે અને માબાપ તેને દેવાને યોગ્ય છે, એવાં આર્ય-ધર્મશાસ્ત્રનાં વિધાનો છે. આમ હોવા છતા માબાપ પ્રત્યે એક પુત્ર કે પુત્રીની ભકિતને બાધ લગાર પણ આવવો જોઇએ નહિ, કારણ કે ભક્તિ એક એવી વસ્તુ છે કે તેને દેવા આપવા સાથે કંઇ પણ લાગતું વળગતું નથી જયારે બે મનુષ્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે ભક્તિભાવનુ અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે આપવુ અને લેવુ અગર દાન અને આદાન એ સહજ છે અને તેનું ઝાઝું મહત્વ કે ગૌરવ વસ્તુતઃ ત્યા નથી; કિન્તુ બે મનુષ્યો વચ્ચે ભકિત નથી અને ત્યા દાન અને આદાનનો ક્રમ ચાલુ છે તો શું સમજવું ? ત્યાં આપવું અને લેવું એ કર્તવ્યને એક ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે અને પરિણામતઃ ત્યાં ભકતની મહત્તા અલ્પ હોય છે કે મુદ્દલ હોતીજ નથી. ભકિતથીજ જ્ઞાન દર્શન અને તત્ત્વપ્રવેશને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; માટેજ ભકિતને વેદ, તપ, દાન કે યજ્ઞ કરતા પણ ઉચ્ચતર માનવામાં આવી છે પુત્રીઓએ પોતાના માતાપિતાને પરણ્યા પછી વિસારી મૂકવા જોઇતા નથી, કારણ કે કઇ પણ સ્વાર્થ વગર માતા પિતા પોતાની આત્મજાનું પાલન કરનારા છે અને તેની યોગ્ય વયે તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં યોજનાર છે. પુત્રી

સાસરે હોય છે ત્યારે પણ માતા પિતા પોતાની સુતાનું સર્વદા કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તેને સુખી જોઇ સંતોષ ધરે છે અને દુઃખી જોઇ દુઃખ પામે છે. આહાહા! કેવું માતાપિતાનું મન! એનાં જેવો પ્રેમ આપણને ક્યાં પ્રતીત થવો સંભવે છે? આ સંસ્કૃત કવિનો શ્લોક યથાર્થ છે કેઃ—

सुधामधुविधुज्योतिर्मृद्वीकाशर्करादितः ।
वेधसा सारमुद्धित्य जनितं जननीमनः ॥

અમૃત, મધ, ચન્દ્રમાનું તેજ, દ્રાક્ષા, સાકર ઈત્યાદિમાંથી સાર સાર ખેંચી બ્રહ્માએ માતાનું મંન ઉપજાવ્યું છે. ખરેખર છે તો એમજ; પણ આજકાલના યુવકોને માબાપોની કિમ્મત કયાં? પોતે ભલે વિવિધ પકવાન્ન જમે અને માબાપને સુકી ભાકરી પણ ખાવા મળે નહિ તેની દરકાર કુપુત્રોને નથી. માબાપને તેઓ તરણાની માફક ગણે છે. પ્રેમથી તેઓની સાથે વાતચિત કરવાને પણ પુત્ર જ્યાં શરમ ધરે છે ત્યાં તેઓ માબાપને માન તો કેમજ આપે? માતાપિતા અનેક સંકટોમા દહાડા કાઢે અને પુત્ર પોતે સુખ ભોગવે એ કોઈ કાળે પણ એક સત્પુત્રને છાજે તેવુ નથી આવો પુત્ર સુખ નથી ભોગવતો પણ દુ.ખની અંધારી ખીણમા ભટકે છે. તે અન્ન નથી ખાતો પણ તે ધૂળ ખાઇ એક પશુથી પણ કનિષ્ટ જીંદગી ગુજારી રહે છે. આ વચનો જરા પણ ખોટા નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો આવો પુત્ર મુઆ પછી પોતાનુંજ માંસ ખાનારો છે એમ સાફ જણાવ્યુ છે.

यस्तयोरात्मज कल्प आत्मना च धनेन च ।
वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य, स्वमांसं खादयन्ति हि ॥

પુત્ર થઇને પોતાના દેહવડે અને ધન વડે માબાપનુ પોષણ ન કરે તો તે મુઆ પછી પોતાનું માંસ ખાનારો છે.

સ્કંદમાં લખે છે કે—

पित्रोर्गुरोश्चशुश्रूषा कर्तव्या श्रद्धयान्वितम् ।
यथाशक्ति न तां कुर्याद्यः स यास्यति रौरवम् ॥

માબાપ અને ગુરૂની સેવા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવી. જે યથાશકિત તેમ નથી કરતો તે રૌરવ નરકમાં પડવાનો. કારણ કે—

यन्मातापितरौ क्लेश सहेते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ।

છોકરાંઓને જન્મ આપીને ઉછેરવામાં માતાપિતાને જે દુઃખ સહન કરવું પડે છે તેનો બદલો છોકરાંઓ સેંકડો વર્ષ સુધી સેવા કરવાથી પણ વાળી શકતા નથી. ઉકત મનુમહર્ષિની વાણીને શ્રીમદ્ભાગવતના આ શ્લોકથી પુષ્ટિ મળે છે કે,

सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यत ।
न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥

સવ અર્થને સંપાદન કરી શકનારો આ દેહ જેણે ઉત્પન્ન કર્યો છે અને પોષ્યો છે તેવા માબાપનો બદલો કોઇ પણ મનુષ્ય સો વર્ષ જીવીને પણ વાળવા સમર્થ નથી કદિ આ સંસારમા એવા પ્રસંગો બની આવે કે માબાપોથી પુત્રાદિક દુ ખી થાય વા તેની આજ્ઞા પાળવાથી પુત્રને અલાભ કે અવિજય પ્રાપ્ત થાય તોપણ ખરા પુત્રોનો એજ ધર્મ છે કે તેણે મા બાપના હિતકર કે અહિતકર, ખોટા કે સાચા વચનોનું, પસંદ પડે કે ન પડે તોપણ પાલન કરવુ. આના દાખલાઓ પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી અસંખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે રામચંદ્રજીએ પતા તરફથી વનવાસનો હુકમ થતાં તે કેવી રીતે પાળ્યો હતો તેનુ મનોવેધક ચત્ર સુપ્રસિદ્ધ આદિભૂત કવિ શ્રીમદ્વાલ્મીકિકૃત રામાયણમાં બરાબર દર્શાવવામાં આવ્યું છે એ કથા આપણને શો ઉપદેશ કરે છે? માત્ર એકજ કે માબાપની ગમે તેવી આજ્ઞાને વશ થઇ તેનો સંતોષ સંપાદન કરવો એજ પુત્રનો અનન્ય પરમ ધર્મ છે. માતૃભકિત, પિતૃભકિત, જ્યેષ્ઠબંધુ ભકિત, પતિભકિત ઈત્યાદિ ધર્મોનું વર્ણન રામાયણમાં બહુજ આકર્ષક અને સ્પષ્ટ રીતે કરવામા આવેલુ છે અને દરેક યુવકે હાલકાળમા પોતાના ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોથી વિજ્ઞાત થવાને અને પોતાનું અખિલ જીવન સદ્ગુણોથી વિભૂષિત કરવાને એ અત્યુત્તમ પુસ્તકનું માત્ર વાચનજ કિન્તુ અધ્યયન પણ કરવાને ચૂકવું નહિ જોઇએ. પિતા એ પ્રજાપતિની મૂર્તિ છે માતા પૃથ્વીની મૂર્તિ છે અને તેઓને પ્રિય એવા કાર્ય આચરવાથી એક પુત્રનુ વાસ્તવિક તપ ત્યાંજ સંપૂર્ણ થાય છે એક પુત્રને માટે માબાપની સેવા શિવાય બીજી કોઈ વિદ્યા નથી, બીજું કોઇ તપ નથી, બીજું કોઇ કર્તવ્ય નથી, એ બંનેની સેવામા સર્વ કર્મની સમાપ્તિ થઇ જાય છે એવું શાસ્ત્રનુ વચન છે. હર કોઇ પ્રાણીની સેવા કરવી એ પણ કાંઈ ઓછો ધર્મ નથી.

सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

સેવા ધર્મ બહુ ગહન છે યોગિઓ પણ તેનુ યથાક્રમ પાલન કરી શકતા નથી. આ માત્ર એક નીતિનુ તત્ત્વ છે અને ઋષિમુનિયો આટલાજ કારણથી સેવાધર્મ વડે અન્ય મનુષ્ય પાસેથી સંતોષ સંપાદન કરવાના ગુણને ઈશ્વર પૂજનની સાથે સરખાવે છે.

येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः ।
संतोषं जनयेद्राम तदेवेश्वरपूजनम् ॥

ભાવાર્થ–હે રામ, કોઈ પણ ઉપાય કરીને કોઇ પણ દેહધારીને સંતોષ ઉપજાવવો એજ પરમેશ્વરનુ પૂજન છે.

‘કોઇ પણ દેહધારીને’ સંતોષ ઉપજાવવો એ એક સામાન્ય અને સાધારણ નીતિની વાર્તા છે; તો પછી અમુક ઉપકારક અને તેથી પણ અધિક માબાપ જેવા ઉપકારક તરફથી સંતોષ મેળવવાની ફરજ સર્વાંશે એક પુત્રપર

અવલંબે છે. માત્ર નીતિના દૃષ્ટિબિંદુથી નિરીક્ષણ કરતા આપણને માબાપના અપ્રતિમ ગૌરવની ખબર પડે છે અને તેની શુશ્રૂષા અવશ્ય કરવી જોઇએ એ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે એકપણ અતિથિને જમાડીને જમવું એ ગૃહસ્થોનો અવશ્યનો ધર્મ છે. ભલે પુત્રો માબાપને જરા પણ પૂજ્ય ન ગણે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓનુ ભરણપોષણ કરવામા પણ પાછી પાની કરે, તો પણ આ વિહિત ધર્મ (ગૃહસ્થે અતિથિને આદર આપવો એ) તેઓને સાફ આજ્ઞા કરે છે કે પોતાને ભલે કેવળ શત્રુ રૂપ જણાતા હોય તો પણ માબાપોને અતિથિવત્ ગણીને તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવો જોઇએ અને જો તેઓ આ પણ ધર્મથી વિમુખ થયેલા હોય તો તેઓ ગૃહસ્થ નહિ પણ કેવળગૃહરક્ષકનુ જ કામ કરનારા છે. આર્યધર્મના સિદ્ધાન્તો એટલા બધા પ્રમાણભૂત, ચોક્સ, સુનિર્ણીત અને પાયાવાળા છે કે અમુક મનુષ્ય પોતાની ફરજોની પરિસીમા એકદમ કૂદાવી શકવા પામે નહિ. જો એક કઠોર પુત્રને પોતાના માતાપિતાને માટે જરા પણ ભકિત ઉત્પન્ન ન થાય તો પછી તેને માટે છેલ્લે એટલોજ આદેશ કરવો રહી જાય છે કે તેઓએ પોતાના માબાપને અતિથિતુલ્ય ગણીને પણ તેઓનું પાલન કરવુ.

जिनोंने जनक और जननीका द्रोह कीना,
तिनोंने कहिये पाप कौन नांहि कीना हे?
धूर्त्त, रू कपुत वो क्या औरका भला करेगा?
जन्मदाताको जिनोंने दगा ऐसा दीना हे,
पातकमे पूर्ण कोउ घातक न वैसा देखा,
फौकट ऊन फदीका जगतमे जीना हे,
कहत हे श्यामसुत, सुनो मेरे बंधुजन,
मातृपितृसेव येहि पुत्रका गहिना हे.

એ પાપી પુત્રનુ જીવતર ફોકટજ છે મા અને બાપનો જેણે આદર કર્યો છે તેણે કોનો આદર નથી કર્યો? માબાપનો અનાદર કરનાર સર્વનો અનાદર કરે છે તેની સર્વ ધર્મ ક્રિયાઓ ફોગટ જાય છે જેણે માતાપિતાના મનોરથ પૂરા ન કર્યા તેણે કોઇના મનોરથ પૂરા નથી કર્યા. જેણે માતાપિતાની વાણી ચિત્તે નથી ધરી તેનો સર્વ શાસ્ત્રપરિશ્રમ વૃથા સમજવો. જેણે માતૃપિતૃ પૂજન ન કર્યું તેની ગમે તેટલી હરિભક્તિ શા કામની? જેણે માતાપિતાને પૂજ્યા નથી તેને વિષે આપણા ગુર્જર કવિરાજ વદે છે કે:—

धिक सब साधनको, इश्वर आराधनको,
धिक वेद पाठ पुनि, धिक ब्रह्मज्ञानको;
धिक ताको जप तप, धिक ताको व्रत नेम,
धिक ताको नित्यकर्म, धिक धर्म ध्यानको;

धिक यज्ञ यजनको, धिक प्रभु भजनको,
तीरथको स्नान धिक, धिक पुण्य दानको;
धिक ताके सब काम, कहै दलपतिराम,
पूज्य जानि पूजै नहि मातरपितानको.

પુત્રનો ધર્મ ઉપર કહ્યુ તેમ માત્ર માબાપની પૂજામાજ સમાપ્તિને પામે છે. તેને પછી તીર્થ, યાત્રા, ઉપવાસ, જપ, તપ, દાન ઇત્યાદિની જરૂર નથી અને મનુ મહર્ષિ કહે છે કે એક વિનયશીલ પુત્રે માબાપની રજા વગર કોઇપણ બીજી ધર્મની ક્રિયાઓમાં હાથ ઘાલવો નહિ કારણ કે તેની સર્વ કર્તવ્ય ધર્મ-ક્રિયાઓ માબાપની ભકિતમાજ આવી જાય છે પિતા એ ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે. માતા એ દક્ષિણાગ્નિ છે અને આ અગ્નિ દેવતાનુ યથાસ્થિત પૂજન કરનાર કઇ પરમ ગતિને પામે છે?

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते।

પોતાના દેહની તેજોમય કાન્તિ વડે પ્રકાશમાન એવો તે માતા પિતાની સેવામા તત્પર પુત્ર સ્વર્ગમા દેવની પેઠે આનદમા રહે છે

માતૃભકિતના યોગે કરી પુત્ર આ લોકનો વિજય કરે છે અને પિતાની ભકિતના પ્રભાવથી તે મધ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે મન, વાણી તથા કાયાથી જે પુત્ર માતા પિતાની સેવામા રમમાણ રહે છે તે ઉત્તમ પુત્ર ગણાય છે જે પોતાના ચાતુર્યથી માબાપની હૃદયેચ્છાઓ જાણી લઇને તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે પુત્ર બહુ ભાગ્યશાલી જાણવો અને તે સત્પુત્રને મળતા સર્વ પુણ્યને ભોગવનારો બને છે જે પુત્ર માબાપના ઉપદિષ્ટ માર્ગે વહન કરે છે અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે છે તે મધ્યમ પ્રકારનો પુત્ર છે જે પુત્ર માબાપે શિખામણ દીધા છતા આડો રસ્તો પકડે છે, મગરૂર બનીને માબાપથી પોતાને ઉચ્ચ માને છે, માબાપની શુશ્રૂષા કરવામા અપ્રીતિ ધરાવે છે, માબાપ પાસેથી ધન હરણ કરે છે અને માબાપની કીર્તિને લાછન લગાડે છે તે પુત્ર કનિષ્ટ પ્રકારનો જાણવો અને તે પુત્રના રૂપમા યમદૂત અને લેણદાર છે એમ સમજવુ આવા પુત્રો ત્યાજય છે, કારણ કે તે પોતાના શરીરમાજ ઉત્પન્ન થયલા કીડા, ચુકા વા લિક્ષા(જુ કે લીખ) જેવા છે. હવે વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે માબાપો શિશુઓને ત્યાગે એ વાત તો એક બાજુ રહી પણ તરૂણ છોકરાઓ વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાયલા એવા માબાપના ત્યાગ કરી દે છે. સ્મૃતિવાચનથી જણાય છે કે અગાઉના વખતમા નૃપતિઓ વૃદ્ધ માબાપનો ત્યાગ કરનાર પુત્રને ભારે દડ કરતા હતા અને આથી એવા નિર્લજ પુત્રોને માબાપનું પાલન કરવાની પરાણે ફરજ પડતી હતી. હાલ આવો કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ એવા પાપી

પુત્રોપર નહિ હોવાથી જીવનની છેલ્લી પરવશ દશામા ત્યજાયલા એવા વૃદ્ધ માબાપો પોતાના ભરણ પોષણનો પણ દાવો એવા અધમ પુત્રોપર કરવાને અ-શક્ત હોય છે આથી તેઓને જાતે કાળે પણ અતિ પરાકાષ્ટાએ જીવનકલહના કાર્યમાં ગુ થાવું પડે છે કે જેનુ પરિણામ તેઓના આકસ્મિક કે અકાલ મૃત્યુમાં આવે છે હિંદી પ્રજા અનાથ બાળકો, અનાથ અબલાઓ, આંધળાઓ ઈત્યાદિ પ્રત્યે દયા બતાવવાના સાધનો ઉત્પન્ન કરવાને તૈયાર થઈ છે અને તેમ કરવામાં કેટલેક દરજ્જે વિજયવતી પણ નીકળી છે, તથાપિ જૈફ નિરાધાર (વૃદ્ધોને) આશ્રય આપવા માટે કોઈપણ પગલું હજુ સુધી ભરાયું નથી એ પીડાકર છે. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે —

जननी जन्मभूमिश्च जान्हवी च जनार्दनः ।
जनकः पंचमश्चैव जकाराः पंचदुर्लभा. ॥

આ જગત્માં પાચ જકાર દુર્લભ છે* (૧) જનની (૨) જન્મભૂમિ (૩) જાન્હ-વી (૪) જનાર્દન (૫) જનક દુર્લભ એટલે જે દુ.ખે કરીને મળે તે. પ્રથમ અને અંતિમ જનની અને જનક એ બેની પણ, આમા ગણના કરવામા આવી છે આવા દુર્લભ માબાપો જો સુલભ હોય તો પછી તેનો પરિત્યાગ કરીને કયો મૂર્ખ પોતાનું શ્રેયસ્ માનશે? પોતા પ્રત્યે થયેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાને શકિતમાન્ થયેલા જે પુત્રોના માબાપો જીવતા હોય તે પુત્ર મ્હોટા ભાગ્યશાળી છે. વિધિએ અર્પેલા એ સુખાન્વિત ભાગ્યની ઉપેક્ષા કરીને જે પુત્રો પોતાના માબાપનો આ વખતે તિરસ્કાર કરે છે અને પોતે વિધિવશાત્ પ્રાપ્ત થયલા ચલિત સુખના વોહમાં ખેંચાઇ જાય છે તે પુત્રોને લાખો બલકે કરોડો ધિક્કાર છે સુખ કે દુ ખના તરગો આ સસારસમુદ્રમા પલકભર ટકી રહે તેવા છે, પણ આવેલી વા હાથ લાગેલી તકનો લાભ જે પુરૂષ દુર્જનોને દડ, સજ્જનોને સત્કાર અને પોતાપર ઉપકાર કર્યા હોય તેનો બદલો, આવાસ મયમાં આપી દે છે તેજ ખરો ચતુર નાવિક છે, કારણકે ગયેલી તક(વ્યતીત થયેલા સુવ-ર્ણમય અવસરો) પુન. આવતા નથી, માટે બાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓનેશાતિ આપવી એ પુત્રનો પરમ ધર્મ છે, અને અરે એ શાતિ, સર્વ મનુષ્યોના મસ્તક પર તલ્પી રહેલો કૃતાન્ત, કયા ઝાઝો વખત સુધી અનુભવવા દેવાનો છે? સર્વ શાંતિ અને અશાંતિ,વિપદ્ અને સ પદ્, સુખ અને દુ ખ એ સર્વનો અંત મૃત્યુ દેવની અતુલ્ય અને અનન્ય શાન્તિ ભરી ઉંઘમાં આવવાનો છે, હા! એટલા ટું-કા વખતમા હે સજ્જન પુત્ર ! તુ તારાથી બનતુ કરી લે. એ અવસર તારે માટે અત્યંત આશીર્વાદાત્મક છે. તેમા તારાથી થાય તેટલો પુણ્ય સંચય

*(૧) માતા. (૨) પોતાનો દેશ (૩) ગંગાજી. (૪) પરમેશ્વર.(૫) પિતા-

કરવાની જગદીશ્વરે તને તક આપી છે * એ અવસરમા તારા પિતા માતાના હાથ ગયા છે તે શ્રાન્ત થયાં છે અને તને પુષ્ટ અને બળવાન ભુજદંડ પ્રાપ્ત થયા છે તારા માબાપના કર્ણો હવે મદ થયા છે, તારી કર્ણ-શક્તિ હવે તીક્ષ્ણ થઇ છે તેના પગ કે જે એક વખતે નિર્ભય અને મજબૂત હતા તેના પર હવે કરચલી વળી છે અને તેમાંથી શકિત ગઇ છે. તેને બદલે તારા પગમા જોર આવ્યુ અને તે સતેજ છે. ટુંકમાં તારા માબાપની સર્વ શકિતઓનુ નિધાન જાણે તારામા થયુ હોય અને જાણે તું હવે તેઓનો પિતા છે અને તેઓ તારા બાળક છે એ વખત આવી લાગ્યો છે એમ સમજી બસ, તું હવે તારી ફરજ અદા કરજે અને આ સ્મરણમાં રાખજે કે —

Be kind to thy father for when thou wast young,
Who loved thee as fondly as he?
He caught the first accents that fell from thy tongue,
And joined in thine innocent glee.
Be kind to thy father for now he is old,
His locks intermingled with grey
His footsteps are feeble once fearless and bold;
Thy father is passing away.

તારા પિતા પ્રત્યે માયાળુ થા, કારણ કે તુ જ્યારે નાનો હતો ત્યારે એના સદૃશ તને કોણ ચાહતો હતો ? તારી જીભમાથી જે જે શબ્દો પડયા તે તેણે ઝીલ્યા છે અને તારા નિર્દોષ આનદમા ભાગ લીધો છે.

તારા પિતા પ્રત્યે માયાળુ થવાની હું તને ફરી યાદ આપું છુ, કારણ કે તે હવે વૃદ્ધ થયા છે અને તેના વાળ શ્વેત થયા છે. તેના પગ જે એક વખત ભય વગરના અને હિમ્મતથી ભરેલ હતા તે હવે નિર્બળ થયા છે અને તેનામા

* तात तव पावको प्रताप मेरे पाव बस्यो,
दृष्टिको दैवत मेरी दृष्टिमे देखायो है,
दांतको दैवत तव आयो मेरे दांतनमे,
कानको दैवत मेरे कानमें मिलायो है,
तव भुज बल सब भयो मेरो भुजबल,
जैसे तव संपादित संपति मै पायो है,
शौच न करहु तात कित नहि गयौ तव,
शरीरको सत्त्व मेरे शरीरमें आयो है.

श्रवणाख्यान.

જોરથી ચાલવાની શક્તિ રહી નથી. તારો પિતા ચાલ્યો જવાની તૈયારીમાં છે. વળી માતાનો પ્રેમ પણ ઓછો નથી.

Unlike all other Earthly things,
Which ever shift and ever change,
The love which a fond mother brings
Naught earthly can estrange
With pure self-sacrificing light,
A holy flame it glows,
A current ever clear and bright,
Deep, deep and strong it flows
All that by mortal can be done,
A mother ventures for her son.

દુનિયાની સર્વ ફેરફાર પામનારી વસ્તુઓથી અલગ એવું એક પ્રેમાળ માતાનું હેત કશા પણ દુનિયાદારીના કારણથી વિરક્તિને પામતું નથી તે વિશુદ્ધ અને આત્મભોગમય જ્યોતિસ્ સાથે એક પવિત્ર અગ્નિ સમાન પ્રકાશે છે. તે એક સ્વચ્છ, શોભિત, ગંભીર અને સદા જોસથી વહુતા પ્રવાહ સમાન રહે છે. આ જગત્મા મનુષ્યકોટિ જેટલું કરવાને શક્તિમાન છે તેટલુ કરવાને એક માતા કદિ પણ આચકો ખાતી નથી માબાપની આટલી યોગ્યતા જણાવ્યા પછી નીચલા બે બનેલા બનાવો અહીં ઉતારી લેવા હુ યુક્ત ધારૂં છું

એક વખત એક ગાડીનો ઘોડો ઉન્મત્ત અને નિરંકુશ બન્યો. હાકનાર તેને કાબુમા રાખી શક્યો નહિ આથી તેણે લગામ પોતાની કમ્મરે વીંટાળી અને તે ઘોડાને મજબુત પકડી રાખવાનો યત્ન કર્યો. પાસે ઉભેલાઓએ જોયુ કે હાંકનાર તેમ કરી શકવાનો નથી તેથી તેઓએ મોટે સાદે પોકાર કર્યો કે "તેને જવાદો ! જવા દો ! તેને કેમ જવા દેતા નથી " પણ હાકનારે આ પોકારો પર બિલકુલ લક્ષ દીધુ નહિ. ઘણી મુશીબત અને તકલીફ વડે આખર તો તોફાની ઘોડો પકડાયો ખરો પણ તેમ કરવા જતા પરિણામ એ આવ્યુ કે તે હાકનાર માણસના નાક અને મોઢામાથી લોહિ પડવા લાગ્યા. તેની આસપાસ લોકો ફરી વળ્યા અને ખિન્નતાથી તેઓએ તેને પૂછ્યું કે "તમે તેને કેમ જવા ન દીધો ? તમારી જીંદગી આવા સેંકડો ઘોડાના તુલ્યની છે." આ સાંભળી તે માણસે ઉત્તર આપ્યુ કે "ગાડીના પાછલા ભાગમાં જુઓ. ત્યા કેવો મારો નાનો છોકરો બેઠો છે! અમારે તે એકજ છોકરો છે તે વગર હુ તેની મા પાસે જઇ શકત નહિ અને તેનેજ માટે મે મારા જીવના જોખમે આ કામ કર્યું." આહાહા! આમાં પિતાના પ્રેમનું પ્રદર્શન કરાવવામાં આવેલુ છે પોતે જો પોતાના પુત્રના જાનને બચાવી શકે તો તે માણસે પોતાની જીંદગીને માત્ર તરણાતુલ્ય ગણીને જોખમમા ઝી પલાવી.

પાશ્ચાત્ય દેશોમા શિશિર ૠતુના મધ્યપછી જે કડકડતી ઠંડી પડે છે તે ત્યાં બહુ ત્રાસ વર્તાવે છે. એક વખત મે માસમા ત્યાં એટલી બધી ઠંડી પડી હતી કે તે માસની ટાઢ કોઇ વખત પણ, પૂર્વે ન અનુભવેલી હોવાથી ત્યાંના લોકો હજુ તે વખતને The great May storm એ નામથી ઓળખે છે. આ વખતે કંઇ પણ તોફાનની અગમચેતી ન આપનાર એવો એક પ્રકાશિત સવારમાં એક વિધવા સ્રીએ પોતાનુ ઘર છોડયુ. તેની સાથે તેનુ બે વરસનું બાળક હતું. મધ્યાન્હ થતાં પૂર્વે એકપદે તોફાન શરૂ થયુ. આકાશ એકદમ કાળુ થઇ ગયું અને પવન જોરથી ફુંકાવા લાગ્યો વરસાદનો તીવ્ર વેગ, કરાં અને બરફ એ બધાં એક પછી એક આવ્યાં. થાકી ગયેલી, ભીંજાયલી અને ટાઢથી વેપમાન થતી એ સ્રી પોતાના કોમલ બાલકસહ આગળ વધી, તેને ખબર હતી કે એક કોશની ઉપર એક નાનુ સરખુ ઝુંપડુ આવેલું છે કે જ્યા તે આજનો તોફાનનો દિવસ કાઢી શકે પણ ત્યા પહોચવું તેજ એક મુશ્કેલી હતી, કારણ કે ન કલ્પી શકાય તેવી ઝડપથી તોફાનનુ સ્વરૂપ પ્રચંડ અને પ્રબળ બનતુ ગયું. આગળ જવું કે પાછળ હઠવુ એ બને સમાનતાથી અશકય હતા ભય અને ચિંતાથી તે બિચારી આપદ્દગત અબળા ગાંડી જેવી થઈ ગઇ સાંજ પડી, મરવા શિવાય બીજી ગતિ નહતી પોતાના એકના એકતેનાનાં બચ્ચા માટેજ તે વિચાર કરતી હતી પોતાને મરણની બીક ન હતી. પણ ત બાળકને કેમ બચાવવુ એજ તેની મોટી બીક હતી અંધારૂ થવા લાગ્યું તે એક ગરીબ વિધવા હોવાથી કેવળ ચિથરે હાલ હતી બીહામણી રાત્રી ભડકાવનારી કાળ ગ્જની, ભીષણ દેખાવોથી ભરપૂર તમિસ્રા આવી પહોંચી. પછી તે સોત્કઠા સ્રીએ મરણનું તેડુ અવશ્ય આવેલું જોઇ, શ્રાંત તથા ધ્રૂજતે શરીરે લગભગ પોતાનાં સર્વ કપડાં કાઢયા અને એક ફાટી ત્રુટી ગરમ શાલમાં પોતાના શિશુને સુવાડીને તેની આસપાસ સર્વ કપડાં વીંટાળી તેને એક નાની બખોલ માં ધીમેથી મૂકયું. છેલ્લું સ્તનપાન કરાવીને અને પોતાના થરથરતી જાંગે જણેલા છોરૂને છેલ્લું માતૃચુબન દઈને, તે સ્રી ખુલ્લી છાતીએ તોફાનમા ચાલી.

બીજી સવારમા સઘળુ શાન્ત થઇ ગયું. ભયકર તોફાન પછી સ્વાભાવિક રીતે જે ચિન્હો દેખાય છે તે સર્વ આ નિર્જન અટવીમા હતા વિધવા અને તેનું બાળક એ બે ખોવાતા હતા પરોડીઆમાથીજ ભરવાડો લાબા દડ લઇ નીકળી પડયા હતા. એકે ત્યા કાદવમા પડેલું એક સ્રીનું શવ જોયું તેઓએ તેને ઓળખી તે ખોવાયલા બચ્ચાની મા હતી. તેના હાથ લાબા પડેલા હતા અને તેના મુખ પર ચિંતા અને ઉત્સુકતા પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતા હતા. તે ભરવાડોએ ત્યાં બચ્ચાનો રૂદન-સ્વર સાંભળ્યો અને શોધતાં એ બાળક સહીસલામત મળી આવ્યુ. તે દિવસે ત્યાંના વૃદ્ધ ભરવાડે તે પુત્રવત્સલ માતાની યાદમા ગ્રામસ્થ ભરવાડોને એકઠા કર્યા અને ઇશ્વર પાસે સ્રીના આત્મા માટે દુવા ચાહી.

પોતાના બચ્ચા માટે માતાપિતાઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે. દુખના વાદળ સામે બાથ ભીડી છે શત્રુઓની સાથે સગતિ કરી છે. અને પોતાના કાયિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખનો પણ ત્યાગ કરેલો છે તેઓ પ્રત્યે આંતર સત્ય પ્રેમ રાખવો એ તો એક તરફ રહ્યુ પરંતુ તેઓનું અનાથ અવસ્થામા પોષણ કરવું એ પણ દુષ્ટ પુત્રોને ભારે થઇ પડયું છે કેટલાક પુત્રો તો પોતાના બાપનો વારસો મળવા માટે તેઓ પ્રત્યે કૃત્રિમ પ્રેમભાવ દેખાડે છે અને જેવા તેઓને નિર્ધન દેખે છે કે.—

त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः ॥

પોતાના પેદા કરનારને ધન રહિત જોઇને, તેનો ત્યાગ કરી દૂર ભાગે છે પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, સાળી, સસરા, મિત્ર આદિની સુશ્રૂષામા ગમે તેટલું ખરચ થાય તો તે જણાય નહિ પણ માતપિતાની સેવામા એક દોકડો ગયો તો તે ગળે વળગે.

ગૃહિણીને માને ગુરૂ, કરે સતતિ—સેવ.

ભર્તૃહરિ એક ઠેકાણે વદે છે કે જયાસુધી મનુષ્યને નારીના હરિણીના જેવા નેત્રના બાણ નથી વાગ્યા ત્યા સુધીજ તેનામા વિવેકબુદ્ધિ રહી શકે છે અને તે પોતાના કરવાના કામ બરાબર કરી શકે છે એક કવિ ગાય છે કે,

मातपिता जप योग रस तां मनि मयलम जोइ ।
नयनबाण नारीतणां जां नवि लागां होइ ॥

પુરૂષોએ ધર્માચરણમા રહેવાને માટે સ્ત્રીના વચન એકાંતમા શ્રવણ કરવામા મોટો દોષ માનવો જોઇએ પૂજ્યની નિંદા સાભળવી કે કરવી એ બેમા પાપ રહેલુ છે આજકાલ સ્રીને સર્વ બાબતમા પ્રભુત્વ આપવામા આવે છે અને પુરૂષો પણ સ્રૈણ જેવા બની ગયા છે પણ આ લક્ષમા રાખવુ જોઇએ કે અજ્ઞાન કે મૂર્ખના હાથમા આપેલો અધિકાર એ પરિણામે શોકોત્પાદક છે. બાપને તીર્થ સ્વરૂપ, શિરચ્છત્ર એવા વિશેષણો કાગળપત્રમા આપવાં અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું નહિ એ એક પ્રકારનુ જુઠ્ઠાણું છે માબાપની ભકિત કરવાનો જે પ્રસગ આવે તે વધાવી લેવો કારણ કે રાડયા પછી જેમ એક સ્રીને ડહાપણ આવે છે તેમ માબાપના મરણ પછી શોક થાય કે "હા, મે કપુતે મારા માતપિતાની સેવા કરી નથી !" તે પહેલાં એવુ વર્તન ધારણ કરી રાખવુ કે જેથી એવો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખતજ ન આવે.

જો મતિ પીછે ઉપજે, સો મતિ આગલ હોય;
કામ ન બિગરે આપકો, દુર્જન હસે ન કોય.

તે માટે ગમે તેટલા કામ પડતા મૂકીને કીડીની પેઠે શનૈઃ શનૈઃ ધર્મનો સંચય કરવો; એક પુત્રનો માતાપિતાની સેવા શિવાય અતઃપર બીજો ધર્મ નથી.

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

ઘરડા માતાપિતાનુ, પતિવ્રતા સ્ત્રીનુ અને બાળક પુત્રનુ સો કામ છોડી દઇને પણ પોષણ કરવુ આમ મનુએ કહ્યુ છે

ઘરડા માબાપ નિરાધાર છે અને કામ કરવાને અસમર્થ છે સાધ્વી ભાર્યા પતિવ્રતા હોવાથી પરપુરૂષને ઇચ્છતી નથી અને પોતાનુ બાળક નાનુ હોવાથી તે પણ પોતાની મેળે શારીરિક કે માનસિક વ્યવહાર કેમ કરવા તે જાણતુ નથી તેથી, આ ત્રણે વ્યકિત પાલનીય છે આજકાલ લોકો કમાઇને માટે ફા ફા મારે છે આનુ પ્રયોજન શુ છે? એનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરનારા લોકો કોઇક-જ હશે અને જે વિચારની સંકળનાને લ બાવીને તાત્પર્ય ખોળી કાઢશે તેને જ-ણાશે કે પુણ્યની ઓછપ એ આપદ્‌નુ મૂળ. પ્રથમ એક મનુષ્યે પોતાની વિશેષ ફરજોથી વાકેફ થઇને આચરણ કરવુ જોઇએ આ ક્રમ તેને નિશ્ચિત અને સામાન્ય સુખવાળી જીંદગી બક્ષે છે અને તેથી પણ સુખીયસ્ થવુ હોય તો તેણે પુણ્યકાર્યમા મનને પ્રેરવું ઘટે છે જે લોકોને ખરી કમાઇ કરવાની ઉત્કંઠા હોય, પ્રતિષ્ઠિત ગણાવુ હોય, જગતપ્રવાસમા સુખી થવુ હોય, પર લોકમા પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય અને નશ્વર દેહથી અમર કીર્તિ પોતાની પાછળ છોડી જવી હોય, તે લોકોએ પ્રથમ વિશેષ ધર્મ આચરવો અને પછી સામાન્ય જેમ એક પ-તિવ્રતા પોતાના પતિ પ્રત્યે ભકિત રાખે છે, જેમ એક નિમકહલાલ સેવકનો પોતા-ના ધણી પ્રત્યે ભાવ હોય છે તેમ એક કુળદીપક પુત્રનો અનન્ય પ્રેમ માબાપ પ્ર-ત્યે હોવોજ જોઇએ જે પુત્રે પોતાના માબાપની આતરડી કચવાવી નથી અને માબાપનો કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ પણ વખતે શાપ સાભળ્યો નથી તે પુત્રે એક પરમ પુરૂષાર્થનુ સંપાદન કરેલુ છે તે પુત્રે પોતાની જનનીને નવમાસનો ભાર સકારણ આપેલો છે તે પુત્ર પરમ ભાગ્યશાળી છે તે પુત્રે આખા જન્મની એક આનંદમય વધાઈ મેળવી છે જેઓએ પુરાણ, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારતાદિ ગ્રંથો વાચેલા હશે તે લોકો સારી પેઠે જાણતા હશે કે માતાપિતા, ગુરૂ, પાલક કે સંત પુરૂષોની આંતરડી ઠારનાર બહુ સુખી થઇ ગયા છે અને એથી વિરૂદ્ધ વર્તનાર દુઃખી અને પાયમાલ થયા છે આયુષ્ય, આનંદ, ઉદ્યોગ અને આરોગ્યમા વૃદ્ધિ કરવી હોય તો શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે તેમ **मनोवाक्कायकर्मभिः** મા-તાપિતાનુ અનન્યભાવથી પાલન કરવુ કમાઇ ધંધામા બરકત લાવવી હોય, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ વધારવી હોય તો એક વાર ધર્માચરણી થઇ કુટુંબને આનંદમા રાખવુ, કારણ કે Charity begins at home અને તેમા પણ જે ગૃહમા મા અને બાપ પૂર્ણ સુખમા રહે છે તે ગૃહસ્થ પૂર્ણ સુખી છે સુખી કોણ છે? જવાબમા આજ ઉત્તર સર્વમાન્ય ગણાય છે કે ' જેથી બીજા સુખી છે તેજ સુખી" He is really happy who makes others happy.

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरु. ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथंचन विद्यते ॥

આર્ય સંસારમા ઘણીવાર એમ બને છે કે પુત્ર જો કે માતૃપિતૃભકત હોય છે પરંતુ વધૂ (વહુ) એથી ઉલટી હોય છે આમ જ્યારે બને છે ત્યારે પુત્રની ગેરહાજરીમા માબાપોની પુત્રવધૂ વડે અવગણના થાય છે. આ એક અતિશય દયાજનક વાત છે કે ઘણી પુત્રવધૂઓ પોતાના શ્વશુર અને શ્વશ્રૂપ્રતિ અતિ કઠોર હૃદય રાખી નાનાવિધ કલેશ કરે છે અને તેથી માબાપોના છુપા શાપો પુત્રના ઉદયમા આડે આવે છે. દરેક પુત્રવધૂની એ ખાસ ફરજ છે કે તેણે પોતાના સાસુ સસરાને કોઇ પણ રીતે ખેદ ઉત્પન્ન ન થાય તેમ આચરણ કરવુ પોતાના પતિમા માતાપિતાની ભકિત ન હોય તો ઉત્પન્ન કરવી પણ કયારેય પણ પતિની માતૃપિતૃભકિતનો ઉચ્છેદ નહિ કરવો, કારણ કે એક પુત્રવધૂના શ્વશુર અને શ્વશ્ર એ તેના બીજા બાપ અને માની સમાન છે સાસુ સસરાને હમ્મેશ પ્રથમ ભોજન કરાવવું અને તેનુ રૂડી રીતે આજ્ઞા પાલન કરવુ. આમ કરવાથી ઘરમા સંપદ વધશે અને પતિની ઉન્નતિ થશે કેટલીક સ્ત્રીઓ સંતાન પ્રાપ્ત કરવા વિવિધ વ્રત આચરે છે, ઉપવાસ પાળે છે અને બાધા લે છે, પણ તેઓનુ ખરૂ વ્રત સાસુ સસરાની સેવા છે ઘણી સુશીલ સ્ત્રીઓએ પરમભાવથી સાસુ સસરાની સેવા કીધેલી છે અને ધન, ધાન્ય, સંપત્તિ અને સંતતિના લાભ એઓના આશીર્વાદથી મેળવ્યા છે પુત્રવધૂઓ પોતાના વશ પતિને તેઓના કાન ભરી ઉદ્ધત કરે અને પોતાનો પતિ માબાપ સામે વચન પ્રહાર તથા કોઇ વાર દંડપ્રહાર કે મુષ્ટિપ્રહાર કરે તે જોઈ તેણીઓ ખુશી થાય એ તેણીઓનુ અતિ અઘટિત કર્મ છે આવી સ્ત્રીઓ પોતાને માટે કંઇ લાભ સંપાદન નથી કરતી એટલુજ નહિ પણ તેણીઓ પોતાના પતિને પાપમા પ્રેરે છે અને આખર એ પાપના યોગે એ દંપતી કડવા પરિણામને ચાખ છે આવી સ્ત્રીઓ ઘણુ કરીને વાંઝણી રહે છે અને તેઓના ઘરમાથી લક્ષ્મી હોય તો તે પલાયન કરે છે કેટલીક પુત્રવધૂઓ સાસુવા સસરાને માથે પડેલા એ પારકા માણસની પઠે લેખે છે અને તેને પેટ પૂરતું ખાવા પણ નથી આપતી! શિવ શિવ!! ઘણાક સાસુસસરાપર પોતાના પતિઓ ન જાણે તેમ કેટલી અધમ છેકડુ સ્ત્રીઓ અઘટિત ત્રાસ વર્તાવે છે; ઘીને બદલે જળધારા (પાણી પીરસે છે) જે રસોઇ કરેલી હોય છે તે પોતાના શ્વશુરને નથી આપતી અને ટાઢા ટુકડા ખવરાવે છે ઘરનુ કામ કરાવે છે અને તડોતડ સામા ઉત્તર દે છે દરેક પુત્રે બારીકીથી તપાસ રાખવી જોઇએ કે આવા અનર્થો ઘરમા ન થવા પામે, કારણ કે માબાપના અંતઃકરણમાથી નીકળેલો અશાન્તિનો અગ્નિ પુત્રોના અનેક જન્મોના સંચિત પુણ્યકર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, તેને ખરાબ વિચાર સૂઝાડે છે અને અગમ્ય રસ્તે ઉત્તારી પાડે છે. “ માની ગાળ તે ઘીની નાળ ” એમ જે કહેવાય છે તેનો ગૂઢાર્થ એમ છે કે મા ગાળ પણ દે તેને એક આશીર્વાદ-

રૂપ ગણીને સત્પુત્રે વધાવી લેવી, કારણ કે માબાપ પુત્રાદિકને ગાળ ક્યારે દીએ છે ? નહિ કે પુત્ર તેઓને અપ્રિય છે તેથી તેઓ તેમ કરે છે પણ તેઓ પોતાની સંતતિને સુધારવાની, તેઓને ઉંધે રસ્તેથી અટકાવવાની અને તેઓનું ભલું કરવાની પરમ દિવ્ય ઈચ્છાથી તેઓ તેમ કરે છે વળી પોતાના જનક અને જનની આગળ એક મનુષ્યે પોતાની ગમે તેટલી મોટી પદવી, સંપત્તિ, વિદ્યા અને સત્તા ભૂલી જવા; કારણ કે માબાપ આગળ તે સર્વદા લઘુ અને લઘુજ છે મોટા મોટા ઋષિઓ, મુનિઓ, યોદ્ધાઓ અને ચક્રવર્તિ રાજાઓ સુદ્ધા માબાપ આગળ દીન અને નમ્ર બનીને ઉભા રહે છે કારણ કે માબાપ મનુજ દેહધારી એ અપ્રતિમ પ્રભાવશાલી દેવતાઓ છે માબાપની મર્યાદામા રહેવુ એ એક શાણા પુત્રે કદિ પણ વિસ્મરવુ નહિ જોઇએ હાલના ઘણા યુવકો કે જેઓ પાશ્ચાત્ય એક તરફી કેળવણી લઇને તૈયાર થયેલા હોય છે અને જેઓ સુધરેલી પ્રજાનુ અનુકરણ કરવાની લતમા પડેલા હોય છે તેઓ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી માબાપ અને પુત્ર, સાસુ અને વહુ, શ્વશુર અને વહુ ઇત્યાદિ વચ્ચેની મર્યાદાને નિર્જીવ ગણી લુપ્ત કરવા લાગ્યા છે પણ તેઓએ જાણવુ જોઇએ કે આ પ્રકારની મર્યાદાનુ પાલન એક એવી પવિત્ર લજ્જાને જન્મ આપે છે કે જે એક મનુષ્ય અગર સ્ત્રીને તેના ધર્મપથની સીમામાથી અતિક્રમણ કરતા અટકાવે છે કે જે પવિત્ર લજ્જા એક આર્ય ગૃહિણી અગર ગૃહસ્થનુ સર્વોત્કૃષ્ઠ ભૂષણ છે આ લજ્જાનું બંધન કોઇ પણ સ્ત્રીએ કે પુરૂષે છોડવાનો કે એક બાજુએ મેલવાનો યત્ન નહિ કરવો જોઇએ અને તેમ કરવામા સહાયતા પણ નહિ આપવી જોઇએ, કારણ કે બંધન છોડવાથી અનેક કુલીન કુળોમા અનીતિ અને કલિએ પ્રવેશ કીધો છે કે જેના અંતિમ ફળ અધોગતિએ પહોચાડનારા નીવડયા છે. જો કે મારી એમ કહેવાની મતલબ કે ઇચ્છા નથી કે દરેક માબાપો સરલ અને શાણા હોય છે માતા પિતા પણ ઘણીવાર અવળી ખોપરીના થઈને પુત્ર વા પુત્રવધૂને દુઃખ વા સંતાપનુ કારણ બને છે અને કેટલાક તો પુત્રવધૂપર ગેરવ્યાજબી જુલમ પણ ગુજારવાને પાછુ વાળી જોતા નથી આ વખતે પણ પુત્રે સંભાળ રાખવાની છે અને પોતાની પત્ની પોતાના માબાપના અયોગ્ય જુલમનો ભોગ ન થાય તે માટે માબાપ સંમુખ સન્માન પૂર્વક કથન કરવુ ઘટે છે; તોપણ આવા બનાવો જુજ બને છે કારણકે દુનિયાના અનુભવથી ઘડાઇ ઘડાઈને પકવ બુદ્ધિશાળી થયેલા માબાપો અયોગ્ય વર્તન કરવામા વગર વિચારે નિમગ્ન થતા નથી. માબાપ અને પુત્રનો પરસ્પર ધર્મ શો છે ?

ते पुत्रा ये पितुर्भक्ता स पिता यस्तु पोषकः ।

જે માબાપપર ભકિત રાખે તેજ પુત્ર અને જે પોષણ કરે તેજ પિતા. કેટલાક રોગગ્રસ્ત, પદવીભ્રષ્ટ વા અલસ પિતા કંઈ કામ કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ બરાબર પોતાની સંતતિનું પોષણ કરવાને અશક્ત બને છે અને તેથી તેને વિદ્યાદાન પણ દઇ શકતા નથી. આથી માબાપ વિષેની ભકિત પુત્રના હ્રદયપર

બરાબર જામી શકતી નથી, કારણ કે પોતાનો પોષણ કરવાનો ધર્મ માબાપો યથાતથ્ય બજાવી શકતા નથી મનુષ્ય વ્યકિત ગુણ અને દોષથી યુકત છે માતા પિતા પણ એ મનુષ્ય વ્યકિતના વિશાળ પેટામાજ આવી જાય છે તો પછી તે સર્વ વાતે ગુણયુકત હોય એ અશકય છે આથી સારા પુત્રોએ "ગાયની લાત સામુ ન જોવુ પણ તેના દૂધની સામુ જોવુ" એ કહેવતને અનુસરી બનતાં લગી સર્વ સંભાળી લેવું અને આમન્યા જાળવવી, કેમકે એમાજ તેઓનુ શ્રેયસ સમાયલુ છે, કારણ તિતિક્ષા યોગ એ પણ સાધારણ શકિત નથી. આ જગતમાં સર્વ સહન કરવું એ પણ મહાત્માઓનું લક્ષણ છે. કલાપી કેકારવ કહે છે કે "બાબા! મારી સહન કરવુ એય છે એક લ્હાણું!"

ગીતામાં પણ એજ ઉપદેશ છે કે **तितिक्षस्वभारत** હે ભારત! તું સહન કર. કોઇ અણચિંતવી આપદ્ આવે કે કલહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સહન કરવાની ટેવ પાડવી. આપણામા આ કિવદન્તી ચાલે છે કે "દોઢ વાક વગર કજીયો થાય નહિ" માબાપ અને પુત્ર કે પુત્રવધૂ વચ્ચે કલહ થાય ત્યારે બંનેનો ભલે થોડો કે વિશેષ અંશમા પણ દોષ હોવો જોઇએ પછી માબાપનો અર્ધ અને પુત્રનો આખો હોય કે પુત્રનો અર્ધો અને માબાપનો આખો હોય પણ સરવાળો દોઢ વાકનો આવે આ વખતે જો બેમાથી એક પક્ષ મૌન પાળે અને સહન કરે તો તે કલહ તે ટાણે શમીજ જાય માટે કામ, ક્રોધ આદિ વિકારોને વશ ન થતા તેઓને નિયમમા રાખવા અને સહન કરવાની ટેવ પાડવી.

કુદરતનો આ એક પ્રસિદ્ધ કાનુન છે કે જે બીજાના તાબામા રહી શકે છે તે અન્યને તાબે રાખી શકે છે આ કાનુનની ખરી ખુબી યુદ્ધસંગ્રામમાં આપણને બરાબર મળે છે જયારે એકાદ લશ્કરની ટુકડીનોવડો 'ધસો' એ હુકમ પોતાના સૈનિકોને આપે છે ત્યારે વગર વિલંબે, વગર વિચારે, વગર જવાબે, તે સૈનિકોએ એકદમ ધસારો કરવોજ જોઇએ અને તેમ ન કરનારનુ મસ્તક તેજ પલે તેના ધડથી જુદુ પડવુંજ જોઈએ. આવા સખ્ત કાયદા યુદ્ધવિશારદ પુરૂષોએ અતિ દીર્ઘદૃષ્ટિ કરીને ઘડેલા છે અને તે આપણને ખરા પણ જણાય છે, કારણ કે જો એક હિચકારો લશ્કરમા નીકળે તો તે બીજા હજારને પોતાના જેવા કરે માટે તેવાનો અવિલંબિત વધ કરવો એ પ્રજ્ઞકાર્ય છે પુત્રે પણ માબાપને આવીજ રીતે સર્વદા અધીન રહેવું જોઇએ. જેપેનમા એક ઘરગતુ નિયમ છે કે પુત્રીએ અને પુત્રે માબાપની સમક્ષ વિશેષ ભાષણ કરવાની જરૂર નથી તેઓએ માત્ર તેઓના ફરમાન મુજબ દરેક કાર્ય સાગોપાંગ કરવુજ જોઈએ અને તમ ન કરનારને માબાપ અપરાધ પ્રમાણે શિક્ષા કરે આ પ્રકારનું આજ્ઞાપાલન જેપેનની ઉન્નતિમા સહાયભૂત થયુ છે ત્યાની પ્રજા પોતાના રાજાનો હુકમ બહાર પડે કે તરતજ તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે. ત્યાના લશ્કરો પોતાના સરદારો આજ્ઞા કરે તો પ્રત્યક્ષ કાળમુખમા પણ જવાને આચકો ખાતા નથી. ત્યાની કુળવધૂઓ પતિના કે સાસુ સસરાના એક પણ વચનનું ઉત્થાપન કરવું એમાં પોતાના કર્તવ્યની ગૌણતા માને છે, તેઓનો પરધર્મ અધીનતા

(Obedience) છે નાઈલની ભયંકર લડાઈમા કેસાબ્યાંકા નામના એક નાની ઉમ્મરના છોકરાએ ખાસ પોતાના પિતાની આજ્ઞાને વળગી રહી પોતાના પ્રાણ ખોયા હતા તે એક વ્હાણપર હતો ત્યારે તેના પિતાએ તેને હુકમ કીધેલો હતો કે તારે હું આવું ત્યાં સુધી અહીં સ્તભવું પોતાના પિતા ત્યાં આવે તે અગાઉ વ્હાણપર આગ લાગી અને તે વ્હાણ સર્વ લોકો વડે ત્યજાયું. કેસાબ્યાંકાનો પિતા આજ યુદ્ધ નૌકાનો અધ્યક્ષ (Admiral) હતો કેસાબ્યાંકાનો પિતા હજુ આવ્યો નહિ અને તે વીર બાળકે નૌકા છોડી નહિ આખર તે અગ્નિનો ભોગ થયો. પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય તે કરતા પોતાના જીવનની કિમ્મત તેણે અત્યલ્પ ગણી જામદગ્ન્ય પરશુરામે પણ પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતાનુ શિરશ્છેદન કીધુ હતુ અને પછી વર મેળવીને તેને પુઃન સજીવા કરી હતી આ બધા દાખલાઓ એક એવા ગુણનું સૂચન કરે છે કે જે ગુણ જો સર્વ પ્રજા વર્તનમા મૂકે તો સંસાર ઘણોજ સરળ અને શાન્ત થઇ જાય. અર્ધા અપરાધો ઓછા થાય અને અર્ધી અનીતિ થતી અટકે હાલ કાળ જે ચોતરફ કલેશ અને ભ્રાન્તિ પ્રતીત થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ દરેક મનુષ્યના અંત કરણમાં રહેલી અયુકત સ્વાતંત્ર્યની બૂરી લાલસા છે અલબત સ્વતત્રતાનુ સંપાદન કરવું એ મહત્ત્વાકાક્ષીઓનો એક અનુપમ ગુણ છે ખરો પણ અનુપપન્ન (અછાજતા) સ્વાતત્ર્યની ઇચ્છા કોઇપણ સ્ત્રી કે પુરૂષે કરવી ઉચિત નથી

આપણામા ઇર્ષ્યા અને દ્વેષનુ બળ બહુ વધી ગયુ છે અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો અનેક સત્પુત્રોના અંત કરણમા તથા સ્વદારનિરત સ્વજનમા વ્હેમ કે શકાના બીજ રોપે છે અને તે બીજના ફળો જોઈને બહુ ખુશી થાય છે પારકાનુ સુખ દેખી ન શકનારા કામધધા વગરના સ્ત્રીપુરૂષોને આ પ્રકારનુ એક ચેટક લાગેલું હોય છે અને તેઓ પારકાના ઘર ભગાવીને હરખાય છે* તેમાના

માલકોશ*

નવરા બેઠા નખોદ વાળે—ધ્રુવ

નવરાઓની એજ નિશાની, દિવસ નકામા ગાળે,
શુ ભૂંડું છે શુ રૂડુ છે, તે નહિ નજરે ભાળે— નવરા.
આધી પાછી કરી અવરને, ખૂબ ચડાવે ચાળે,
પછી તમાસો છેટા ઉભી, જાતે સર્વ નિહાળે— નવરા
રંક, રાય સુદ્ધાની નિંદા, કરતા નવ કટાળે,
ધડ, માથા વિન ગોફણ ગોળા, અમથા અધમ ઉછાળે—નવરા.
દીવાસળી મૂકીને છાના, બીજાના ઘર બાળે,
થઇ અજાણ્યા હસી હોઠમા, પીઠ જઇ પંપાળે— નવરા
દુર્લભ આવા નવરાઓને, નવરા લોકો પાળે;
સર્પ તણા ભારાને બીજા, કોણ કહો સંભાળે?— નવરા.

કેટલાક પારકાનું ઘર સળગાવીને તેમા રહેનારાને આગની ખબર આપી પોતે પણ આગ ઠારવાના ઉપાયમા કૃત્રિમ પ્રયત્ન કરે છે। કેટલાકો પિતા પુત્ર વચ્ચે કે દ પતી વચ્ચે યુદ્ધ ઉભુ કરી તેનુ પરિણામ જોવાને અત્યાતુર બની રહે છે અને પછી જ્યારે તે યુદ્ધ પ્રવર્તમાન હોય છે ત્યારે ગુપ્ત રીતે તેનું અવલોકન કરી કૃતકૃત્યતાને પામે છે। આવા લોકોને જોઈ ભર્તૃહરિને સસારપર પૂર્ણ અભાવ આવ્યો હતો અને તે મહાત્માએ છેવટ આ વચન લખી રાખ્યુ છે કેઃ—

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

જે પારકાનુ લેવા દેવા વગર અકલ્યાણ કરે છે તેને શું નામ આપવુ તે અમે જાણતા નથી

તેને રાક્ષસ પણ કહેવાય નહિ। કારણ કે રાક્ષસ તો પોતાના સ્વાર્થને માટે પરહિત બગાડે છે પણ આ દુષ્ટો, નરાધમો તો કોડીના લાભ વગર પારકાને મહાદુઃખના ખાડામા ઉત્તારે છે કેટલાક સ્ત્રીપુરૂષો પોતાનો પગ પેસારો પારકા ઘરમા કરીને મહા અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ વખતે પુત્રની પિતા પ્રત્યેની ભક્તિનો નાશ કરે છે, ભાઈ ભાઇમા વૈર ઉત્પન્ન કરાવે છે, વા દ પતીના પ્રેમમાં ભ ગ પાડે છે આવા માણસો આખર સર્વથી ત્યજાય છે કારણ કે તેઓ સર્પના ભારા સમાન હોઈને પારકામા વગર કારણે અ ટસ ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ તપતા રેતીના ઢગલા જેવા હોય છે પારકા મનુષ્યોનો આનંદ, સંતોષ કે વિભવ જોઇને પોતે બળી રહેલા હોય છે અને પોતાના સ પર્કથી તેઓ બીજાને દહન કરે છે ડાહ્યા માણસે આવા મનુષ્યોને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા અને તેઓનું ચલણ પોતાના ઘરમાજ થવા ન દેવુ ×કાચી બુદ્ધિવાળા પુત્રો કે પતિઓ એકદમ ચલિત થઇ જાય છે અને તેઓ માબાપને કે સ્ત્રીને દોષદૃષ્ટથી જુએ છે દુર્જનની બૂરી શિખવણીથી કેટલાકો માબાપને કાઢી મેલે છે અને નિર્દોષ પત્નીને પીડે છે પરતુ તેમ કર્યા પહેલા વિવેકબુદ્ધિને અને ન્યાયબુદ્ધિને વિચારણા અને નિશ્ચયનુ કામ સોપીને

મલ્હાર. ×

ચલણ થયુ જો પરનું ઘરમા, સ્થિતિ ઘરની તો બગડી જાણો— ધ્રુવ.
મેળ વિષે બહુ ભેળ પડે છે, નથી રહેતી બાજી કરમા,
પર તે પર છે, ઘર તે ઘર છે, જુદાઇ જેવી વાનર નરમા— સ્થિતિ
ઘરની વાતો ઘરમા શોભે, જવા ન દેવી અવર જઠરમાં,
વાવે છે વિષ બીજ પરાયા, સરલ સહોદરના અતરમા— સ્થિતિ.
કલેશ દ્વેષ પળમા ઉપજાવે, બાપ, બ્હેન, મા, સુત, વહુ, વરમા,
દુર્લભ મે તો ખોટ નિહાળી, અનુચિત આવા પર આદરમાં—સ્થિતિ.

કોઇ પણ વ્યાજબી પગલું ભરવું જોઇએ. પકવ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો કોઇના કહેવા પર દોરવાઈ જતા નથી પણ સાંસારિક જીવનની શરૂઆત કરનારા જુવાનિયા ઓએ દુર્જનના દોરપર કદિ પણ ચાલવું નહિ તે દુર્જનો તો નરકગામી થવાનાજ છે પરંતુ તે બીજાને પણ પાપમાં ઉતારે છે.

पित्रो पुत्रस्य कारयेद्यो दंपत्योस्तथाऽरतिम् ।
भवेद्रोगेण पीडितः प्राप्नुयाद् विषमां दशाम् ॥

જે માબાપ અને પુત્ર વચ્ચે કે પતિ પત્ની વચ્ચે અપ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગથી પીડાય છે અને બહુ દુ:ખ ભરેલી સ્થિતિને પામે છે, માટે અજ્ઞાન સ્ત્રીપુરૂષોએ આવા અઘટિત સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને આત્માનુંજ કલ્યાણ કે પરકલ્યાણ કરવામા મન વાળવું જોઈએ. સત્યપુત્રોનું લક્ષણ શુ છે?

उठि नित ब्रह्ममुहूर्तमें, करि शरीर संस्कार;
मात पितर पूजन करे, सजि षोडश उपचार
प्रीते चरणोदक पिये, धोइ मातु पितु पाद,
जुक्तिसाहित जिमाइके, पावत शिष्ट प्रसाद,
जुगल पानि पुनि जोरिके, स्तवन करत नित ताहि;
ज्यों कउ राधाकृष्णको, सेवन करत सदाहि

આ દુહા શ્રવણાખ્યાનમાથી લીધા છે કે જે પુસ્તક દરેક યુવકે અવશ્ય વાચવું જોઇએ ઉપર લખેલા દુહા પ્રમાણે જો પુત્ર આચરણ કરે તો તેને ઘેરજ નવનિધિ અને સર્વ ઋદ્ધિસિદ્ધિ આવી મળે છે કવિશ્રી દલપતરામની એ કૃતિ સત્પુત્રોનુ નીતિશાસ્ત્ર છે.

नह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरिशुश्रूषा, तस्य वा वचनक्रिया ॥

વાલ્મીકિ રામાયણ.

આ લોકમા પિતાની સેવા કરવી અને તેના વચનનુ પાલન કરવું; તેના કરતાં વિશેષ મોટું ધર્માચરણ નથી માતાપિતાની સેવાનુ ફળ શું?

देव गांधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथा नरा ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणा ॥

માતા અને પિતાની ભક્તિ કરવાવાળા મોટા મનવાળા પુરૂષો દેવ, ગાંધર્વ, ગો અને બ્રહ્મલોકને મેળવે છ કારણ કે. -

पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ।

હે તાત, પિતા એ દેવતાઓનુ પણ પરમદૈવત છે. અને

गुरूणां चैव सर्वेषां माता परमको गुरुः ।
સર્વ પૂજ્યોમા માતા પરમ પૂજ્યસ્મૃતા છે આવી રીતે માતાપિતાના જીવન સુધી તેઓને માન અને સંતોષ આપવો એ પુત્રનો ધર્મ છે અને માબાપના અવસાન પછી પણ તેઓના સ્મરણને મનસ્‌માથી અળગું કરવું નહિ, પરન્તુ યાવજ્જીવન તેઓના યશસ્વી કાર્યો સ્મૃતિમા રાખવા; તેઓની રહી ગયલી ઇચ્છાઓ સંપૂર્ણ. કરવી (A dutiful son should carry out his parents, dying wishes) અને તેઓના આદિષ્ટ તથા સંમત પથે વિચરવું, કારણકે પુત્રનો ધર્મ માબાપના મરણથી કંઇ પણ અંશમા ઓછો થતો નથી, પરંતુ ઉલટો વધે છે તેઓના મરણ પછી પણ પુત્રને માથે ઘણી ફરજો રહી જાય છે. પુત્રનું પુત્રત્વ પ્રસિદ્ધ કરતા એક સંસ્કૃત કવિ વદે છે કે —

जीवतो वाक्यकरणात् मृताहे भूरिभोजनात् ।
गयायां पिण्डदानेन त्रिभि पुत्रस्य पुत्रता ॥

માબાપ જીવતા હોય ત્યારે તેઓની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવાથી, મરણ દિવસે બહુ બ્રાહ્મણાદિને ભોજન કરાવવાથી અને શ્રી ગયાજીમા પિંડદાનથી એમ ત્રણ વડે પુત્રની પુત્રતા જળવાય છે માબાપનો પશ્ચિમ વિધિ પણ પુત્ર વડે તિરસ્કરણીય નથી. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનુ કે માબાપ જીવતા હોય ત્યારે તેને અનેક પ્રકારે દુઃખ દેઇ શકાય અને તેઓના મરણ પાછળ બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી, જ્ઞાતિ ભોજન કરાવવ.થી અને શ્રાદ્ધાદિક આચરવાથી તેઓના આત્માને શાન્તિ આપી શકાશે શ્રાદ્ધ એ માત્ર માબાપના સ્મરણને લ બાવવા અને તેઓના ઉપકાર તથા સુચરિતનું સ્ફુરણ કરાવવા માટેજ વિહિત છે. માબાપ જીવતા હોય ત્યારે તેનું મુખ પણ દીઠુ ન ગમે અને તેઓના ગત થવા પછી લોકોને દેખાડવા માટે શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓ કરવી એ કેવળ નિરર્થકજ છે એથી ઉભયને લાભ શો? કોઇ માણસને ખૂબ માર મારી અધમુઓ કરી નાખી છેલ્લે તેની સામે બે હાથ જોડી ક્ષમા માગવી એથી શો ફાયદો હાસલ થઈ શકે તેમ છે? આવા બાહ્યાચારથી માર મારનારો પાપથી મુકત થતો નથી કે માર ખાનારની પીડા ઓછી થતી નથી. તે તો માત્ર ઘા ઉપર મીઠુ ભભરાવવા જેવુ થાય છે. મબાપના જીવનને દુ ખોથી કલુષિત કરનારા કુપુત્રો તો એ પવિત્ર ક્રિયા કરવાની મહેનત ન ઉઠાવે કે ઉઠાવે એ બધુંજ સરખુ જ છે, માબાપની જિજીવિષાને કલેશમયી કરવાનું પાપ **वज्रलेपं भविष्याति** એના જેવુ થાય છે **મહર્ષિ સ્વામી શ્રીદયાનન્દ** પોતાના સત્યાર્થપ્રકાશમાં, જીવતા માબાપની અવગણના કરનારા અને પાછળથી શ્રાદ્ધ જેવી પવિત્ર ક્રિયાની મશ્કરી કરવા જેવુ સાહસ કરનારા પુત્રો માટે આવા ભાવાર્થમાં કહે છે કે **लोगो अपना जीते हुवे मातापिताकी सेवा नहि करते, और मरे पीछे श्राद्ध क्रिया करके, उन्का श्रेय चाहते हें ! सच्च तो यही है कि वैसे धूर्त्त लोग मात्र मिष्टान्न उडानेके लिये यह काम करते हें.** વાત ખરી છે. કબીર કહે છે કે "જીતે પિતાકુ સુખ નહિ, મુએ હાડ લેઈ ગંગા ગયા, તર્પણ ક્રિયા તો કય

હુઆ?" અ તરની પૂજ્યતા વગરની બાહ્ય ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે, શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયાઓને કેટલાક ઉપેક્ષિત કરવા લાગ્યા છે એ પ્રકાર નિ દ્ય છે. પ્રાચીન કાળના દીર્ઘ-દર્શી તત્વજ્ઞાનીઆએ અતિ વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને એ નિશ્ચય કરેલો છે કે માબાપ અને પુત્રનો સ બ ધ અતિ વિશાળ ગૂઢ અને અસ્ખલિત છે અને તેથીજ માતાપિતાના મરણ પશ્ચાત્ તેઓના સ્મરણને વિશેષ વજન આપવાના હેતુથી શ્રાદ્ધાદિક પ્રશ સનીય પ્રકારોની પ્રણાલિકા પ્રચલિત છે શ્રાદ્ધ એ શબ્દજ કડી બતાવે છે કે તેમા શ્રદ્ધાનુ સત્વ મુખ્ય છે અને શ્રદ્ધા પ્રેમવગર ઉત્પન્ન થવી અશકય આથી જન્મોજન્મના પ્રેમનુ કઇંક ગોણુ અ શમા દર્શન કરાવવા શ્રાદ્ધની શુભ સરણી સાર્થક છે

प्रेतं पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥

મૃત અને માતાપિતાને નિર્દેશીને, આત્માને પ્રિય એવુ જે યોગ્ય ભોજન યોગ્ય જનને દેવાય એ શ્રાદ્ધ ગણાય છે. વળી,

यत्रैतच्छ्रद्धया दीयते तदेव कर्म श्राद्धशब्दाभिधेयम् ।

જયા શ્રદ્ધાથી જે દેવાય તેજ કર્મ શ્રાદ્ધ શબ્દ નામે છે "**દિલભરદિલ**" **જેને** કહે છે એ વાતમા પ્રેમની એક સળ ગ દોરી જાણે બે સ્નેહીના રસપૂર્ણ હૃદયો વચ્ચે આશ્રિત હોય એવી કલ્પના કરી શકાય છે સ્મૃતિ, પ્રેમ તથા શ્રદ્ધાની અતિ દીર્ઘ રજ્જુ માબાપ અને પુત્ર વચ્ચે અવલ બિત છે અને તેજ શ્રાદ્ધાદિક સંપ્રદાય વડે સર્વાંશે શોભિત છે આ લઘુ ગ્ર થ જો કે એ વિષયના પ્રતિપાદનાર્થ રચાયલો નથી તદપિ માતાપિતા તથા પુત્રના સ બ ધમા એ વિષે લગાર ઇસારો કરવાનુ સાહસ અસ્થાને નથી સ સ્કૃત ભાષાથી સુવિજ્ઞાત થઇ આવા સ દિગ્ધ વિષયોના સમાધાન શ કિત મનુષ્યોએ કરી લેવા અવશ્ય છે, કારણ કે અન્ય દેશોના વિદ્વાનો પણ એ વાતનુ સત્ય જાણવા યોગ્ય બનવા લાગ્યા છે અધુના એક બે વાકય ભટ્ટ મોક્ષમૂલરના અહિ અમે ઉત્તારીએ છીએ

"Almost every religion recognises them (Sraddhas) as tokens of a loving memory offered to a father, to a mother or even to a child, and though in many countries, they may have proved a source of superstition, there runs through them a deep well of living human faith that ought never to be allowed to perish"

Max-Muller's 'India, What can it teach us ?'

"લગભગ સર્વ ધર્મો તેઓ (શ્રાદ્ધ) ને પિતા, માતા કે એક બાળકને અર્પિત પ્રેમમય સ્મૃતિના ચિન્હ તરીકે માને છે અને જોકે ઘણાખરા દેશોમાં તેઓ કદાચ

વહેમના મૂળ તરીકે જણાયા હોય તદપિ તેઓમા જીવતી માનુષી શ્રદ્ધાનો એક ગભીર પ્રવાહ વહે છે કે જેનો કદિ પણ વિનાશ થવા દેવો જોઇએ નહિ" મોક્ષમૂલરનું ભારતવર્ષ, તે આપણને શુ શિખવી શકે છે?

પોતાના ધર્મમા આવા પ્રકારો નહિ હોવાને લીધે એ મહાશય પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે કે.—

"I could go a step further and express my belief, that the absence of such services for the dead and of ancestral commemorations is a real loss in our own religion"

"હુ એક પદ વધારે ભરીને મારી માન્યતા પ્રકટ કરી શકું કે મૃત મનુષ્યોને માટેની અને પૈતૃક સ્મરણોત્સવની આવી ક્રિયાઓનો અભાવ એ આપણા પોતાના ધર્મમા એક ખરેખરો અલાભ છે. એ આપણા ધર્મની ક્ષતિ છે"

આવી રીતે અર્વાચીન સુધરેલી પ્રજાના પણ વિચારકોએ (Thinkers) શ્રાદ્ધની ઉપયુકતતા સ્વીકારી છે કઇ ન કરવા કરતા જરાપણ કરવુ એ મહત્તર છે એજ પરમ આદેશ, નિદેશ છે. એજ મનુષ્ય ધર્મ અને કર્તવ્ય છે એજ સુખદ અવધિ છે . .. .

ધારવા કરતા આ વિષય વધુ લબાયો છે તે એટલાજ માટે કે કોઇ પણ પુત્રના અંતઃકરણમા આ પુસ્તકના વાચનથી જો જરા પણ અસર થાય તો તેને કર્તા એક અલભ્ય લાભ સમજે છે અને આ શ્રમનુ યત્કિંચિત્ સાર્થકય તે તેમા માને છે માબાપની વાણી વગર વિચારે પણ મુખમાથી નીકળી જાય તો તે પુત્રે ઝીલી લેવી આવશ્યક છે, કારણ કે માબાપના પ્રત્યેક શબ્દમા સુધા સ્રવે છે. પચતંત્ર પુસ્તકના પચમ તત્રમા એક નાની કથા છે કે એક બ્રાહ્મણ જ્યારે પ્રયોજનવશાત્ બીજે ગામે જવા નિકળ્યો ત્યારે તેની માએ કહ્યુ કે "દીકરા, કોઇ સાથે લઇને જાઓ" પુત્રે જવાબ આપ્યો કે "માતા! બીજો કોઇ સાથ મળે તેમ નથી, તુ બ્હી મા, હુ એકલો જઇશ" પુત્રનો જવાનો નિશ્ચય સાભળી માતાએ પાસેના કૂવામાથી એક કર્કટ (કરચલો) આણી આપી કહ્યુ, "જો કોઇ સાથ નથી તો આ કર્કટ પણ સહાય થશે" પુત્રે માતાનુ મન રાખવા કર્કટને એક પાત્રમા કર્પૂર સાથે રાખ્યો અને તેને લઇ ચાલી નિકળ્યો. બપોરે તાપથી વ્યાકુળ થઇને એક ઝાડ નીચે તેણે શયન કર્યું. તે ઝાડના કોટરમાથી એક સર્પ બ્હાર આવ્યો. તેણે કપૂરનો સુગંધ આવવાથી કર્પૂરપૂટિકા (કપુરની ગોટી)નુ જીવ્હાલૌલ્યથી ભક્ષણ કર્યું. અતઃસ્થિત કર્કટે સર્પને ત્યાંજ માર્યો, કારણ કેઃ—

व लेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥

વજ્રલેપ, મૂર્ખ, નારી, કરચલો, માછલી, ગળી અને દારૂ પીનારની સાથે એકજ વખતનો સંસ્પર્શ બસ છે (તેઓના પંજામા એક વખત આવ્યા કે છૂટી શકાતું નથી)

પુત્રે જાગીને જોયું તો જણાયુ કે માતાએ અર્પેલ તે કર્કટની હાજરીથી પોતાના પ્રાણ બચ્યા હતા.

આ પરથી સાર એ લેવાનો છે કે માબાપનુ વચન ઉત્થાપવુ નહિ. તેઓ જે કઇ બોલે તે કઇ પણ તત્ત્વવાળુ અને હિતકારક હોય છે જો તે બ્રાહ્મણે માના વચનનો ધિક્કાર કરી કર્કટ વગર પ્રયાણ કર્યુ હોત તો અવશ્ય તેનુ મોત થાત વળી તેની માતા કઇ સર્વાન્તર્યામી થઇ નહોતી આવી કે તે ભવિષ્યત બનાવોને જાણે પણઃ—

ડાહી માના ઇસારાથી દેખાડેલો રસ્તો હજારો કુશળ ભોમિયાના બતાવેલા રસ્તાથી વધારે સીધો અને કાંટા તથા કાંકરાવગરનો છે.

ડાહી માના મુખમાંથી પડતો બોલ હજારો ગુણવંત ગુરૂઓના ઉપદેશથી વધારે ઉપદેશનું અમૃત પાનારો અને દીર્ઘકાળના જીવનને નિભાવનારો છે.

ડાહી માની દેખરેખ હજારો રક્ષકોની દેખરેખથી વધારે આશીર્વાદ આપનારી અને નિર્ભય છે

* શિક્ષક પાનું ૧૪૦–૧૪૧.

માતાપિતાના વચનો સામે પ્રત્યુત્તર દેવુ નહિ કે દલીલ પણ આપવી નહિ એ આર્ય ધર્મ છે. ભલે માબાપનું વચન મૂર્ખતા ભરેલુ હોય તદપિ જનમ ડળ જાણે તેમ તેઓને હલકા પાડવા નહિ કે તરછોડી નાખવા નહિ, કિન્તુ ખાનગીમા તેઓને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા લાયક વચનો કહેવા માબાપ શિખામણ આપે ત્યારે "એઓ શુ જાણે ! એઓને તો બકવાની ટેવ પડી છે" એવો ભાવ પણ મનમા ન લાવવો, કારણકે આપણાથી વયે, જ્ઞાને, અનુભવે અને વિચારે મોટા એવા ગુરૂ, માતા, પિતાદિના વચનો કે ઉપદેશો ઘણીવાર એવાં હોય છે કે જેનું તાત્પર્ય કે કારણ આપણે પ્રથમ જાણી શકતા નથી, કારણ કે આપણુ વય નાનું, જ્ઞાન ઓછુ, અનુભવ થોડો અને વિચાર શકિત ક્ષુદ્ર હોય છે, પણ માત્ર પરિણામદર્શી થઇને આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવુ અને જ્યારે ફળ મળે ત્યારે જાણી લેવુ કે તેઓની વાણીમા કેવડુ મોટુ ગૂઢમાહાત્મ્ય સમાવિષ્ટ હતુ ! તેઓના હુકમને જરાપણ વિલંબ કે વિચાર વિના નિરંતર શ્રેયસ્કર જાણી, આધીન થવું.

मातापिता गुरु प्रभुकी बानी, बिनहि बिचार करिय शुभ जानी ।

તુલસીદાસકૃત રામાયણ

---

* શિક્ષક અથવા સંસાર સાગરનો રસ્તો દેખાડનારો દીવો. મૂલ્ય રૂ. બે. કર્તા, વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યા. ધ્રુવ. કોટ, મુંબઇ

તુલસીદાસજી ઉપદેશે છે તેનો પણ ભાવાર્થ ઉકત કથનને મળતોજ છે. ઘણીવાર આપણામાં કહેવત ચાલે છે તેમ "સાઠે બુદ્ધિ નાઠી!" એ પ્રમાણે વયોવૃદ્ધ માબાપો પુત્રોને વિઘ્નરૂપ અને અસરલ થઈ પડે છે તો તે પુત્રના પ્રારબ્ધ-ની વાર્તા છે, પરન્તુ પુત્રે તેથી પોતાની ફરજ (Duty) નો ત્યાગ કરવો જોઈતો નથી ભલે માબાપ, માબાપનુ કર્મ ત્યાગ કરે પણ પુત્રોએ પુત્રત્વ બરાબર બજાવવું જોઈએ, કારણકે જે જેના ધર્મમાંથી ચ્યુત થાય છે તેને તે ભોગવવું પડે છે. દરેક પ્રાણીએ પોતાની કર્તવ્યતા સંપૂર્ણ રીતે બજાવી હોય તો તેને પછી શોક કે ભયનો હેતુ નથી હરિશ્ચંદ્રે અતુલિત દુઃખ સહન કર્યાં પણ પોતાનું પ્રતિજ્ઞા-પાલન ક્યારે ત્યાગ્યુ હતુ! માટે માબાપ કષ્ટકર કે વિઘ્નકર હોય એ સુપુત્રોની એક પ્રકારની ઉચ્ચતમ કસોટી છે અને એ કસોટીમા પાર પડનાર પુત્ર અમર કીર્તિ મેળવે છે જો વિશ્વામિત્ર વડે હરિશ્ચંદ્રની કસોટી ન થઈ હોત તો હરિશ્ચંદ્ર ગમે તેટલો સત્યવાદી હોવા છતા, દુનિયા તેને તેના મરણ પછી તેવો જાણત પણ ખરી કે? માટે કસોટી પર ચડવુ એ પણ મનુષ્યનું મહા ભાગ્યદ્વાર ખુલ્લું થયું સમજવું. ધર્મનુ અનુષ્ઠાન કરતાં ભલે દીન થઈ જવાય, ભલે શત્રુઓ નિંદા કરે, ભલે આયુષ્ય કે દેહને હાનિ પહોંચે પરંતુ તે એક મોટામાં મોટું પરાક્રમજ ગણાશે, તેમજ સુપુત્રો માબાપની સેવા કરતા ભલે શિથિલેન્દ્રિય બને, કષ્ટ અનુભવે, ભયભીત થાય, આપદ્‌માં આવે તથાપિ તેઓ મહા કલ્યાણને અંતમા પ્રાપ્ત કરવાના છે, તેઓને ભગવન્ શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસન આપે છે કેઃ—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥

હે અર્જુન, આ લોકમાં કે પરલોકમા ધર્મ આચરણવાળો પુરૂષ નાશ પામતો નથી, કારણ કે હે તાત, કલ્યાણના કરવાવાળાની દુર્ગતિ કેમ સંભવે? અર્થાત્ તે સદ્‌ગતિનેજ પામે છે

માબાપનો ધિક્કાર કરવાથી કે તેને ત્યાગવાથી કુપુત્રો ભલે થોડો વખત પૂર્વ સંચિતના પ્રભાવ વડે સુખ અનુભવે, કિન્તુ અંતમાં તેઓ અનિવાર્ય સંકટ અને પરાભવને પામે છે અને તેઓનો નાશ થાય છે. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર તેઓને સદ્ધર્મમાં પ્રેરે અને તેઓ માબાપની સેવા કરી આ નશ્વર દેહ વડે અચળ કીર્તિ સંપાદિત કરે એ ઇચ્છા, અપેક્ષા અને આકાંક્ષા છે.

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।
यशः कायेन लभ्येत तन्न लब्धं भवेन्नु किम् ॥

વિનાશી અને મળથી ભરેલા આ દેહવડે જો અવિનાશી અને નિર્મળ કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય તો પછી અન્ય પ્રાપ્ત કરવાનું શું રહ્યુ? **તથાસ્તુ.**

પરિશિષ્ટ પ્રકરણ.

(માબાપોએ અવશ્ય વાચવા યોગ્ય.)

માતાપિતાનું ગૌરવ કેટલું ઉત્તાન છે એ વાચકથી સહેલ વિદિત થઇ ગયું હશે. કેટલાક પાઠકો આ પુસ્તકના અહીં લગીના ભાગનું વાચન કરીને એવા અનુમાનપર ન આવે કે " લેખક કેવલ એકજ બાજુએ દોરવાઇ ગયો છે અને તેણે અનુભવ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કર્યો નથી, " તેને માટે અત્ર અલ્પ ઉલ્લેખ અવસરાપેક્ષિત છે.

એક કડવી ફરજ

માતા પિતા પુત્રવડે પૂજનીય છે એ વાત અક્ષરશ સત્ય છે, પરંતુ એક માનવજાતિ તરીકે માતાપિતામા કેટલાક દોષો હોય તો તે અસ્વાભાવિક નથી. આપણા આર્ય સ સારમાં કેટલાક ગ્રામ્ય વિચારવાળા માતપિતાઓની વર્તણુકથી પુત્રાદિકને બહુ સોસવુ પડે છે એ થોડાકોથીજ અજાણ્યુ હશે અતિ ભક્તિવાળા અને સરલહૃદયના પુત્રોનુ પણ 'પણ' મુકાવનારા માતાપિતાઓ પોતાના અજ્ઞાનને વશ થઇ સજ્જન પુત્રને પણ કલેશ કરાવનારા થઇ પડે છે, એવુ આર્યસ સારને બારીકીથી નિહાળનારા લોકો સારી રીતે જાણે છે આ લેખ એક પક્ષી ન ગણાય અને સ્વચ્છદે વર્તનારા માબાપોને પણ જરા જેટલો બોધક થઇ પડે તે માટે કુટિલ માતપિતાઓની કેટલીક નિ દનીય પ્રવૃત્તિ ઉઘાડી પાડવાની કડવી ફરજ અમે માથે લીધેલી છે. આ સ બ ધી ગૌણ અ શમા કેટલોક ઇસારો પૂર્વ ભાગમા થઇ ગયેલો છે કિન્તુ આજકાલ અજ્ઞાનને લીધે સદય અને પરહિત તત્પર પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પણ ક્રૂરતાના કામો કરવાને અચકાતા નથી એ ધ્યાનમા લઇ પુનઃ એ વિષે વિશેષ વિવેચન વાસ્તવિક ધાર્યુ છે સાસુ કે સસરાના અત્યંત ત્રાસ કે જુલમથી અનેક પુત્ર વધૂઓની માઠી સ્થિતિ આપણા સાપ્રત સંસારમા થાય છે એ કેટલું કલેશકર છે? ' માતાપિતાની ગમે તેવી દુષ્ટ ચાલ સહન કરવી ' એવી શુદ્ધ વૃત્તિવાળા કેટલાક સુપુત્રોની ભક્તિનો ગેરવ્યાજબી લાભ લેનારા અજ્ઞાન માબાપો પણ પૂરા ઠપકાને પાત્ર છે અને "મારા માબાપો ન્યાયી છે, તેઓ ગેરવ્યાજબી પગલું બનતા સુધી ભરે નહિ" એવા દૃઢ વિશ્વાસવાળા પુત્રોની સ્ત્રીઓ સાસુ સસરા વડે બહુધા પીડાય છે અને તેમાથી કેટલીક નરક યાતના ઇહલોકમાં ભોગવીને પરલોક પ્રવાસ કરતી થઈ છે એવા પણ બનાવો આજકાલ નવા નથી સાસુ સસરાના જુલમનો ભોગ થઇ પડેલી અનેક અબળાઓ, અસહ્ય સંકટોને સહન કરનારી અનેક સુશીલાઓ, પતિને માઠું લાગશે તેવા ભયથી દુઃખના ચક્ર નીચે કચડાવાનું પસંદ કરનારી સાધ્વી આર્યાઓ, માવડીયા અને મૂર્ખા ધણીને પનારે પડેલી નમ્ર કુલવધૂઓ, ઉચ્છ ખલ, વ્યસની અને પોતાનુ કંઇપણ ન સાભળનાર

બેશરમ, કાળા કાગડાઓને કોટે બંધાયલી સલજ્જ શુભ્ર હંસીઓ અને અંતે કોઈ સહાયક ન જોઈ તથા અખિલ જગત્‌ને દુઃખમય અને ક્રૂર અનુભવી યમરાજને શરણ જનારી સદ્‌ગુણી સુંદરિયોના છૂપા અંતઃકરણના શાપોથી એકાંતમા પત્થરને પીગળાવે તેવા રૂદનથી, ઉષ્ણ નિશ્વાસો અને આંતરડીની કકુવાથી આ ભારતવર્ષ આજે કલુષિત થયો છે આહાહા! જે માબાપો પોતાના પુત્રને પરણાવી પોતાની પુત્રવધૂઓ પ્રત્યે માયાભરી વર્તણુંક ચલાવવાને બંધાય છે તેજ માબાપો ગમે તેવા દુષ્ટ પ્રકારો યોજવામા અચકાય નહિ એ કેવી નીચતા દર્શાવે છે? માતા પિતાનું મહત્વ બતાવનારા આ ગ્રંથમા તેઓની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ લખવું એ જો કે કેટલાક પદ્ધતિ પ્રવર્તક જનોને નવાઈ સરખુ લાગશે, પણ ન્યાયબુદ્ધિની આજ્ઞા પાળનારો લોકોની દૃષ્ટિમા આ ગ્રંથ અપૂર્ણ ન ભાસે તેટલા સારૂ અમારે અત્ર કેટલાક કઠિન શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો પડયો છે

સારા માબાપોએ કેટલી અને કેવી ભૂલો કરતાં અટકવુ જોઈએ ?

"અમારા છોકરા મર્યાદશીલ નથી, બેશરમ છે, ઉદ્ધત છે."—ઈત્યાદિક શબ્દો આપણે ઘણા મબાપોને મોઢેથી શ્રવણ કરીએ છીએ ઘણી વખતે પુત્ર દોષપાત્ર હોય છે તો ઘણી વાર માબાપો ભૂલ કરે છે કેટલાક ગૃહસ્થોના ઘરમા સાસુ કે વહુ, પુત્ર કે પિતા વચ્ચે સતત અભાવ અને અપ્રીતિ કાયમ રહે છે. કેટલાક સુપુત્રોનો એવો સિદ્ધાન્ત હોય છે કે "માબાપોની સામુ થવુંજ નહિ અને તેઓનું દિલ દુખાવવુ નહિ" પણ માતાપિતાની અનેકશ આડી અને અન્યાયયુત ચાલથી તેવા સહનશીલ પુત્રોને પણ માબાપને કહેવાની કોઈ કોઈવાર ફરજ પડે છે આવી ભૂલ ન થાય તે માટે દરેક શાણા અને સમજુ માબાપે સાવચેતી રાખવાની છે. ઘણી અજ્ઞાન શ્વશ્રૂઓ પોતાની પુત્રવધૂઓને જમાડવામાં વા તેને ઘટતી છૂટ આપવામા બહુ સંકોચ ભાવ બતાવે છે અને તે મૂર્ખીયો તો વિચાર કર્યા વગર પોતાના ઘરના શણગારરૂપ એવી વહુઓના ભાઈ ભાંડુને નિર્જીવ બાબતમા ભાડે છે આ કેવો ધિક્કારવા યોગ્ય આચાર છે? શું પોતાની પુત્રવધૂને નફટ, નભાઈ, ઉલ્લેર, ગોધો એવા અઘટિત શબ્દો વડે સંબોધવાનું કાર્ય સાસુઓને સોંપાયેલું છે? નહિ સાસુ એ પોતાની પુત્રવધૂનો એક મહાન અધ્યાપક છે. સાસુઓએ પુત્રવધૂઓમા ઉચ્ચ વાસનાઓ તથા હિતમિત શિક્ષાઓ રેડીને તેઓને આ સંસારની આડકતરી જંજાળોમાથી નિર્ભય પાર ઉતારવાનું જ્ઞાન આપવુ જોઈએ એક શાણી સાસુ એક સુશીલ વહુની પરમ માતા છે જ્યારે બીજી ટુંકા મનવાળી અણુસમજુ સાસુ ગમે તેવી વહુનો પણ સંસાર અધોગતિએ લઈ જાય છે સ્રીપુરૂષ દંપતીને લાયકનો પણ નિર્દોષ આનંદ મેળવતા હોય કે તેઓ વાર્તા વિનોદમા નિમગ્ન હોય ત્યારે જે માતા કે પિતા હૃદયમાં ઈર્ષ્યાને અવકાશ આપે છે તે કેવલ તેઓના વિચારની તુચ્છતા પ્રકટ કરે છે અને તેઓના સાકડા દિલની સાક્ષી આપે છે આશ્ચર્ય છે કે જે માબાપો પોતાના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે આ જોડુ સુખી અને સંતોષી રહે એવી ભાવનાનુ પોષણ કરે છે

તેજ માબાપો થોડા સમયને અંતરે તે જોડાનો દાંપત્ય પ્રેમ જોઈને દ્વેષદાહથી બળી જાય છે' આનું કારણ બીજું કંઈજ નહિ પણ અજ્ઞાન અને લઘુચિત્તતા છે. વ્યાવહારિક પ્રસંગાનુસાર સ્ત્રીપુરૂષોને અન્યોન્ય સંવાદ કરતાં જોઇ જો માબાપો તેઓપર મર્યાદા ઉલ્લંઘન કરવાનો આરોપ મૂકે તો તે હૃદયદૌર્બલ્ય અને અન્યાયનો એક પ્રકાર નહિ તો શું? પુત્રવધૂઓનું ગજું વિચાર્યા વગર તેમને શકિત ઉપરાત કામ સોંપનાર માબાપો પક્ષપાતી નહિ તો શું?

કેટલાક ઘરોમા તો વળી જંગલી રીત રિવાજો પ્રવર્તમાન હોય છે. "તું આટલું કામ કરશે તો તને ખાવાનુ મળશે" એવા સાસુના પોતાનીજ વહુ પ્રત્યેના શબ્દો આર્યસંસારની કેટલે દરજ્જે કથળી ગયલી સ્થિતિનુ ભાન કરાવે છે? હદવગરનું કામકાજ અને પેટ પુરતા અન્નનો અભાવ એ બે કારણો એકઠા થઇ ગરીબ વહુનો તો વગર મોતે પ્રાણાંત લાવે છે જો કદાચ પુત્ર પોતાની સ્ત્રીના વ્યાજબી શબ્દોને માન આપીને ચાલે છે તો પણ માબાપો તરફથી પ્રસંગોપાત તીવ્ર આક્ષેપો તો તેના પર ચાલુજ હોય છે 'બાયડીને આધીન! ભડવો! એવા ઉપનામોની વૃષ્ટિ પણ બહુજ ઉદારતાથી કરવામાં આવે છે!! આવા વિસ્મયકારક વ્યતિકરે એક ન્યાયી અને સદાચરણી પુત્રના મનોધર્મોમા પણ આવેગ અને ઉદાસીનતા ભરે છે અને તેના ચિત્તમા પોતાના માબાપનુ ગૌરવ ન્યૂનતાને પામે એ પણ સહજ છે જો માબાપોની હઠીલાઈ કે ગેરવ્યાજબી ચાલથી પુત્ર કે પુત્રવધૂઓ રીબાતા હોય અને તેમાંથી કલહ જન્મ લે તો ભાર મૂકીને કહેવુ જોઇએ કે એવા સંજોગોમા પુત્ર કરતા માબાપો વિશેષ દોષ અને ઠપકાપાત્ર છે

સાસુ સસરાઓની સામાન્ય અયોગ્યતા.

આ મુદ્દો બહુ ઉંડો છે તેવુ કિંચિત્ વર્ણન અત્ર ઉપપન્ન છે

જેમ પુત્રે પોતાના માબાપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું તે જાણવુ જોઇએ તેમ માબાપોએ પણ પોતાના પુત્ર તથા તેની પત્ની સાથે કેવો વર્તનક્રમ ચલાવવો તેથી વાકેફ થવાની જરૂર ભૂલવી નહિ જોઇએ. જો કોઇપણ પોતાની ફરજમાં સ્ખલિત કરે છે તો તેનુ પરિણામ વખત વીતતા સમગ્ર કુટુંબના નાશમા આવે છે આવી હાનિ ન ઉદ્ભવે તે અગાઉ પુત્રે, પિતાએ, માતાએ કે વધૂએ નીતિપથે વિચરવાનો યત્ન કરવો યુકત છે

હવે સામાન્ય રીતે મા અને બાપની અનુક્રમે સાસુ અને સસરા તરીકે જે કેટલીક અયોગ્યતા છે તે આ.—

(૧) અહની નિર્જીવ બાબતોને મ્હોટું રૂપ આપવુ.
(૨) નણંદો કે દિયરને સ્વચ્છંદે વર્તવા દેવા.
(૩) હેરણા હેરવા.
(૪) ઉશ્કેરણી કરવી

(૧) કોઇ પણ બાબતોને મ્હોટું રૂપ આપવું એ તો એક માનવ જાતની ચાલતી આવેલી ખામી છે. કોઇવાર દ્વેષને લીધે. કોઇવાર થોડા સમયને માટે દેખાતા લાભને લીધે તો કોઈવાર કેવળ લૂખી વૃત્તિને સંતોષ આપવા સારૂ પ્રાકૃત પુરૂષો નાની વાતને મોટી વા મોટીને નાની બનાવી એક પ્રકારનો અજ્ઞાનોદ્ભવ આનંદ મેળવે છે આવી લાલસા નિરૂદ્યોગ જનોમા ખાસ કરીને વ્યાપ્ત જણાય છે. પારકાઓના છિદ્ર શોધી કાઢી તે છિદ્રો બીજા પાસે વ્યકત કરવાનો રિવાજ આ દેશમા નવો નથી સાસુઓ કે જેઓ પોતાની પુત્રવધૂઓના પરિચયમા દિવસનો લગભગ આખો ભાગ રહે છે તેઓ ઘણી વાર પોતાની વહુઓને નિર્જીવ જેવી બાબતોમા ટોકવા તથા વહુની લાગણી ઉશ્કેરવામા પોતાની વડાઇ માને છે જે વાતો કંઇ પણ નુકસાન વગર જતી મૂકવા જેવી હોય છે તેને એક વિવાદવસ્તુનું રૂપ આપી કલિના વિષમય બીજનુ આરોપણ કરાય છે કે જેના કડવા ફળ ઘરના બધાને ન્યૂનાધિક ચાખવા પડે છે

(૨) કેટલાક ઘરોમા દિયર કે નણંદનુ જોર બહુ વર્તે છે પોતાની મા જીવતી હોય છે અને તેથી તેઓ ભાભી પર સરદારી ચલાવવાની દરેક પેરવી કરે છે તેમાની કેટલીક બાળલગ્નના સપાટામા આવેલી* વિધવા નણંદો તો હદ બહાર સુધી પોતાની હકુમત એક નવા ઘરમાથી છેક નવીસવી આવેલી બાળાપર બેસાડવાનો પેશો લઇ બેઠેલી હોય છે બહુ મોઢે ચઢાવેલા દિયરો પણ પોતાનો પોકળ રૂઆબ તેના પર બેસાડવાની તજવીજ કરે છે અને બાપના વા માના કાન ભરી પોતાની ભ્રાતૃજાયાપર અસત્ય દોષાર્પણ કરે છે આવા દબાણ નીચે આવેલી સ્ત્રીઓના પતિઓ જો સહસા કંઇ પગલુ ભરે તો તેમા વસ્તુત કારણભૂત કોણ છે તે સહજ સમજાય તેવુ છે

$(૩) માબાપોની ત્રીજી અયોગ્યતા હેરણા હેરવાની છે આવા માબાપો કાં તો ઘણાજ જૂના વિચારના હોય છે વા સંશયી બનીને તેઓ પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધૂનો એકાંત વાર્તાલાપ ગુપ્ત રહીને સાંભળે છે આ રીતિથી માબાપોની અધમતાનો અવધિ આવી રહે છે આર્ય સંસારને કલંકિત કરનારી આ કેવી મલિન પ્રણાલિકા!

(૪) અનેકના સંસાર આજકાલ ધૂળધાણી થાય છે કેટલાક ભ્રષ્ટ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ અકથનીય દુઃખના કાદવથી કલિલ થાય છે વિષમ વયવાળા દંપતીઓમા પ્રીતિના અભાવોથી અનાચાર પ્રવર્તે છે કેટલાક લોકો સ્રીઓના નામની પોક મૂકે છે કેટલીક અબળાઓ પુરૂષને ધિક્કારે છે. લોકોના વિકારો ઉપશમ પામવાને બદલે ઉશ્કેરણીને અધીન થાય છે સામાન્ય જનરૂચિ અનેક દોષમયી છે.

---

* રા રા રણછોડભાઇકૃત 'લલિતા દુઃખદર્શક'મા કજીયાબાઇનો પ્રવેશ, ઉકત વાત ન મનાય વા સમજાય તો, વાચી જોવો

$ પતિ પત્નીની ખાનગી વાતો સાંભળવી કે છૂપાઇને તેઓના ચેષ્ટિત જોવા એને 'હેરણા હેરવાં એમ કહે છે.

કારણો ઘણા છે પ્રાઢ વિવાહપ્રત્યે આગ્રહમો હોવાથી દુસ્તર આપન્નદમા ઉતરી પડાય છે તેનું ભાન રહેતુ નથી અપ્રસ્તુતમા ન ખેચાતા એટલું જણાવવું ઉપયુક્ત થશે કે સામાન્ય અજ્ઞાન એ સાપ્રત ભ્રાન્તિનુ મૂળ છે સ્ત્રી સમાજની અવિદ્યા આર્ય સ સારના ગમે તેવા મજબૂત પાયાને ખસેડી પાડવામા સમર્થ થઇ છે અને થાય છે કેટલીક માતાઓની શિખવણીથી ભોળી પુત્રીઓના સંસારસુખો લુપ્ત થયા છે, કેટલીક સાસુઓએ પુત્રના ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેર ફેલાવ્યો હોય છે. કેટલાક પિતાઓએ પુત્રની સહનશીલતાનો અઘટિત લાભ લઇ, પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા બીજપર કુહાડાના ઘા કર્યા છે કેટલીક નંનાદએ ગૃહમા દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાના પ્રવાહો વહેવડાવ્યા છે આ રીતિયે આપણા આધુનિક સંસારમા કેટલોક સડો છે કે જેનો દુરીકાર સત્વર વિધેય છે

આજ્ઞાપાલક સંતતિ કેમ થતી નથી ?

આ એક નિગ્ન પ્રશ્ન છે ઇચ્છા પ્રમાણે સંતતિ ન ઉત્પન્ન થાય તો તેમા ઘણો ખરો દોષ જનક અને જનની ઉપર મૂકી શકાય તેમ છે વિષમ સ્વભાવના દંપતીઓ સારા સ્વભાવની સતતિ ઉદ્ભત કરવાને લાયકના નથી જો સમાગમ સમયે ઉચ્ચ તથા સદ્ગુણી પુરૂષોના સુચરિતો પતિ સ્મરતો નથી અને પત્ની પોતાના ચિત્તમા કુળવતી નારીઓના પ્રભાવશીલ પ્રકટીકરણો ખડા કરતી નથી તો તે દપતીના એકાદની પણ ઉદાસીનતા (indifference) સુયોગ્ય સ તાનની પ્રાપ્તિમા અનેકશ વિઘ્નકર થઇ પડે છે આટલા માટે ઓજસ્વી અને ગુણવાન્ પુત્ર વા સુલક્ષણા અને સાધુ પુત્રીની વાચ્છના કરનાર દપતીએ સ યોગ સમયે બહુ અવધાન પૂર્વક વર્તન કરવુ અને તેવા આવેશના અવસરમા ઉચ્છૃ ખલ મનોવૃત્તિને નિયમમા રાખી, કામધર્મને, યોગ્ય બાલક કે બાલિકાને જન્મ આપવામા, પરિણામરૂપ કરવો

દપતીએ પરસ્પર બહુજ પ્રેમપુર સર વર્તવુ જોઇએ, કારણ કે પુરૂષ વા સ્ત્રી જો અનુક્રમે પરકીયા કે પરકીય પ્રત્યે અનુચિત અનુરાગ ધરાવનાર હોય તો તે દપતીની અયોગ્યતા, સ તાનોની વર્ણસ કરતામા પ્રકટિત થાય છે આ વિષયે આજાનુબાહુ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રતિ વકતવ્ય કર્યું છે કે —

> अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
> स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकर ॥

હે કૃષ્ણ, અધર્મના અભિભવથી સારા ઘરની વહુ દીકરીઓ બગડી જાય છે. હે ભગવન્, સ્ત્રીઓ દૂષિત થવાથી વર્ણસકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે

गी० अ० १ श्लोक ४१

ભલે એકલી સ્ત્રી દૂષિત હોય અને પુરૂષ પત્નીવ્રતવાળો હોય તોપણ પ્રજા સતોષપ્રદા થતી નથી, એવા અનેક દાખલા નજરે પડયા છે વળી પુરૂષનું વર્તન

દોષવાળુ હોય અને સ્ત્રી શુદ્ધ હોય તો પણ કેટલેક દરજ્જે સંતાનો ખરાબ નીકળે છે અને માબાપની આજ્ઞાનું ઉલ્લઘન કરનારા તથા તેમને દુઃખ દેનારા બને છે કોઇ વખત જ્યારે બાલ્યાવસ્થામા પ્રજા પોતાના ઘરમા કલહ કે મારફાડના બનાવો જુએ છે, માબાપને અસત્ય ભાષણ કરતા, પ્રજ્ઞાપરાધ આચરતા, ચોરી કરતા કે અનીતિમય વર્તન કરતા નિરખે છે ત્યારે તેની અસર તે પ્રજાપર બહુ તીવ્ર અને શીઘ્ર થાય છે આ સતાનોની ભકિત ઓછી કરે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી સંતાનોના હૃદયમાં નીતિની ઊંચી છાપ પડતી નથી આ આપણી સામે શો ભેદ ખુલ્લો કરે છે? એ આપણને સુનિયત બતાવી દે છે કે પુત્રો ખરાબ થાય કે સારા થાય તેનો કેટલોક આધાર માબાપોની વર્તણુકપર પણ રહે છે ખરો. જેમ એક બિલોરી કાચના પ્યાલામા જે જે રગો ભરીએ તે તે રગો આપણને વ્યક્ત થાય છે તેમ બાળકના અતઃકરણમા પડેલી જૂની જૂની છાપો અને થયેલી સમય સમયની અસરો મોટપણે દશ્યતાનુ રૂપ ધારે છે આ પરથી સમીક્ષણ થઇ શકશે કે માબાપોએ પણ જીતેંદ્રિય રહેવુ, વ્યસનોની લતમા ન પડવું, ક્રોધ ત્યાગવો, મન શકિત જાળવવી, સમતોલપણુ (Equilibrium) ન ખોવું, સંસર્ગજન્ય રોગોમા ન ફસાવુ અને પ્રમાદી થવાની ટેવ ન પાડવી, કારણ કે માબાપના કેટલાક અવગુણો અને રોગો સતતિમા પણ અવતરણ કરે છે અને એથી નિર્દોષ પ્રજાને સદોષ માબાપોના અકર્તવ્યથી ઉપજતા દુખકર પરિણામને અનેકવાર ન્યૂનાધિક અંશમા આધિન થવું પડે છે

ભારતવર્ષની પરતત્રતા, તેના કેટલાંક ઉડાં કારણોપર દૃષ્ટિપાત.

મથાળું વાંચીને કોઇને લાગશે કે હિંદની પરતત્રતા અને પુત્રધર્મ વચ્ચે શો સબધ? પણ અત્ર કથનીય છે કે આ દેશની અવનતિ સાથે પુત્રધર્મને જેટલું લાગતું વળગતું છે તેટલુ બીજી કોઇ વસ્તુને નથી. વખત બહુ બારીક આવતો જાય છે અને જશે મનુષ્ય એવી સ્થિતિએ પણ પહોચવાનો છે કે જે સ્થિતિમા "સવાશેર કાસાવાળો શેઠ કહેવાશે અને ભૂમણ્ડલપર વ્હેંતીયા માણસો પેદા થશે" આ શુ દર્શાવે છે? અને કયા કારણને આભારી છે? એક તત્ત્વદર્શીકે કલ્પના કરી છે કે માનવમડળ પુણ્યભૂમિકાથી દિવસોદિવસ સરતુ જાય છે અને અનાચારની ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવાનું શીખે છે જો એ વિચારકની આ કલ્પના ખરી હોય તો આપણને જરા પણ આશ્ચર્ય પામવાનુ કારણ નથી કે માનવ વ્યક્તિ અન્તમા અપરિહાર્ય દુ.ખનો અનુભવ કરવાની.

આપણે જેમ નાની નાની ફરજોને ભૂલતા જઇએ, તેમ તેમ મોટી મોટી ફરજો પણ વિસારે પાડવાની આપણને ટેવ પડતી જાય છે. જન્મદાતા માતા પિતાની સેવા જ્યારે આપણે ભૂલી જઇએ ત્યારે આપણી જન્મભૂમિ કે જેને પણ વિદ્વજ્જનોએ માતામા ગણાવી છે તેની સેવા કરવાને આપણે કેમ સામર્થ્યવતા થઇએ? આ દેશ પરદેશવાસિયો વડે પરાજિત થયો તેનું મૂળ કારણ

આપણામાં સ્વદેશસેવાનો અભાવ છે આપણામા આવા પ્રકારની પ્રીતિનો ઉદ્ભવ નથી થતો એનું કારણ એ છે કે આપણે આપણા પોતાના માતાપિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખવાનું ભૂલી ગયા છીએ. જ્યાંસુધી મનુષ્યકોટિ એકબીજામા પ્રીતિભાવ ન રાખી શકે ત્યાં સુધી તે કોઈકાળે પણ સમવિચારવાળુ મ ડળ બની નજ શકે. આ એક સૃષ્ટિનો સાધારણ નિયમ છે કે નાની વસ્તુઓ ઉપરથી મોટી વસ્તુઓપર જવાય છે પ્રથમ માતા પિતા પ્રત્યે ભકિતભાવ રાખ્યાથી સ્વદેશ ભકિત એની મેળેજ સ્ફુરાયમાન થવાની, આ વાતનો જીવતો દાખલો જેપેન પૂરો પાડે છે તે દેશમા એક બીજાને તાએ રહેવુ એ એક દૈનિક ધર્મ મનાય છે ત્યાના પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ઘરના વડીલોને બહુ માન આપીને ચાલે છે. ચીનમાં પણ પૂજ્યભકિત ન્યૂન નથી જૅપનીઝ લોકોમા આવી પ્રશસનીય રૂઢીએ સ્વદેશાભિમાનનો અને સ્વભોગનો જુસ્સો જાગૃત કર્યો છે એ પણ વિચારણીય છે

ગૃહસ્થાશ્રમી પુત્રોએ રાખવી જોઇતી સાવચેતી

ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરનારા પુત્રોનુ પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે માબાપોને સંસાર ચલાવવાની ચિન્તાથી મુકત કરવા. તેઓને શાતિ (Rest) આપવી. પોતાની બ્રહ્મચર્યાવસ્થામા પુત્રે પોતાના શરીરથી માબાપની દરેક પ્રકારની શુશ્રૂષા કરેલી હોવી જોઈએ એ અનુસ ગત સમજવુ વિદુષી બાઇ એની બિસ ટ પોતાના "હિન્દુ આઈડિઅલ્સ" એ નામના પુસ્તકમા બ્રહ્મચારી પુત્રને માટે જણાવે છે કે –

Service to the Parents should also form part of the Brahmachari's life, in the house he should be the help, the joy of Father and Mother and serve them with the body which they gave

માબાપની શુશ્રૂષા એ બ્રહ્મચારીના જીવનનો એક ભાગ હોવો જોઇએ ઘરમાં તે મા અને બાપના આનદ અને સાહાય્યનું કારણ હોવો જોઇએ અને તેણે તેઓએ આપેલા શરીરથકી તેમની સેવા કરવી જોઇએ

ગૃહસ્થાશ્રમનો આરંભ કર્યા પછી પુત્રે વધુ ઉત્સાહ ધારણ કરવો ઉચિત છે; કારણ કે તેને ધર્માચરણ સાહાયરૂપ એવી પોતાની પત્ની પ્રાપ્ત થઇ છે પોતાની પત્નીને તેણે એવી રીતે શુશિક્ષિત કરવી જોઇએ કે જેથી તે સહધર્માચારિણીજ બને અને કદિપણ પોતાના કામમા વિઘ્નકરી ન નીવડે તેણે જાણવુ જોઇએ કે। **न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति** । સ્ત્રી સ્વ તત્રતાને પાત્ર નથી. વળી તે સાવધા ન હોવો જોઇએ કે પોતાની સ્ત્રીપર ગેરવ્યાજબી જુલમ ન ગુજરે કારણ કે.–

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥

જ્યાં સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન રહે છે ત્યા સર્વ દેવતાઓ નિવાસ કરે છે આ બધી દિશાઓ તરફ દૃષ્ટિ રાખી તેણે મધ્યમ રસ્તો કાપવો જોઇએ કોઈ પણ વખતે માબાપને ન ગમતા એવાં વર્તનો પુત્રે કે પુત્ર વધૂએ આચરવા નહિ, અથવા તો તેમને

જાણી જોઇને ઉદ્વેગ કરાવવો નહિ, કારણકે 'આરા કેડે વારો અને સોય કેડે દોરો' એ પ્રમાણે તે પુત્ર અને પુત્રવધૂને પણ એક વાર પોતાનાજ દીકરા કે દીકરાની વહુ તરફથી એવી અશાન્તિ સહન કરવાનો સમય આવે છે ઘણીવાર માબાપો અત્યંત સંતપ્ત થઇને અંતરશાપો આપી દે છે, કારણ કે મનુષ્યની સહન શક્તિ ઉપર અઘટિત દબાણ થવાથી મગજનું સમતોલપણું શાંતિની સીમા કૂદાવીને ક્રોધવશ થઇ જાય છે એવા ક્રોધના ઉભરામા મનુષ્ય આ વાણી જીહ્વા કે મનસ્‌વડે પ્રકટિત કરે છે કે " જેવા ગાળ્યા તેવાં બળજો ' પુત્રોએ બહુ સંભાળ રાખવાની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સુલભ થાય એમ કરવામા ખરેખર ચાતુર્યની જરૂર છે.

ધન એક એવો પદાર્થ છે કે જે ગમે તેવા મનુષ્યના હૃદયમા પણ થોડા કે ઘણા મદને ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યાવહારિક પ્રસંગોમા એની બહુ જરૂર પડે છે એ વાત ખરી. કિન્તુ એથી એવી કલ્પના કરી લેવી ઉચિત નથી કે ધનની પ્રાપ્તિમાજ કર્તવ્યતાનો અવધિ આવી ગયો ! તેજ ખરો ધની છે કે જે ધન મળવાથી જનસમાજનું હિત કરવામા આરૂઢ રહે છે અને કર્તવ્યમૂઢતાનો એક લેશ પણ અંતરમા સ્થાપિત કરતો નથી પુત્રોએ કમાવાથી કે પૈસાદાર બની જવાથી, માબાપોની કિમ્મત કોઇપણ રીતે હલકી કરવી ઘટતી નથી પૂજ્યનુ મહત્વ જેવું હોય છે તેવુ ને તેવુજ સર્વ સ્થાનમા અને સર્વ સમયને વિષે રહેવુ જોઈએ પિતાએ કદાચ ગરીબ હાલતમા દિવસો કાઢયા હોય અને પુત્ર પોતાના ભાગ્યયોગે એકાએક ધની થઈ બેસે એથી પુત્રે એમ કદિપણ વિચારવુ નહિ કે ' મારા બાપ કરતા મારામાં આવડત અને કામ કરવાની શક્તિ વધારે છે' સમયના ફેરફાર પ્રમાણે મનુષ્યોના વિચાર, કાર્યદક્ષતા અને નીતિતત્ત્વો ફરે છે જમાના જમાનામાં બદલાતી જતી પ્રજાઓ સંભવે છે કોઈ નવા જમાના વાળાએ જૂના જમાનાવાળા પ્રતિ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જોવુ કે જૂના ..માનાવાળાએ નવા જમાનાવાળાને પોતાથી અજ્ઞાન માનવો એ એક પ્રચલિત પ્રમાદ છે. સૌ સૌ પોતપોતાના જમાનામા સારા અને યોગ્ય હોય છે. જે એકમાં નથી તે બીજામાં હોય અને જે એકમા હોય છે તેનો બીજામાં અભાવ છે

ગૃહસ્થાશ્રમી પુત્રોએ કમાવા માંડતા માબાપ માટે જરાપણ હલકું મત બાધવું નહિ, પરંતુ સર્વથા તેમનો માનપુરઃસર ઘરમા મોભો જાળવવો કે જેથી સ્ત્રી, પુત્ર, નોકર ચાકર ઇત્યાદિ સર્વ તેમને ઘરના મુખ્ય માણસો તરીકે ગણે. પિતાની સ્વોપાર્જિત મિલ્કત હોય કે ન હોય તથાપિ પુત્રે સર્વ કર્તવ્યમાં તત્પર રહેવું. માબાપના ધનની વાટ જોનારા કુપુત્રો અને ધન માટેજ તેઓનું બહારથી દાંભિક પૂજન કરનારા સ્વાર્થયો ઉપકારઘાતકની સૌથી અધમ પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય છે કેટલાક ચાતુર્ય ચલાવનારા તરૂણો એમ પણ બોલતા દેખાય છે કે, "અમારૂ અમારા માબાપે કર્યું શુ ? કંઇજ નહિ અમારી મેળેજ અમે આગળ વધેલા છીએ અમારા માબાપનો એમા જરા પણ ફાળો નથી." આ શબ્દો

કુપુત્રોની અધમતાના પરિદર્શક છે. દરેકે એમ અવશ્ય સમજવું જોઈએ કે પ્રત્યેક મા અગર તો બાપ યથાશકિત સ્વસંતતિમાટે કરે અને કરેજ છે પ્રેરણાધીન પશુઓમા, એટલુ જ નહિ પણ સૌથી પ્રાણઘાતક ગણાતી માસાહારી તિર્યગ્યોનિમા પણ કુદરતે વાત્સલ્ય પ્રેમ મૂકેલો છે તો પછી માનવ મંડળમાં એ પ્રેમની કેવી ગુહ્ય ગુરૂતા હોવી જોઈએ એનું ઉત્તર આપવાનુ કાર્ય સામાન્ય વિચારશકિતનું છે. 'સંબંધ'એ એક એવું સુંદર અને વિશિષ્ટ નિર્માણ છે કે જેની રચના જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરે નિ સીમ બુદ્ધિ પ્રયોજીને આ જગત્‌ને તેના અર્ધ કલેશસમુદાયથી મોકળું રાખેલુ છે ! જો 'સંબંધ' એના જેવી કોઇ પણ સંકલના આ સૃષ્ટિપર વિદ્યમાન ન હોત તો આ સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ કેટલા અલ્પકાળનુ થાત ? દંપતીનો, માબાપનો, સ તતિનો, મિત્રભ્રાતાદિકનો જે સ બ ધ વિશ્વકર્તાએ વિવિધ રીતે માનવમંડળમાં ઉપસ્થિત કરેલો છે તેજ સંબંધના પ્રભાવથી સૃષ્ટિનો એક કનિષ્ટ જીવ પણ એક અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરવા, કરાવવા સમર્થ થાય છે માતા પિતાનો સંબધ સર્વ લૌકિક સ બંધોમા સૌથી પવિત્ર અને અગ્રરૂપ છે તેવા એક ગહુન, અનાયાસ પ્રાપ્ત અને સુખાવહ સંબ ધને પળ એકમાં ત્રોડી નાખવો કે તેને છિન્નભિન્ન કરવો એ મનુષ્યની કેવડી મોટી અલ્પમતિ અને લઘુતા છે?

કેટલીક અગત્યની ચેતવણીઓ.

કેટલાક માબાપો મરી જતા તેઓ નાની નાની બાળકીઓ અને છોકરાઓને મૂકી જાય છે. આ શિશુઓનું લાલનપાલન કરવું એ સૌથી મોટા ભાઈનું કર્તવ્ય છે જો તે તેમ નથી કરતો તો તે માબાપના મરતા વખતના વિશ્વાસનો ભંગ કરનારો ગણાય છે

પુત્રે જ્યારે તે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવે ત્યારે માતા કે બાપના નજીવા દોષો પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપવું. વૃદ્ધ માતાપિતા પોતાના દીકરાના ઘરમા બચાવ થાય એવા હેતુથી કે સાકડી વૃત્તિથી પહેરવેશ હલકો પહેરે, વા ઘરમા ઝીણોઝીણો બચાવ કરે તો તેથી પુત્રે એકદમ તપી જવુ નહિ; કારણકે આખી જીંદગીના સંસ્કારોનો વિલય એમ તપી જવાથી કદિ થઇ શકતો નથી પણ સમજાવી પટાવીને કામ લેવાથી કાંઇક વાચ્છિત સધાય છે. આમેંય વૃદ્ધત્વ એ એક પ્રકારનુ બાળપણુ છે Old age is second child-hood તેમાં કેટલાંક બાલિશ આચાર વિચાર-ગમે તેવા સમજુ માબાપોમા પણ પ્રતીત થાય છે. તેઓ કોઇ કોઇ વાર સમજણ વગરનુ બોલે છે, પક્ષપાત કરે છે, નાની નાની ચોરીઓ કરે છે, અકારા કરે છે ઈત્યાદિ દોષો વૃદ્ધતામાં ઉપસ્થિત થાય છે ખરા, કિન્તુ વિચારસંપન્ન પુત્રે એવા દોષોને ગણનામા ન લેતા, અસરલ માબાપોને પણ જાળવી લેવા અને સતત ઇશ્વર પાસે એ પ્રાર્થવું કે:—

मा नो वधीः पितरं मोत मातरम् ।

હે જગન્નિયંતા, અમારી મા તથા અમારા બાપને મારીશ નહિ આ યજુર્વેદના સોળમા અધ્યાયનો પદરમો મત્ર છે એમા બાપનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છવામા આવેલું છે માબાપના અસ્તિત્વથી પુત્રના સર્વ મંગળ કાર્યોને પરમ શોભા મળે છે. કાલિદાસે એ ભાવ રઘુવંશમા દર્શાવેલ છે કે,—

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनीच नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥

હે પ્રિયે, આંબો અને પ્રિય ગુલ્લતા એ બ નેને તે એક જોડા તરીકે ગણેલા તેમના લગ્નની શુભક્રિયા કર્યા વગર તું ચાલી ગઈ તે ખોટુ થયું!

ઉક્ત શ્લોકમાં **मातृहीनानां न किंचित्सुखमस्ति**। મા વગરનાને કંઇ પણ સુખ હોતું નથી, એ ભાવ દર્શન છે.

હમેશા માબાપની શારીર અને માનસ શાન્તિ જળવાય તેમ આચરવું. તેઓને માર મારવાથી મોટુ પાતક લાગે છે. એ વિષે સત્યાર્થ પ્રકાશમાં લિખિત છે કે —

प्रथम माता मूर्तिमती पूजनीय देवता अर्थात् संतानोको तन मन धनसे सेवा करके माताको प्रसन्न रखना हिंसा अर्थात् ताडन कभी नहीं करना । दूसरा पिता सत्कर्तव्यदेव उसकी भी माताके समान सेवा करनी।

વળી એક શ્લોક આ પ્રમાણે આદેશે છે કે:—

आचार्यं च प्रवक्तारं मातरंपितरं गुरुम् ।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥

આચાર્ય, ઉપદેશક, માતા, પિતા, ગુરૂ, બ્રાહ્મણ, ગાય અને તપસ્વિ એટલાની હિંસા ન કરવી.

'હિંસા' એ શબ્દનો અર્થ માત્ર મારવુ એટલોજ થવો ન જોઇએ. શાસ્ત્રકારોએ વાક્, કર્મ અને મનની એમ ત્રણ હિંસા ગણાવી છે. કઠોર વાણીથી માબાપોને અપ્રિય થઇ પડવું, તેઓનુ મન દુખાવવું અને તેમને તાડન કરવું એ પ્રત્યેકમા હિંસાનો સમાવેશ થઈ શકે છે એથી કોઈ પણ કાળે તાડનાદિ ક્રિયાઓમાં પુત્રે પોતાના અવયવો યોજવા નહિ કઠોર અક્ષર ઉચ્ચારવામા પોતાની જીભ વાપરવી નહિ.

મરતાં સુધી પણ માબાપોની સતતિહિત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા.

પુત્ર જન્મે છે ત્યારથી તે ભણી ગણીને કમાતા થાય છે ત્યા સુધીજ માત્ર નહિ પણ તેઓ ગમે તેટલા ધનવાન, વિદ્યાવાન્ અને સુખસંપત્તિવાન હોય તો પણ તેઓનો વિશેષ ઉદય માબાપો અહર્નિશ ઇચ્છે છે. આ જગત્માં માતાપિતામાંજ એક એવો વાત્સલ્ય પ્રેમ વિશ્વસ્રષ્ટાએ મૂકેલો છે કે જેનું ઝાંખુ

જેવુ પણ દર્શન આપણને કોઇ પણ સ્થળે મળી શકતું નથી જ્હાય તો આખા જગતને એક સર્વોપરિ સત્તાધીશનો દ્વેષ આવે, પરંતુ તે સત્તાધીશના માતાપિતા તો તેની હજી વધારે મોટી ચડતી થાય તેવોજ ભાવ હૃદયમા રાખે છે આ પણ વિશ્વનિયમોની અનેક ચમત્કૃતિઓની એક ચમત્કૃતિજ છે

એક વૃદ્ધ ખેડુત અખરોટનું ઝાડ ઉગાડતો હતો અને તેના વપન વ્યવહારમા બહુ પરિશ્રમ લેતો હતો તેવામા એક જુવાન તેની પાસેથી પસાર થયો. બહુ લાંબે કાળે ફળ દેનારૂં એક ઝાડ, એક વૃદ્ધ મનુષ્યને હાથે ઉગાડવામાં આવતુ જોઇ તે માણસ અત્યંત ચમત્કૃત થયો. તેણે તે ઝાડ ઉગાડનાર વૃદ્ધ આદમીને સવાલ કર્યો કે " હે વૃદ્ધ મનુષ્ય, આ ઝાડ તને બહુ મોડાં ફળો આપનાર છે તું પણ હવે કેવળ વૃદ્ધ થયો છે આ ઝાડના ફળનો તુ લાભ લે એ કદિપણ માનવા જેવુ નથી, તો પછી તું આવા નિરર્થક વ્યવહારમા કેમ મહેનત ઉઠાવે છે?" આ સાભળી તે ગરીબ ખેડુત વાંકો વળી બોલ્યો "જુવાન, હુ આ ઝાડ મારા પોતાને માટે ઉગાડતો નથી, પરતુ મારા છોકરાની જુવાનીમાં આ ઝાડ તેમને કામ આવે તેવા વિચારથી મે આ કામ માથે લીધુ છે " આ સાભળી પેલો મનુષ્ય સાનદ બોલ્યો, ધન્ય છે માબાપના પ્રેમને ! છેવટ સુધી તેઓની કાળજી પોતાની પ્રજાના હિતમાજ છે ! "

પુત્ર પોતે ગમે તેવી મોટી પદવીનો ધારક હોય કે મહાન ધનપતિ હોય તોપણ માતા પિતાના પૂજય ચરણ કમળ આગળ પોતે માત્ર રજ સમાન છે એમ સમજવુ. માતપિતા કે પૂજય નરો પાસેથી હમેશ મિષ્ટ અને કર્ણપ્રિય વચનો સાભળવાની ઇચ્છા ન સેવવી કિન્તુ તેઓના તિરસ્કાર કે કડવા શબ્દોથી પણ પોતાનુ મહાભાગ્ય માનવુ કારણ કેઃ—

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिः ।
तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणाम ।
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥

પૂજય અને વડીલ પુરૂષની કઠોર વાણી વડે તિરસ્કૃત થયેલા માણસો મહત્ત્વને પામે છે સરાણુપર ઘર્ષણ થયા વગરનાં રત્નો કદાપિ રાજાઓના મુકુટપર બેસવાને લાયક થતા નથી

પુત્રધર્મા પુરૂષે પ્રતિદિનસ્મરણમાં રાખવુ કે **आज्ञागुरूणां ह्यविचारणीया।** પૂજય વડીલોની આજ્ઞાનુ સત્ય તપાસવા વિચાર કરવોજ નહિ, તેઓની આજ્ઞા સત્વર અનુષ્ઠાતવ્ય છે સત્યાસત્ય વિચારની મતિ અજ્ઞાન આજ્ઞાકિતને હોતી નથી પૂજયની આજ્ઞાના સબંધમા તેમને તેમ કરવાનો અધિકાર પણ નથી,

કલિયુગનું કૌતુક

કલિયુગના અનેક કૌતુકોમા આ પણ એક ચમકાવનારો વિકાર છે કે પિતૃદ્વેષિ પુરૂષો જેટલી સાસુ સસરાની સેવા ઉઠાવે છે અને તેની મહેરબાની મેળવવા જેટલા યત્નો કરે છે તેનો એક લેશ પણ તેઓ માતાપિતાની પ્રસન્નતા લબ્ધ કરવા યોજિત કરતા નથી. પોતાની પત્નીને રાજી રાખવા, પોતાની સાસુ, સસરા, સાળા, સાળીની બહુ શુશ્રૂષા કરે છે, જ્યારે માબાપ કયાં વસે છે, શું કરે છે, શુ ખાય છે, એનુ એઓને જરાપણ ભાન હોતું નથી જો એક પાઇ માબાપ માટે ખર્ચાય તો તે તેમને કંટકની પેઠે સાલે છે અને અતુલ્ય દ્રવ્ય અનુપયોગમાં જાય તો તેને માટે જરા પણ ખેદ થતો નથી! લોકોના સમૂહો બૂમ પાડે છે કે આ દુષ્કાળ શા? આ વ્યાધિ શા? આ કવખતનાં મરણો. શા? આ સંકટ શા? પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. કારણ પરીક્ષા જરૂરની છે એક નાથજી નામના કવિવરની મધ્યકાળમા વદેલી વાણી સત્ય છે કે.—

કયાં હાથો આવે મેહુલો, વેળા સીરે ભાઇ,
દુષ્ટપણુ માંહે ઘણુ, એણી લોકાઈ.
માતાપિતા માનો નહિ, સસરાશુ સ્નેહ,
સાળા સરશી ગોઠડી, ભાઇ આંધો છેહ
બ્હેન અને ભાણેજરૂ, કહાં દૃષ્ટ દીસે,
સાળી કેરાં છોકરાં, દીઠે મન હીસે.
પિતા ભુખ્યો બેશી રહે, તેહની શુધ નવ લેવી,
સાસુ આવે પરોહણે, તેહેને પીરસો સેવી
માતા પિતા શા કામનાં, તેહેને ધાન્ય ન દીજે,
અન્ન વસ્ત્ર તે લોકને, આપી યશ લીજે
પિતાને સાધ તે શાકની, તેહે કાંઇ ન લ્હાવો,
મિત્ર કો આવીઆ, મેવો ખવરાવો
હુલાવો છો બેટડા, મનમાંહે હરખો,
એ તમશું કેહ ઢગ હસે, પોતાથી પરખો
સ્ત્રી જનના આધીન થયા, વીસારી માયા,
તે દહાડા કયાં વીસર્યા, ધવરાવતી આયા.
ભીનાથી કોરે લઈ, પોતે ટાઢતી
મળમુત્તર તે ક્ષણ ક્ષણે, ધોઇ કાઢતી.
માતા દુઃખ વેઠી ઘણુ, પોષંતી તન,
તુહને ગતી ન હોતી, કશી તું ખરો અચન
તે તો સર્વે વીસર્યું લોકોને વળગા,
માતા પિતાને મુકીઆ, થયા તેથી અળગા.

લગભગ સંવત્સર ૧૬૯૨ પર થઇ ગયેલા કહેવાતા ઉકત કવિના વખતમા હાલના જેવીજ વસ્તુસ્થિતિ હશે એમ યત્કિંચિત્ આભાસદર્શન ઉકત કાવ્ય આપણને કરાવે છે જયારે પાળેલા ઢોરપર પણ આપણને દયા છુટે છે ત્યારે આપણી ઉત્પત્તિના કારણભૂત માતાપિતાઓ માટે આપણા હૃદયમા કેવા સન્માનનો આવિર્ભાવ સ્ફુરિત થવો જોઇએ? શુ તેઓની કિમ્મત પશુઓથી પણ અલ્પતર? જેમ કોઇ જ્ઞાતિના બંધારણથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારને તે જ્ઞાતિ બહિષ્કૃત કરે છે તેમ માબાપનો વાત્સલ્ય પ્રેમ વિસ્મરનાર પુરૂષ પણ જ્ઞાતિનો એક સામાજિક (Member) થવાને અગર રહેવાને લાયકનો નથી તે માનુષ પોતાના જનસમાજને લાછન લગાડે છે અને તેવા નીચ નરપશુનો સમાગમ તથા સંપર્ક ઉચ્ચ આચાર વિચારના જનોએ સર્વથૈવ ત્યકત કરવો જોઇએ. કારણ કે.—

स्पर्शः स्याद्यदि कस्यापि मातापितृविद्रोहिण ।
सचेल विहितं स्नानं चांडालात्सोऽधमो नर. ॥

જો કોઇ માતાપિતાનો દ્રોહ કરનાર પુરૂષ અડી જાય તો વસ્ત્રસહિત ન્હાઇ લેવુ, કારણકે તે પુરૂષ ચાડાળ કરતા પણ અધમ છે

વિચાર કરતા જણાશે કે પિતૃદ્વિટ પુરૂષને કેવા અધમ મનુષ્યની કોટિમા મૂકવામાં આવ્યો છે! આ ગ્રંથના આરંભમા વદાયુ તેમ આ સર્વ દોષ આપણી પ્રચલિત શિક્ષણ પદ્ધતિનોજ છે જો પૂર્વકાળની પરિપાટીપર આર્યગુરૂકુલો આપણે સ્થાપીશું, જો તે ગુરૂકુલોમા આપણી સંતતિ ધાર્મિક અધ્યયન કરશે તો સત્વર આપણી ઉચ્ચ પરિભાવનાઓ સિદ્ધ થતા **શ્રી રામચંદ્રજી** જેવા આજ્ઞાપાલક પુત્રો આ દિવ્ય ભૂમિમા પ્રકટિત થશે અને ભગવત્પ્રસાદની પ્રાપ્તિ સાથે આ દીર્ઘકાળથી સંતપ્ત ભરતવાટિકા વિવિધ ગુણપ્રસૂનયુકત દેવવૃક્ષથી દીપી નીકળશે સાપ્રતસમયમા આપણા બાલક બાલિકાઓને અપાતુ વિદ્યાદાન સામાજીક ઉન્નતિ કરવાને બદલે અપકૃષ્ટ દશા દેખાડતું રહ્યુ છે તેનુ વાસ્તવિક કારણ ધાર્મિક પઠનનો અભાવ છે. પૂર્વકાલીન સદ્ગુરૂઓ અને વિશિષ્ટ ધર્મપ્રચારકો જે જે રીતે જનસમૂહનું અજ્ઞાનછેદન કરતા હતા તે તે રીતોમા તેઓએ સારભૂત ધાર્મિક શિક્ષણને પ્રથમ મહત્તા આપેલી હતી તેઓનો એ દૃઢ નિશ્ચય હતો કે ધાર્મિક વિદ્યા પામેલા આર્ય બાળકો સંસારમા સુલભ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે અને તેઓએ સિદ્ધ પણ કરી આપ્યુ હતુ કે એજ ઉત્તમ વિદ્યાની પ્રણાલીના પ્રભાવે તેઓ આ દેશમા પરમપુરૂષાર્થ સાધક મહાત્માઓ ઉત્પન્ન કરવાને **સમર્થ** થયા હતા. તેઓ આ રહસ્યના યથાર્થ જ્ઞાતા હતા કેઃ—

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षण सुतः ।
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवित ।
सुचिन्त्यचोक्तं सुविचार्य यत्कृतम् ।
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम्

જીનું અન્ન, વિદ્વાન્ પુત્ર, સારી રીતે કેળવાયેલી સ્ત્રી, સમ્યક્ સેવા કરાયલો રાજા, ચિંતન કરીને બોલાયલું વચન અને સુષ્ઠુ વિચાર કરી આરંભેલું કાર્ય એ ગમે તેટલા લાંબા કાળે પણ વિકારને પામતા નથી.

જે પુત્રમાં વિચક્ષણતા છે તે 'પુત્ર' નામને અક્ષરશ. યોગ્ય છે. એ શોભન વિચક્ષણતાની પરિપક્વ સ્થિતિ સુપુત્રને ભૂષણરૂપ છે એ શોભન વિચક્ષણતા આર્ય સંતતિની ઉદ્ધાર નિઃસરણિનું પહેલું ઉદય દર્શક અને ઉત્સાહ પ્રેરક પગથિયું છે. એ પગથિયા પર પગ ઠેરવીને પાદપ્રસાર કરવાથી આર્યપુત્રના ધર્મતત્ત્વનું સ્થૈર્ય બંધાશે કે જે અનેક ગહન અર્થોની ઉપલબ્ધિમા સદૈવ અગ્રસ્થાયિ છે.

વાચક! મને ખબર છે કે તુ કોઇક માબાપનો પુત્ર છો! આટલાં પૃષ્ઠ વાચ્યા પછી સ્મૃતિપથમા જો એક પણ શબ્દે વાસ કર્યો ન હોય તો અંતમા એટલીજ વિજ્ઞપ્તિ છે કે નીચેના શબ્દો અહરહઃ ઉચ્ચારતો રહેજે.—

“हे कल्याणनी इच्छा करनार पुत्र! मातापिताना दोष जोवानी उत्कण्ठा कदि धरावतोज नहि—कारणके एमणे तारी बाल्यावस्थाना दोष जोया होत तो तुं उछरीने मोटो पण थयो न होत. हुं तने फरीथी कहुं छुं के तारा मातापिताना दोष जोवामां तुं आंधळो थजे अने तेना गुण जोवामां तारी बेय आंखो निरंतर उघाडी राखजे”

અને સાથે સાથે આ ગાજે કેઃ—

“थोडा दिननो ल्हावो जीवन लइ ले कष्ट सहीने ।
पूर्ववृत्तने पुनः स्मरणमां, लाव तुं घृणा ग्रहीने,
तारो श्रेयोनिधि उघड्यो—हीरलो अमूल्य हाथ चड्यो”

इति.

मातापितृ स्तोत्रम् * ।

मा तात पातकशतप्रतिघातहेतोः ।
शातातपाद्यभिमतं व्रतमातनिष्ठाः ॥
भक्त्या निधेहि सकृदेव निजोत्तमांगे ।
मातुःपितुश्च पदरेणुमणुप्रमाणम् ॥

હે બાપુ ! સેંકડો પાપના નિવારણાર્થ શાતાતપ આદિએ કહેલું તુ વ્રત આચરીશ મા માત્ર એકજ વખત ભકિતભાવથી તારા મસ્તકપર માતા અને પિતાના પગ મૂક.

પુત્રના ઉદ્ગાર.

धिक्कारितस्य विबुधैर्हसितस्य लोकैः ।
जुष्टस्य पातकशतै कितवैः स्तुतस्य ।
त्यक्तस्य तीर्थनिवहैर्म्लेपितस्य दुःखैः ।
कौटुम्बकैः सखिजनैश्च बहिष्कृतस्य ॥
क्लिष्टस्य दुःखनिवहैः क्षपितस्य रोगैः ।
तापैस्त्रिभिः प्रतिदिनं कवलीकृतस्य
दुश्चेष्टितस्य मम नि शरणस्य माता- ।
पित्रोर्निसर्गकरुणाशरणं नचान्यत् ॥

મને વિબુધ લોકોએ ધિકકારી કાઢયો છે. લોકોએ હસી કાઢયો છે. સેંકડો પાતક વળગાવેલાં છે ખલ લોકોએ મારી સ્તુતિ કરી છે. પવિત્ર વડે ત્યજાયો છું. દુ.ખમા ઘેરાઇ ગયો છુ સગા અને મિત્રોએ દૂર કર્યો છે રોગોથી ક્ષીણ થઇ ગયો છું. ત્રિવિધ તાપથી અહર્નિશ દગ્ધ છુ. ખરાબ આચરણવાળો છુ. આવા મારા જેવા અશરણને માતાપિતાની સ્વાભાવિક કરૂણા વિના બીજુ કોઈ શરણ નથી.

કુપુત્રનો પશ્ચાત્તાપ

आकैशोरमतीवचापलवशाद्वैयात्यतो यौवने ।
वृद्धत्वे सुतदारसक्तिवशतः सर्वत्र दुःसंगतः ।
हे मातापितरौ मया न विहित शुश्रूषणं क्वापि वां ।
तद् बद्धांजलिरर्थये सविनयं क्षम्यो ममागोगण.॥

---

*' સંસ્કૃત ચન્દ્રિકા ' નામના એક પત્રના એકાદશ ખંડની નવમસંખ્યામાંથી કંઇક ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત.

હે માતાપિતા! બાલ્યાવસ્થામા ચ ચળતાને લીધે, યૌવનમાં નિર્લજ્જતાને લીધે, વૃદ્ધત્વમાં બાઈડી છોકરાની અનુરક્તિને લીધે અને બધે દુષ્ટ સંગને લીધે મેં તમારી સેવા કીધી નથી, તેથી બે હાથ જોડી હુ સવિનય યાચું છું કે મારા પાપસમુદાયમાટે, મને ક્ષમા કરો

ગ્રન્થકર્તાનું માતાપિતાને વન્દન

येषां पदाम्बुज रजः प્રणतेन मूर्ध्ना ।
धृत्वैव बोधलवमर्हति मादृशोऽपि ।
वात्सल्यविस्मृतमदीयमहागसस्तान् ।
वन्देऽहमद्य मम दुर्लभतातपादान् ।
याऽग्रेसरत्वमयते स्म दयावतीनाम् ।
सीमां च याश्चति परां स्म पतिव्रतानाम् ।
मद्बाल्य एव परलोकमुपयुषीं तां ।
स्नेहादहं स्वजननीं प्रणतोस्मि मूर्ध्ना ।

જે ચરણકમળમાં શિરસા પ્રણામ કરવાથી મારા જેવો પણ બોધને યોગ્ય થાય છે, જેણે પુત્ર પ્રેમથી મારા મહાઅપરાધ પણ વિસમરી મૂકયા છે તે મારા 'દુર્લભ' તાતપાદને હું આજે વ દુ છુ

જે દયાળુ સ્ત્રીઓમા અગ્રેસરરૂપ હતી, જે પાતિવૃત્યઆત્યંતિક સ્વરૂપને પામી હતી અને જે મારા કૌમારમા સ્વર્ગત થઇ હતી તે મારી 'કુશલિની' માતાને હુ સ્નેહથી શિરસા પ્રણામ કરૂ છુ

ॐ शान्ति· शान्तिः शान्तिः

આધુનિક યુવકનોકર્તવ્યનિર્દેશ.

[પઠિતવ્ય-સ્મર્તવ્ય]

૧. બોલવામાં નમ્ર થાઓ.

૨. પારકી સ્ત્રીઓના દર્શન કરવામાં અંધ બનો. રસ્તે અધ્યાપક, ગુરૂ, પૂજ્ય કે પાલકને મળો તો નમસ્કાર કરજો.

૩. રસ્તે ચાલતાં બાળક, સ્ત્રી, પૂજ્ય અને વૃદ્ધને માર્ગ આપજો.

૪. વસ્ત્ર સ્વચ્છ રાખજો જો તે શુદ્ધ માત્ર હોય તો બસ છે, સુંદર કે સુશોભિત હોવાની જરૂર નથી સ્વદેશીય વસ્ત્ર અવશ્ય વાપરજો.

૫ શરીર સ્વચ્છ રાખજો હાથ, મુખ અને પગને ભોજન સમયે પ્રક્ષાલિત કરવા. મનસ્‌ની વિશુદ્ધતા પણ સાથે જાળવવી

૬ તાબે થવા લાયકને એકદમ તાબે થજો બીજી વખત એની એ ભૂલ ન થાય તેવું વર્તન આરંભજો

૭ અન્ય પાસેથી જેવું વર્તન ઇચ્છો તેવું વર્તન તમે તેઓ પ્રત્યે પ્રથમ આચરો.

૮ કોઇની લાગણી ન દુઃખવતા હાસ્ય નજ કરવું હાસ્ય વશ ન થઇ શકે તો સ્મિતની ટેવ પાડવી.

૯. દયા અને નમ્રતા ધારણ કરો. અવિનયથી ભાષણ ક્યાંય ન કરતા. અવિનય વર્તન વિશેષ હાનિકર થશે.

૧૦. સોગન ખાવાજ નહિ એ જંગલી અને ગ્રામ્ય વર્તન છે. જે મિથ્યા ભાષણ કરે તેના ભાષણમાં ભેળાતા નહિ. અર્થ વગરનુ કે અનુપયુકત વચન ઉચ્ચારવું એક પ્રકારનું વાક્‌પાપ છે. નિંદા કરતા નિદ્રા સુખતર છે. અપશબ્દો ત્યાગજો.

૧૧. દરેક વસ્તુને માટે એલાયદી જગા રાખવી અને તે તે સ્થાનમાં તે વસ્તુ ગોઠવવુ.

૧૨. ખરાબ સંગતમાં હોવા કરતાં એકલા રહેજો.

૧૩. જે સત્ય છે તે સત્ય ધારીનેજ કરવું. ફરજ બજાવવામાં બદલાની આશા કરવી એ અપરાધ સમજજો.

૧૪. બધે સ્થળે મદદગાર થાઓ; પ્રથમ ઘરનાં કાર્યો કરી, પછી.

૧૫. નિયમિત સમયે અમુક કાર્ય કરજો તમારૂં જે કામ હોય તેમાં શ્રેષ્ઠ બનો. તમારૂં કામ તમારાપર રાજય કરે એમ થવા ન દેતા તમે તેનાપર રાજ્ય કરો એવી શક્તિ ધરાવો. સૌથી ક્ષુદ્ર કર્તવ્ય પણ સારા રૂપમાં અને સમ્પૂર્ણતામાં બતાવજો જે કંઇ પણ કરવું તે સારૂંજ કરવું.

સત્ય બોલો; સર્વ વખતે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રત્યે સત્ય એ ધૈર્ય છે. અસત્ય એ હીચકારાપણું કે નપુંસકતા છે તમારૂં ભાષણ શંકોત્પાદક ન હોવું જોઈએ. અસત્ય બોલનાર વખતે સાચુ બોલે તોપણ તેનું કથન માનવામાં આવતું નથી.

૧૭. સંપત્તિ કરતા સતોષ સારો છે. ઝુપડામાં સંતોષ રાખવો એ મહેલમાં સચિંત વસવું એના કરતાં હજાર દરજજે શ્રેયસ્કર છે.

૧૮ લોભ એ પાપનું મૂળ છે. તમારા પોતાના માટે જેટલા તત્પર હો તેટલાજ સ્વદેશ બંધુને માટે તત્પર બનો

૧૯, માતાપિતાને માન આપજો સર્વદા, સોત્સાહ અને ત્વરિત તેઓની આજ્ઞા પાળો.

૨૦ નિરંતર રાજ્યભકતિમાં સુદૃઢ રહો

૨૧. સહૃદય થઇ ઇશ્વરભક્તિ રાખો, સમચિત્ત થાઓ

શાન્તિસુધાકર ઔષધાલય.

અમારા તરફથી લોકોની સગવડને માટે નીચે લખેલે ઠેકાણે બે દવાખાના ખોલવામા આવેલ છે ત્યા દરદની ખરી પરીક્ષા કરી યોગ્ય દવા તથા સલાહ આપવામા આવે છે એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રવિધિથી તૈયાર કરેલા કિમ્મતી ઔષધો કે જે જીંદગીને વધારનારાં તથા જડ ઘાલી બેઠેલા રોગને મટાડનારા અનુભવથી સિદ્ધ થઇ ચુકેલા છે તે પણ વાજબી કિમ્મતે વેચાતા મળે છે ટુકામાં અમે એટલુ જ જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે લાંબા વખત સુધી કંટાળીને નિરાશ થયલા દરદીયે ફકત એકજ વખત રૂબરૂમાં અમને મળી જઈ અગર તેમ ન બની શકે તો ઘેર બોલાવીને પણ અમારી સલાહ લેવી

ઠે:—કોટ, હોળીચકલો, જીવરાજ બાલુનો માળો.

રતિલાલ ડી. ધ્રુવ. બી એ. એમ એસ.

કોટ, મિન્ટરોડ, વૈદ્યકવિ દુર્લભદાસ શ્યામજી ધ્રુવ.

☞ ઉપર લખેલે ઠેકાણે તૈયાર મળતાં ઔષધોની થોડીક યાદી.

જીવન—બાળકો, સ્ત્રીઓ તથા વૃદ્ધોને એક સરખું ઉપયોગી આ એક સ્વાદુ ચાટણ છે. આપણી સ્વદેશી વનસ્પતિમાથી તે બનાવવામા આવે છે અને નામ પ્રમાણે ગુણ ધરાવનાર જો કોઇ પણ ઔષધ હોય તો તે એક આજ અનુભવથી સિદ્ધ ચાટણ છે. દુર્બળતા, રકતનાશ, પાંડુ, વીર્યશ્રાવ, પિત્તવૃદ્ધિ, ગત સ્મરણશકિત, પ્રદર, બંધકોશ, શ્લેષ્મપિંડના વ્યાધિયો, સંગ્રહણી આદિ અનેક રોગોને માટે કદિ પણ નિષ્ફળ ન જનાર ઉત્તમ ઉપાય છે. ટુકામા અશકિતને માટે તથા જે દરદીને કાઇ પણ ખોરાક માફક ન આવતો હોય ત્યારે આ ઔષધ આશીર્વાદ સમાન છે; અર્થાત્ તે એક ઉત્તમ ખોરાક (Food) ની ગરજ સારે છે.

કિંમત, રતલની બરણીના રૂપીઆ બે

દ્રાક્ષારસ—પાચન શકિતને મદદ કરનાર, લોહીને સુધારનાર, છાતી (સીના) ને મજબુતી આપનાર, નબલાઇ તથા સુસ્તીને દૂર રાખનાર અને સ્વપ્ન વગરની ઊંઘ લાવનાર આ એક નિર્દોષ પ્રવાહી

છે. એના સેવનથી કબજીયત, દમ, શરદી તથા ખાસી બિલકુલ મટી જાય છે અને ચડેલો થાક પણ ઉતરી જાય છે જેના શરીર પર અશક્તિને લીધે શીત ઢળે છે તેના અંગમાં પૂર્વવત્ પુનઃ સ્ફુર્તિ લાવે છે, દારૂના વ્યસનથી કંટાળેલ માટે આ આસવ ખાસ ઉપયોગી છે.

કિમ્મત બાટલી એકનો રૂપિયો દોઢ.

મકરધ્વજ ગુટિકા—(સોનેરી ગોળીયો) આમા કસ્તુરી, સોનાનાં પાનાં, ચંદ્રોદયાદિ ઉત્તમ અને કિમ્મતી ઔષધો આવે છે. આ એક શાસ્ત્રોક્ત વાજીકરણ ઔષધ છે એથી ષંઢત્વનો નાશ થાય છે અને ગુમ થયેલી સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ ફરી પ્રાપ્ત થાય છે.

પાંચ રૂપિયાની ગોળી પચાસ.

બળવર્ધક પાક—ધાતુક્ષીણતા, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, વાયુ, અંગકંપ, અશક્તિ તથા જીર્ણ જ્વરથી આવેલી નિર્બળતાને મટાડે છે. શિયાળા તથા ચોમાસાની ઋતુ માટે વૈદ્યકશાસ્ત્રથી નિર્મિત છે

રતલ એકના રૂપિયા ચાર.

પાચન—આ સ્વાદિષ્ટ ચૂર્ણ લેવાથી મોમા આવતી મોળ, હમેશનો બાદી તથા અરૂચિ તરત મટે છે મુસાફરી તથા ઘર આગળ એક સાદી દવા તરીકે તેની હાજરી બેશક કિમ્મતી છે.

બાટલીના આના આઠ.

સુદર્શન—જુના તથા નવા તાવને માટે આ એક નર્ભય અને પ્રસિદ્ધ ઉપાય છે. દરેક ગૃહસ્થે પોતાના ઘરમા અવશ્ય રાખવું જોઈએ. સતત જો આનો ઉકાળો પીવાય તો મરકીનુ ભય રહેતું નથી એવી ખાત્રીઓ મળેલી છે.

રતલ પાનો રૂપિયો એક.

અમારા તરફથી પ્રગટ થનારાં અને થયલાં પુસ્તકો.

શિક્ષક:—	(બીજી આવૃત્તિ હવે પછી)	૨—૦—૦
દુર્લભ દ્રવ્ય:—	(હવે પછી)	૨—૦—૦
પ્રેમકોર:—	(છપાય છે) કન્યા વિક્રય નિષેધ દર્શક તથા વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આપનાર અસર ઉપજાવનારૂં નાટક સાક્ષરોના અભિપ્રાયો મળેલા છે.	૦—૧૦—૦
આચાર દર્શન:-	પ્રાચીન અર્વાચીન આચાર વિચારોનુ તાદૃશ ભાન કરાવનાર નાટક.	૧—૦—૦
પ્રભુપ્રાર્થના—	ત્રીજી આવૃત્તિ	૦—૪—૦
નેમનાથ--	બીજી આવૃત્તિ.	૦—૧૦—૦